

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ**

ЛИНГВИСТ

V

Тошкент
«Akademnashr»
2014

УЎК: 811.512.133
КБК: 81.2(Ўзб)
Л55

Л55 Лингвист V: илмий мақолалар тўплами / масъул муҳар-
рир Ҳ.Дадабоев / Тошкент: Akademnashr, 2014. – 264 б.

ISBN 978-9943-4295-7-4

УЎК: 811.512.133
КБК: 81.2(Ўзб)

*Тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг аксарияти ўзбек тилшуносли-
гида ечимини кутаётган долзарб масалаларга тааллуқли бўлиб, улар
хусусида таниқли олимлар қарашлари, катта илмий ходим-изланувчи,
магистрант ва бакалаврларнинг фикр-мулоҳазалари акс этган.*

*Тўплам тилшунослар, тадқиқотчилар, магистрант ва бакалаврлар-
га мўлжалланган.*

Масъул муҳаррир:

Дадабоев Ҳ., филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Расулов Р., филология фанлари доктори, профессор,
Абдурахмонова М., филология фанлари номзоди, доцент

*Ўзбек филологияси факультети кенгаши томонидан нашрга тавсия
этилган (2013 йил 30 октябр 3-сонли баённома).*

ISBN 978-9943-4295-7-4

© Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбек филологияси факультети, 2014
© «Akademnashr», 2014

СЎЗБОШИ

Ўзбек тилшунослиги ўзига хос ривожланиш йўлидан бормоқда. Мумтоз анъаналар ва замон талабидаги илмий қарашлар давр учун муҳим муаммолар ечимида уйғунлик касб этмоқда. Ўзбекистон Республикасининг мустақилликни қўлга киритиши натижасида ижтимоий-гуманитар фанлар, чунончи, тилшунослик бўйича ўз ечимини кутаётган қатор долзарб масалалар кесимида фундаментал тадқиқотлар олиб боришга кенг имкониятлар яратилди.

Она тилига бўлган эътиборнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши тилшуносларни, айниқса, тил муаммоларини ҳал этишга муносиб улуш қўшиш учун бел боғлаган ёш йигит-қизларни турфа мавзулар доирасида изланишлар олиб боришга илҳомлантирди.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети Тил назарияси ва амалиёти кафедраси қошида бир неча йилдан бери «Лингвист» тўғарагининг фаолият кўрсатиб келаётгани кўпчиликка маълум.

Тўғарак аъзолари истеъдодли талабалар, магистрантлар ва катта илмий ходим-изланувчилар ҳамда мустақил тадқиқотчилардан иборат бўлиб, улар турли тадбирлар уюштириш билан бир қаторда илмий тадқиқотлар олиб боришга йўналтирилган.

Тўғарак аъзолари томонидан турли тўпламларда мақолалар эълон қилинмоқда, кичик ҳажмдаги рисоалар нашр этилмоқда, илмий анжуманларда маърузалар ўқилмоқда.

«Лингвист» тўпламининг навбатдаги – бешинчи сонидан ўрин олган илмий мақолалар орасида профессор-ўқитувчилар ишларининг ҳам берилиши мажмуа сифатининг талаб даражасида бўлишини таъминлаган.

Ушбу тўпладан Тил назарияси ва амалиёти кафедрасининг Тошкент давлат техника университети қошидаги Компьютер технологиялари академик лицейи билан ҳамкорликда ташкил этилган конференция материаллари ва услубий ишланмалар ҳам ўрин олган.

Тўплам ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни куйидаги манзилга жўнатиш сўралади:

***Тошкент, Талабалар шаҳарчаси – 1
ЎЗМУ Ўзбек филологияси факультети
Тил назарияси ва амалиёти кафедраси***

ТИЛ ТАРИХИ. МАНБАШУНОСЛИК. МУМТОЗ МАНБАЛАР ТИЛИ

*Дадабоев Ҳ.,
филология фанлари доктори, профессор*

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК»ДА ЭРКАК ЖИНСИНИ ИФОДАЛОВЧИ ЛЕКСЕМАЛАР

Маҳмуд Кошғарий узоқ йиллар давомида «Девон» устида тинмай меҳнат қилди. Кўп йиллар юртма-юрт кезди. Юқори Чиндан бошлаб бутун Моворауннаҳр, Хоразм, Кавказорти, Кичик Осиё (Онадўли)гача ястаниб ётган кенг ва маҳобатли ҳудуду минтақаларни бирин-кетин айланиб чиқди. Шу ерларда яшаётган уруғлар, қабилалар, элатлар, халқларнинг касб-кори, турмуш тарзи, нуфуси (сони), урф-одатлари, расм-русумларини аниқлади, айниқса, уларнинг тилларини синчковлик билан ўрганди. Охир-оқибат жуда катта ҳудудда яшаган туркийларнинг тиллари ҳақида тўплаган аниқ, ишонарли материалларини жамлаб ажойиб бир луғат яратишга муваффақ бўлди.

Маҳмуд Кошғарий том маънодаги тилшунос, лексиколог ва лексикограф сифатида луғатдан ўрин олган ҳар бир сўзнинг қандай ёзилиши (имлоси), талаффузи (орфоэпияси), ифодалаган маъноси, сўзнинг шаклий вариантлари, сўзларни ёзиш ва талаффуз қилишда туркий тиллардаги муштараклик ва фарқларни очиб беришга эътибор қаратди ва туркий тилларнинг дастлабки қиёсий-тарихий услубда битилган дурдонасини башариятга тортиқ айлади. Асар араб лексикографияси мезонлари, қонун-қоидалари асосида яратилган бўлиб, унда туркий тилларнинг лексик хусусиятлари бутун борлиғи билан гавдаланган. Асарда шаклдош, маънодош, зид ва кўп маъноли сўзларга кенг ўрин берилган. Сўзлардаги қисқа ва тўлиқ вариантлилиқ, метатеза, сингиш, товуш тушиши, товуш орттирилиши, товуш алмашиниши, маъно ўзгариши, товуш ва ҳарф муносабати каби лисоний ҳодисалару қонунларга алоҳида тўхтаб ўтилган.

Сўз ясалиши, сўзлар этимологияси борасидаги луғатнавис фикрлари, мулоҳазалари нечоғлиқ илмий-назарий асосланганлиги кейинги давр туркийшунослари томонидан эътироф этилди. Олим луғатдан ўрин олган сўзларга эътибор қаратар экан, лексемаларда бўлган турли хусусиятларни ҳам изоҳлаш йўлидан борди. Сўзларни

изоҳлашда қисқалик, лўндалик тамойилини танлаган олим катта, кенг кўламли қонуниятларни қулай, ихчам изоҳлади.

Луғатда мавжуд сўз туркумларига доир лексик бирликларнинг атрофлича изоҳига эътибор берилган. Лексемаларга бирламчи маъносидан фарқли қўшимча маъно юклатиш масаласи, шу йўл билан янги лексема ҳосил қилиш ҳам Маҳмуд Кошғарий назаридан четда қолмаган. Унинг мулоҳазасига кўра, янги сўзлар яшаш фақат аффикслар ёки сўзларни бир-бирига бириктириш, яъни қўшма сўзлар орқалигина амалга оширилмайди, қуйидаги услублардан фойдаланган тарзда ҳам янги сўз яшаш ўзини оқлайди:

Сўзларни қарама-қарши, зид қўллаш билан. Масалан, *сўчик* сўзи олдин ширинликка нисбатан ишлатилган, сўнг аччиқ таъмли ичкиликка нисбатан ҳам қўлланган (I, 387).

Бутун ўрнида бўлак, бўлак ўрнида бутун қўллаш натижасида янги сўз юзага чиқади. Бу ерда ҳозирги замонавий тилшунослиқдаги интеграл ва дифференциал семалар назарда тутилган, яъни *сабан* истилоҳи аввал қўш ва омонинг умумий маъносини билдирган бўлса, кейин фақат омонга нисбатан қўлланганлиги таъкидланган (I, 382). Асли «ҳикоя қилиш» маъносини ифодалаган *эмўк* сўзи кейинчалик «ҳикоя, эртақ; бирор мақсадни шоҳга билдириш»ни англатган (II, 98).

Сўзлар маъно доирасининг кенгайиши янги маъно англатади. Хусусан, «қиз бола» маъносидаги *кыз* лексемасининг «қимматбаҳо» маъноси (I, 315) шулар жумласидандир.¹

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг буюк тилшуноси сифатида туркий тилларда қўлланган сўзларни жамлади ва уларни ўзига хос билимдонлик ҳамда чидам билан тадқиқ қилди.

Луғат таркибидан ўрин олган лексик бирликлар турли-туман мавзуий гуруҳларга тегишли бўлиб, улар орасида жинсни ифодаловчи лексемалар ўзига хос мавқега эгадир.

«Девон»да қайд этилган жинсга доир лексик бирликларни мазмун-моҳияти нуқтаи назаридан икки гуруҳга ажратиш мумкин, яъни жинс ҳақида гап кетганда, умуман, жонзотлар, хусусан, инсон ва ҳайвот дунёсига доир эркак ҳамда аёллик (урғочилик) белгилари тасаввурда гавдаланади. Шу боис биз ушбу ишда жинсни ифодаловчи лексемаларни қайд этилган икки мавзуий гуруҳга тақсимлаб таҳлил қилдик.

«Одам, киши, одамлар» бирлаштирувчи маъносини ифодалаш учун аждодларимиз тилида *киши* лексемаси ишлатилган. «Девон»

¹ Муталлибов С. XI асрнинг улуғ тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий // Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент, 1960. – Б.20.

муаллифи ушбу лексик бирликни қайд этилган маъноларни ифодалашини таъкидлаган ҳолда (III, 244) унинг бир қатор лексемалар билан синтагматик муносабатга киришиб инсоннинг хулқ-атворини англатувчи сўз бирикмаларини юзага чиқарганини таъкидлайди: *мунган киши* – эзма, сергап одам (I, 412), *тоқ киши* – тўқ одам (I, 320), *киртўч киши* – ҳасадли одам (I, 424), *ағдуқ киши* – нотаниш одам (I, 125), *қыз киши* – бахил одам (I, 315) ва ҳоказо. Кўрилаётган маънода *киши* сўзи Турфон матнларида, Култегин битиктошида, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида қайд этилади (ДТС, 310). Бу асарларда қўлланган *киши* – «одам, инсон» сўзи асосида «одамийлик, инсонийлик» маъносидаги *кишилик* лексемаси юзага чиққан.

Эски туркий тил даврига келиб бирлаштирувчи маънони ифодаловчи *киши* лексемасининг, «хотин, завжа» хусусий маъносини ҳам англата бошлаганига луғат муаллифи диққат қаратган (I, 224). Ушбу дифференциал маънонинг яғмолар тилига хосланганини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлайди. Эътироф этиш жоизки, *киши* сўзининг кейинги маъноси дастлаб Турфон матнларида бирламчи маъноси билан ёнма-ён ишлатилган: *оғлуң кишиң ўлғулўғ ол* – Сенинг фарзандларинг ва хотининг бахтлидирлар (ДТС, 310).

Киши лексемасининг дастлабки маъноси кейинги давр обидалари тилида ҳам сақланиб қолди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу сўз ўзининг қадимий маъносини муайян даражада сақлаган. «Эркак» маъносига нисбатан *эркак киши*, «аёл, хотин» маъносига нисбатан *хотин киши* бирикмалари қўлланиб, уларнинг ёрдамида инсонларнинг жинсий тафовутлари белгиланади.

«Тирик мавжудот» бирлаштирувчи маъноси «Девон»да *тирик* (I, 367) лексемаси ёрдамида англашилган. Ушбу маънони ифодалаш учун Юсуф Хос Ҳожиб *озлў* ясамасидан фойдаланган. «Олтун ёруғ» матнида *озлў йашлығ* жуфт сўзи «тирик, барҳаёт» маъносини билдирган (ДТС, 395). Таҳлил этилаётган ясама нафақат инсонлар, балки ҳайвонот дунёси (фауна)га нисбатан ҳам қўлланган.

Жинслар эркаклик ва аёллик жиҳатидан табиатан ўзаро фарқланган. Ушбу фарқ уларни англатувчи алоҳида лексемаларнинг шаклланишига сабаб бўлган. «Эркак, эр» маъносини ифодалаш учун муайян лексемаларга мурожаат қилинган.

«Аёл, хотин» маъносининг зидди бўлмиш «эр, эркак» маъноси «Девон»да қуйидаги лексемалар билан очилган: *эр*. Илк бор «Култегин» битиктоши тилида, Турфон матнларида, Энасой ёдномалари матнида қўлланган (ДТС, 175). «Девон»да бир неча ўринларда акс этган: *Эр битиг битиди* – Эркак киши мактуб ёзди (II, 376).

Маҳмуд Кошғарий мазкур сўз ёрдамида «аскар, баҳодир» маъноси ифодаланишини ҳам таъкидлаган (II, 208). Турфон матнларида сўзнинг «эр (уйланган, оилали, хотини бор)» маъносида ишлатилгани кўзга ташланади (ДТС, 175).

*Эр*н сўзи «эркак, эр, аскар, баҳодир; эркаклар, аскарлар» маъносини билдирган (II, 71). Биринчи бор X аср қадимги туркий тил обидаси – «Олтун ёруқ» тилида ишлатилган (ДТС, 176) мазкур лексема илк эски туркий тилда фаол қўлланишда бўлган. Маҳмуд Кошғарий ушбу сўзга алоҳида тўхталиб, унинг *эр* сўзининг кўплик шакли эканлиги, лекин бу ҳол кам учраши ва қоидага хилофлиги, кўплик кўшимчасининг, аслида, *-лдр* эканлигини таъкидлайди (I, 710). Бу сўзнинг «Девон»нинг беш жойида қайд этилгани юқоридаги фикрни маълум даражада тасдиқлайди. Ушбу лексема «Қутадғу билиг» матнида ҳам фаол қўлланган: *Иситур киши кўнлин алчақ киши / Ўйратур эрәниг тили иг бушы* – Хушмуомала киши одамлар кўнглини иситади, тили ўткир жаҳолатли кишиларни ўзидан қочиради (ҚБ, 2259). Бу лексема «Ҳибат ул-ҳақойиқ»да ҳам мавжуд (ДТС, 176). Лексеманинг «хотиннинг эри, турмуш ўртоқ» маъносини ҳам англатганини қуйидаги ашёвий материал тасдиқлайди: *Таварсызын қалып бэз эрәнсизин эмгәйүр* – Бийликсиз қолган бек ҳузурида эрларнинг йўқлигидан озор чекади (I, 360). Мазкур лексема эски ўзбек адабий тилида «эркак(лар), баҳодир(лар), аскар(лар)» маъносини англатишда давом этган: *Ҳар кимки адабсиздир, ишин абтар бил / Алқисса, эрәнләргә адаб зивар бил* (АНАТИЛ, III, 566).

Эр сўзига *-(ә)т* аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинган *эрәт* ясамаси «Қутадғу билиг»да «эрлар, эркаклар, аскарлар» маъносида ишлатилган (ҚБ, 2309). «Девон»да ушбу лексема қайд этилган эмас. Бироқ «эрлардан саналди, эрлар сафига ўтди» маъносидаги *эрәт*-феълнинг унда изоҳлангани (II, 215) *эрәт* сўзининг ўша даврда фаол ишлатилганини кўрсатади. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, кўрилаётган феълнинг асли *эрәз*- шаклида бўлган. Ушбу ерда сўзнинг охириги товуши олдинги товушга сингиши натижасида *эрәт*- ҳолига келган (I, 215).

Ҳозирги ўзбек тилида кенг қўламда қўлланувчи *эркәк* лексемаси «эр, эркак киши» маъносида илк бор «Қутадғу билиг» ва «Девон»да ишлатилган: *эркәк тышықа қавушти* – эркак аёли билан қовушди (II, 113). Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу лексема рун ёдгорликларида жинснинг белгисини аниқловчи компонент вазифасини бажарган: *эркәк бозағу* – «буқача», *эркәк оғул* – «ўғил бола» ва ҳоказо. Луғатда *эркәк* сўзидан «эрликни намойиш этмоқ, ботирланмоқ» маъ-

ноли эркаклан феъли ясалгани ҳақида қайд бор (I, 306). Ҳолатни ифодаловчи мазкур сўз, шунингдек, «мавжланмоқ» ва «хурпаймоқ» маъноларини англатишда қўл келган (I, 306).

Маълумки, «хукмдор, раҳбар, раҳнамо» маъноси турк дунёсида ўта фаол ва машҳур бўлмиш бэз лексемаси билан ифодаланган. Лексема ушбу маънода Маҳмуд Кошғарий луғатидан ҳам жой эгаллаган (III, 169). Луғатшунос бу сўзнинг «эр» маъноси борлигини ҳам таъкидлайди: *Йавлақ тыллығ бэздән кэрү йалғуз тул эг* – Қўпол эрга эга бўлгандан кўра тул (ёлғиз) бўлган маъқул (III, 170). Ушбу сўзнинг иккинчи семаси негизида «эрга тегмоқ, турмушга чиқмоқ» маъносини ифодалашга йўналтирилган *бэглән* феъли ҳосил қилинган (II, 278). Ўзбек аёлларининг эрига нисбатан *бегим* тарзида мурожаат этиши айнан иккинчи маъно нуқтаи назаридан реаллашган («Ўткан кунлар»да Кумушнинг Отабекка мурожаатини эсланг). Шу ўринда илк эски туркий тилда бэз мансабини фақат эркакларгина эгаллашганини, унга -*ач* кичрайтириш аффикси қўшилиб «кичик бек» маъноси англашилганини қайд этиш мақсадга молиқдир (I, 339).

Юсуф Хос Ҳожиб асарида *бэги* лексемаси «қахрамон» маъносида қўлланган (ДТС, 91). Маҳмуд Кошғарий «Девон»да бу сўзнинг фақат «эр, эркак» маъносини келтиради: *бэги киши ўзлўшди* – эр ва хотин ажралишди (I, 242). Бошқа эски туркий тил обидаларида *бэги* лексемаси қайд этилмайди.

«Фарзандга эга шахслар, ота-она» маъноси «Қутадғу билиг» матнида *ана ата* жуфт сўзи орқали англашилган: *Қыса туса оғлан көр эдгү болур / атасы-анасы йарунғу болур* – (ота) болани назоратда тутса яхши бўлади / отаси, онасининг юзи ёруғ бўлади (1205). Илк бор «Олтун ёруқ»да қўлланган ушбу жуфт сўзнинг *ана-баба* шакли Турфон матнларида ўз аксини топган (ДТС, 43). «Девон»да *ата-ана* жуфт сўзи қўлланган (I, 307). Айни Маҳмуд Кошғарий луғатида келтирилган шакл ўзбек адабий тилида ўз ифодасини *ота-она* тарзида топган.

«Оталик» маъносини ифодалаш *аталық* ясамаси зиммасида бўлган. Гарчи биз уни «Девон»да учратмасак-да, бироқ сўзнинг «Қутадғу билиг» тилида мавжудлиги унинг XI аср қорахонийлар даври эски туркий тилига хослигини билдиради: *Аталық қылайын оғул бол мэнә* – (Мен) оталик қилайин, (сен) менга ўғил бўл (1530). Кейинги даврларга келиб *аталық* сўзи нафақат «отанинг ўз фарзандларига бўлган муносабати ва шу муносабатларга боғлиқ ҳолатлар»ни, шунингдек «хукмдор саройидаги маслаҳатчи; хукмдор фарзандлари устози» маъноларини ифодалаган (ЎТИЛ, 1, 548).

«Она» маъносидаги *ана* сўзининг антоними ҳисобланмиш *ата*

лексемаси VII – X аср қадимги туркий тил манбаларида алоҳида ҳолда мавжуд эмас. Унинг илк бор қўлланишга кириш вақти айнан XI асрга тўғри келади.

Турфон матнларида «ота» маъносида баба сўзининг ишлатилиши қайд этилган давр тилида ушбу лексеманинг фаол бўлганини далиллайди (ДТС, 76). Ҳозирги қардош туркий тиллар, хусусан, ўғуз гуруҳига тааллуқли бир қатор тилларда ушбу сўз ўзининг «Девон»даги маъносини сақлаб қолган.

Маҳмуд Кошғарий «ўғай ота» маъносининг *қаңсық ата* сўз бирикмаси билан, «ўғай ўғил» семемасининг эса *қаңсық оғул* бирикмаси ёрдамида ифодаланишини қайд этган (III, 393).

Ўрхун-Энасой битикларида «ота, падари бузруквор» маъноси, асосан, *қаң* лексемаси билан англашилган (ДТС, 419). Маҳмуд Кошғарий асарида юқорида кўрсатилган *қансық* ясамаси мана шу кўхна сўз замирида юзага келган.

Ўзидан ёши улуғ кишиларга нисбатан эркалаш, ҳурматлаш мақсадида «отагинам, отажоним» тарзидаги мурожаат *атақы* лексемаси билан аталган (I, 155). Ушбу сўзга аналогия йўли билан ҳосил қилинган *олоқи* сўзи Тошкент шеvasи вакиллари тилида ёши нисбатан катта аёлга мурожаат шаклида кузатилади.

Луғат муаллифи *атач оғул* бирикмасининг «ўзини кекса-қарилардек кўрсатишга ҳаракат қиладиган ўғил бола»га нисбатан ишлатилишини изоҳлайди (I, 86).

«Эркак жинсига хос, ёши улуғ, қари чол» маъносини «Девон»да *авычға* лексемаси ифодалаган (I, 161). Ушбу асл туркийча сўз қадимги туркий тилда *авынчға* ясамаси билан номланган (<*авынч* – «сокинлик, хотиржамлик» + *ға*) (ДТС, 70). Юсуф Хос Ҳожиб асарида бу сўз *абучқа* фонетик шаклида ишлатилган (ДТС, 3). Мазкур лексема Алишер Навоий асарларида *абушқа* (*в фонмасининг б фонемасига алмашинуви*) фонетик шаклида қўлланган. Моний ёдномаларида «кексалар, чоллар» *авынчға қуртға* жуфт сўзи билан очилган (ДТС, 69). Сўнги жуфт сўз таркибидаги иккинчи лексема – *қуртға* «Девон»да «чол»нинг жинс жиҳатдан зидди, яъни «кампир»ни англатган (III, 275). Барсағанлар тилида «кекса хотин» маъносини ифодалаш *ачы* сўзига юклатилган (1, 114). «Ёши ўтган кекса чол» маъноси «Девон»да, шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол қўлланувчи *қары* лексемаси билан ҳам ифодаланган (III, 242). Юсуф Хос Ҳожиб ҳам мазкур сўзни тез-тез ишлатган. Ушбу асл туркийча лексеманинг илк бор кўзга ташланиши Турфон матнлари, Ўрхун битиктошлари даврига тўғри келади (ДТС, 426). Бу сўз

қарыла – «қари, кекса ҳисобламоқ» дериватининг юзага чиқишида қатнашган (III, 337).

«Ўрта ёшли одам, ўрта яшар эркак киши» маъноси «Девон»да орту эр бирикмаси билан англашилган (I, 145). «Навқирон, йигит, ёш одам» маъноси «Девон»да *йигит* сўзи орқали англашилади (III, 14). Илк марта «Олтун ёруқ»да ишлатилган бу асл туркий сўз Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ҳам дostonда қатор ўринларда қўлланган: *Кичиг қур йигитләр болур кэд йэти* кичик ёшли йигитлар (аскарлар) жуда тез бўлади (2337). Мазкур лексема «йигитлик, навқиронлик»ни билдирувчи ва ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш частотаси баланд сўзлардан бири ҳисобланувчи *йигитлик* дериватининг ҳосил қилинишида пойдевор вазифасини бажарган (III, 59). Ушбу ясаманинг қадимги туркий тилда йўқлиги у кейинги даврда шаклланган деган хулосага олиб келмаслиги зарур, албатта. Бинобарин, кейинги замонларда битилган манбалар тилидаги лексик бойликни тўла-тўқис олдинги асарлар луғат фондидан ахтариш ўзини доим ҳам оқлайвермайди. Зеро, ҳозирга қадар сақланиб қолган қадимги туркий тил ёдномалари ўша даврларда битилган асарларнинг бугунгача топилган қисмигина, холос. Ўрганилаётган маъно Юсуф Хос Ҳожиб достонида, шунингдек, *йашы қысқа* бирикмаси билан ҳам ифодаланган (ДТС, 245). Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *умри қисқа* фраземаси маълум маънода «Қутадғу билиг»да ишлатилган бирикма асосида шаклланган бўлиши мумкин.

«Ўғил, эр болалар» маъносининг «Девон»да соф туркийча *оғул* (I, 103) ва *оғлан* (I, 141) лексемалари ёрдамида ифодаланиши таъкидланган. Биринчи лексема нафақат инсон, шунингдек, ҳайвонлар боласига нисбатан ҳам ишлатилган: *қуш оғлы* – «қуш боласи, полапон», *муш оғлы* – «мушқуча»; *арслан оғлы* – «арслон, шер боласи»; *бәри оғлы* – «бўри боласи» ва ҳоказо (ДТС, 364). Юсуф Хос Ҳожибнинг пандномасида ҳам *оғул* (*Оғулдын йазуқ йоқ атадын жафа* – болада гуноҳ йўқ, барча жафо отанинг ўзида (1210) ҳамда *оғлан* лексемалари «ўғил (бола)»ни ифодалаган: *Қыса тутса оғлан ата цардтя* – ота болани назорат қилиб, хунарларга ўргатса (1212). Демак, қадимги туркий тил ва эски туркий тилнинг илк даврида *оғул* сўзи бирлаштирувчи маъноли сўз саналиб, унинг хусусий, яъни инсонга нисбатан ишлатилиши кейинги тил тараққиёти даврида воқеланган.

«Балоғатга етган ўғил, йигит»ни ифодалаган *оғлан* (асли *оғул + (-ан)*) сўзининг семантик структураси динамикасига назар ташланса, унда муайян маъновий ўзгаришлар юз берганини кўриш мумкин. Гарчи бу сўзнинг илк эски туркий тилдаги маъноси XIV аср Хоразм

обидалари тилида айнан сақланиб қолган (СУЯ, II, 181) бўлса-да, бироқ мўғуллар истилосидан кейин унинг семантикасида ўзига хос ўзгариш содир бўлган ва чингизий хонзодалар, тахт ворисларини ифодалаш учун хосланган. Шу ўринда эски ўзбек адабий тилида битилган адабий, тарихий асарларнинг аксарияти матнида *оғлан* истилоҳининг фақат Чингиз наслидан бўлган шахсларга нисбатан ишлатилганига диққатни қаратамиз. Масалан, *Тохтамышхан оғлан Жожыхан наслы-дын болган шаҳзадаларны илгәри йасал тўз этиб кэлдиләр мисли Таштэмүр оғлан ва Бэк Йаруқ оғлан ва Йылғамыш оғлан ва Бэкполад оғлан ...* (ЗН, 137). Мўғуллар салтанати барҳам топгандан кейин *оғлан* лексемасининг дастлабки маъноси қайта тикланганини ашъвий мисоллар тасдиқлайди: *Бир кўни бир оғлангинә ағыр йўклик тэвәни Амил базарыдын өткәрүр эрди* (АНАТИЛ, III, 621).

Кези келганда қайд этилган давр тилида *бала* лексемасининг ҳайвон ва қушлар болаларига нисбатан қўлланганини таъкидлаш лозим бўлади. Буни «Девон»даги фактик материаллар ҳам тасдиқлайди: *Қуш баласы қусынчығ ыт баласы охшанчығ* – қуш боласи жирканчли, ит боласи ёқимли бўлади (III, 250). Ҳозирги кунда *бола* лексемасининг маъно доираси кенгайиб, у эски туркий тилдаги маъноси қатори «янги туғилган, ҳали кўкрақдан, она бағридан ажратилмаган гўдақ; чақалоқ», шунингдек, «фарзанд; ўғил-қиз; зурриёт»ни ҳам ифодалашда қатнашади (ЎТИЛ, I, 128).

Маҳмуд Кошғарий туркий қавмлар тилларидаги сўзларни қиёслаш, солиштириш асосида айни бир сўзнинг турли қабилалар тилида маъно жиҳатидан фарқланишини ҳам исботлаган. Хусусан, *аба* сўзининг ўғузлар тилида «она», тубутлар тилида эса «ота» маъносида ишлатилишини айтиши бунинг яққол намунасиدير.

Қариндошлиқ ришталари билан боғланган эркак жинсли шахслар сирасига «Девон»дан ўрин олган *ичи*: 1) «ака»; 2) «эрнинг катта акаси» (III, 13), *кўзәғү* – «куёв» (III, 18), *намыжа* – «божа» (I, 417), *тағай* – «тоға» (III, 256) янглиғ лексик бирликлар ҳам тааллуқлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқ. Маҳмуд Кошғарий луғатига киритилган эркак жинсли сўзлар қаторида, шубҳасиз, фақат эркакларгагина хос касб, ҳунар, иш, юмуш билан машғул инсонларни атовчи, номловчи терминлар ҳам анчагина.

Инсон шуури, тасаввурида эркак жинсини гавдалантирувчи лексемалар сирасига луғатдан ўрин олган *айақчы* – «кулол» (III, 311), *ақ сақал* – «оқсоқол, соч-соқоли оқарган киши» (I, 109), *этүкчи* – «этиқдўз» (II, 54), *этчи* – «қассоб» (II, 54), *йалафар* – «элчи» (III, 54), *отачы* – «табиб» (1, 71), *оқчы* – «ўқ эгаси, ўқ ясовчи» (II, 231), *тэгин* – «шаҳзода» (I, 381) каби кўпдан-кўп сўз ва истилоҳлар оиддир.

Шартли қисқартмалар:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.I – IV. – Тошкент: Фан, 1983 – 1985.

Девон – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.I – III. – Тошкент: Фан, 1960 – 1963.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

ЗН – Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент, 1997.

СУЯ – Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т.I – II. – Ташкент: Фан, 1966 – 1971.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.I – II. – М., 1981.

ҚБ – Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Саодатга йўлловчи билим / Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Тошкент, 1971.

*Абдушукуров Б.,
филология фанлари номзоди*

«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ»ДА «ВАҚТ» ТУШУНЧАСИНИ БИЛДИРУВЧИ ЛЕКСЕМАЛАР

Тил тизимида маълум бир гуруҳ сўзлар борки, улар абстракт сонни, микдорни, санокни, тўғрироғи, предметнинг санаш, жойлашиш, бажарилиш тартибини билдиради. Шуни қайд қилиш жоизки, туркий тилларда сон системаси, ҳар қайси халқ тилида бўлгани каби, бирданига эмас, аста-секин шаклланиб, ўзгариб келган.¹ Бунга кўҳна манбалар тилини тадқиқ этиш жараёнида амин бўлиш мумкин. Зеро, мазкур ёзма обидаларда сонларнинг бир неча турлари қўлланилган. Бу эса, биринчидан, сонларнинг имло ва талаффуз меъёрларини аниқлашга, иккинчидан, уларнинг этимологиясини ёритишга кўмаклашади.

«Қисаси Рабғузий» асарининг луғат таркибида ишлатилган 169 та сон туркумига оид лексеманинг 143 таси ясама, 26 таси туб ҳисобланади. Асарда сонларнинг маъно хусусияти ва грамматик белгиларига кўра куйидаги турлари қўлланилган: 1. Санок сонлар. 2. Дона сонлар. 3. Жамловчи сонлар. 4. Нумеративлар. 5. Тартиб сонлар. 6. Чама сонлар. 7. Тақсим сонлар. 8. Каср сонлар.

¹ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Тошкент: Фан, 1965. – 68 б; Қаранг: Комилова Ҳ. Ўзбек тилида сон ва олмош. – Тошкент: Фан, 1953. – 28 б; Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Тошкент: Фан, 1963. – 96 б.

Маълумки, қадимда инсонлар кундалик эҳтиёжи учун керак бўлган нарсаларнинг оғирлиги, узунлиги, миқдори, муайян вақтни аниқлаш, ҳудудлар ўртасидаги масофани белгилашга ва уларни тахминий тарзда бўлса-да қайд этишга ҳаракат қилишган. Натижада айрим предметларнинг номи ўлчов бирлиги (нумеративлар) сифатида ишлатила бошлаган ва улар турли давр ҳамда ҳудудларда ҳар хил қийматни ифодалаган.

«Қисаси Рабғузий» асари бўйича олиб борган кузатишларимиз нумеративлар XIII – XIV асрларда фаол ишлатилганини кўрсатди. Асар тилида қўлланилган ҳисоб сўзларни¹ қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: а) пул бирлигини ифодалаган нумеративлар: *altun* (7r9) – «олтун», *уағмақ* (73r11) – «пул»; б) ҳажм-ўлчов тушунчасини англатувчи нумеративлар²: *уїғач* (8r18) – 6 км ли масофа, *ушақ* (237r1) – «ушоқ, кичик»; в) миқдорни билдирувчи нумеративлар: *уағпн* (9r13) – «ярим», *сўғук* (20r13) – «сурув»; г) вақт тушунчаси билан боғлиқ нумеративлар: *кўп* – «24 соатга тенг вақт» (46v12), *уїл* (5v2) – «йил»; д) арабча истилоҳлардан шаклланган нумеративлар: *misqāl* (80v6) – 4,35 – 4,86 грамм оралиғидаги оғирлик ўлчови, *асг* (52v5) – «юз йил»; е) форсча-тожикча лексемалардан шаклланган нумеративлар: *dāna* (88r13) – «дона», *pāra* (109r11) – «парча, бўлак».

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, вақт содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ва нарсаларнинг асрлар, йиллар, ойлар, соатлар, дақиқалар билан ўлчанадиган давомийлигидир. Мазкур ўлчов белгиларининг алмашинуви оралиғида инсон ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларини амалга оширади. Манбада вақт тушунчаси билан боғлиқ кўплаб нумеративлар қўлланилган бўлиб, улар маъно хусусиятларига турли вақт бирлиги ва даврийликни ифодалаган. Масалан, обидада исломнинг беш асоси, устунларидан бири саналган, кунда беш маҳал адо қилинадиган намоз номлари – *тағ намāзи* (217v5) – «бомдод номози», *ekindū namāzi* (140r21) – «пешин намози», *namāz-i digar* (110v8) – «аср намози», *ulan namāzi* (140r18) – «шом намози», *yatsiq namāzi* (244r19) – «хуфтон намози» ҳамда ҳафтада бир мар-

¹ Ҳамдамов П. Нумеративы в современном узбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967. – 31 с; Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему / Перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля. – М.: Наука, 1970. – 74 с; Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – М.: Наука, 1970. – 131 с; Жиянова Н. «Бобурнома»даги нумеративларнинг маъно хусусиятлари: Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 2000. – 135 б.

² Найимов С.Н. «Бобурнома»да масофа ўлчов бирликлари // Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. – Б.136 – 138.

та жамоа бўлиб ўқиладиган *ādina namāz* (215r6) – «жума намози» каби бирикмалар маълум вақтни ифодалаган.

Асарда **vaqt** сўзи «пайт», «замон, давр» маъноларини билдирган: *Haq ayū vaqt keldi* (90v20); *Mustafā alayhissalāmniḥ uluḡ atasī Abdul Mutallib vaqtında zamzam quduḡi quridi* (50r1). Лексема дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида қайд этилган: *Bu Buḡrahan vaqtī icrā anī/yemā han tilinčā aytmiš muni* (ДТС, 632). Мазкур арабча сўз **vaqt (un)** шаклига эга; «муддат белгилади» маъносини англатувчи **vaqata** феълнинг I боб масдари бўлиб, «замон», «фурсат», «пайт» каби маъноларни умумлаштирган ҳолда англатади (ЎТЭЛ, II, 91). Аини пайтда, асарда ўзлашманинг туркий **oḡur**, арабча **zamān** синонимлари ҳам учрайди: *Ul oḡurda Lut alayhissalām Maqdis yerindā qoš uy alip ašliq tariyur erdi* (57v18); *Dāvud ul zamān taḡ taba zāhidlarḡa bamiš erdi* (134r6). **Zamān** сўзи «узок давом этди» маъносини англатган **zamīna** феълдан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ, II, 139).

Kūn лексемаси Ўрхун-Энасой битиктошлари ва XI аср обидаларида «күёш»: *Kūn toḡdī qamuḡ ūzā yaruq boltī* – Күёш чиқди ва ҳамма томон ёришиб кетди; «сутканинг күёш чиқишидан ботишигача бўлган қисми»: *Tūn kūnniḡ qaršisi ol* – тун куннинг зиддидир; «24 соатта тенг вақт»: *Tiriklik kūniḡ tūkāl alqinur* – Ҳаёт кун сайин йўқлик томон кетади (ДТС, 326) маъноларини англатган. «Тафсир» асарида «ерга иссиқлик ва нур таратиб турувчи юлдуз» (10611), «сутканинг күёш чиқишидан ботишигача бўлган қисми» (146, 21), «ўтган ва келгуси кунларнинг бирида» (9, 18), «қачондир, вақти келиб» (133, 11), «ҳаёт, умр» (7065) семаларида келган. Қисса тилида бир қанча маъноларда истифода этилган. Қуйида уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз:

1) «ерга иссиқлик ва нур таратиб турувчи юлдуз»: *lkinči kečā yana tūš kōrdi: on bir yulduz, kūn, ay birlā inip Yusufḡa sajda qilurlar* (67r19);

2) «сутканинг күёш чиқишидан ботишигача бўлган қисми»: *Elui Misrḡa keldi kūn keč bolur erdi* (87v17);

3) «бир кеча-кундузга тенг вақт»: *lbrāhim yetti kūn Mūlk-i Hazān elindā turdi* (46v12);

4) «ой ёки ҳафтанинг муайян календарь санаси»: *Muharram ayında pančšanba kūn ekindük namāzī vaqtında vafāt qildi* (56r10);

5) «маълум ҳодисага бағишланган сана»: *Yarīndasī Qurbān kūni Tavrāt indi* (121v12);

6) «пайт, вақт»: *lđi maḡa on oḡul bersā qamuḡ sāz-silāh alip toquš kūni meniḡ oḡūmdō tursalar* (50r5). Шунингдек, асарда қайд этилган

маъно арабча **vaqt** лексикаси орқали очиб берилган: *Namāz vaqtī boldī, oğlanni qoyup ōzi namāzğa turdī* (172r15);

7) «об-ҳаво шароити»: *Mavlā taalā yel īzdi, kün īsiği bir sāatda tenjiz tūbigā kirdi* (115v13);

8) «ўтган ва келгуси кунларнинг бирида»: *Bir kün İsmāil awğa barmiš erdi* (49r10);

9) «қачондир, вақти келиб»: *Kūnlārdā bir kün İshāq Avazğa aydī...* (54r17);

10) «борган сари»: *Kūn sayu ʔmgāki artuqraq boldī* (23v6);

11) «кун бўйи»: *Uzun kün yōrūsān iki yīğācdīn artuq yōnimāssen* (53r8);

12) «ўшанда, ўша пайтда»: *Ul kün Abdul Mutallibniņ toquz oğli bar erdi* (50r6);

13) «бирмунча муддат»: *Qač kūn ular birlā turdī* (57v13);

14) «бугун»: *Bu kūn sizlārdin bir tilāgim bar berūmūsiz?* (85v1);

15) «яқин кунлардан бирида»: *Tanlasī kūn malikma qalmaidī* (65r14).

Бундан ташқари, ўрганилаётган сўз **bat-** ҳамда **tuğ-** феъллари билан бирикиб томонлар, яъни шарқ ва ғарбни ифодалашга хизмат қилган: *Kūn tuğardan kūn batarğa kāški tegsā sözlārim* (249v15).

Ау сўзи Билга хоқон битиктоши ва қорахонийлар даври ёдно-маларида «сайёра», «Ойнинг қуёш атрофида бир марта айланиб чиқиш муддатига яқин вақт оралиғи» маъноларида келган: *Qayu evkā kirsā bu ay tārk čīqar* – ой нури қайси уйга тушса, у ердан бир зумда чиқади; *Yollīğ tegin men ay artuqi tōrt kün olurīp bitidim bedizdim* – Йўллиғ тегинман, ўттиз тўрт кун ичида ёздим ва безадим (ДТС, 24 – 25). Шунингдек, ушбу лексема қадимги туркий тил ва XIV аср манбалари ҳамда XII – XIV аср уйғур ҳуқуқий ҳужжатларида **ay erkligin yorīgli** (ДТС, 24) – «ойнинг ўзгарувчан кучи»; **ay dlūtci** (ДТС, 24) – «маҳв этувчи ой»; **ikindi ay** (ДТС, 206) – «йилнинг иккинчи оyi»; **ay tānri** (ДТС, 24) – «ой тангри»; **Ay toldi** (ДТС, 25) – «киши исми»; **ay bitigi** (МК, I, 76) – «аскарларнинг номи ва озиғи ёзилган дафтар»; **aram** (суғдча) **ay** (ДТС, 50) – «уйғур йил календарининг биринчи оyi»; **čaqsapat** (санскритча) **ay** (ДТС, 140) – «қадимги уйғур календарининг ўн иккинчи оyi» каби лексик бирликлар таркибида кўзга ташланади. Маҳмуд Кошғарий ҳафта ва ой номлари хусусида шундай ёзади: *Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми ўйқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шуҳратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч*

ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан, наврўздан кейинги аввал баҳорга **oğlaq ay**, сўнгра **uluğ oğlaq ay** дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига **uluğ ay** дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади (I, 332). «Қисаси Рабғузий»да атаманинг қуйидаги маънолари кузатилади: 1) «сайёра»: *İkinçi keçä yana tüş kördi: on bir yulduz, kün, ay birä inip Yusufğa sajda qilurlar* (67r19); 2) «Ойнинг қуёш атрофида бир марта айланиб чиқиш муддатига яқин вақт оралиғи»: *Yağdı yağmur esdi yellär astun üstün altı ay* (22v14); 3) «ғўзал юз»: *Aziz, Rayyānma ay yüzlüğ oğlan körüp azaqınğa tüşgäli oğradı* (76v1); 4) «туғиш вақти»: *Ayü küni yetdi ersä Hina qiz tuğurdı* (166v13). Келтирилган мисоллардан аёнки, биринчи маъно қолган учта семема учун денотат ҳисобланади. Бундан ташқари, қиссада ўрганилаётган сўз *tammuz ayı* (232r17) – «август ойи»; *qurban ayı* (212v13) – «зулҳижжа ойи»; *ramazān ayı* (212v13) – «қамария йил ҳисобининг тўққизинчи ойи»; *rajab ayı* (25r17) – «қамария йил ҳисобининг еттинчи ойи»; *rabulavval ayı* (198r17) – «қамария йил ҳисобининг учинчи ойи»; *zuhlįija ayı* (120v3) – «қамария йил ҳисобининг ўн иккинчи ойи»; *muħarram ayı* (245v18) – «қамария йил ҳисобининг биринчи ойи» шаклларида ҳам ишлатилган. Алишер Навоий аун «сайёра», «ғўзал, маҳбуба» маъноларида қўллаган (АНАТИЛ, II, 510).

«Куз билан баҳор оралиғидаги фасл» тушунчасини англаган **qış** (Тафсир, 5466) сўзи биринчи марта Билга хоқон битиктошида келтирилган: *Qışın Qıtay tapa sülädim* – Қишда Хитойга қарши қўшин тортдим (ДТС, 448). Лексема Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonида ўзининг асл маъносини сақлайди, шу билан бирга, янги «қарилик вақти, қариш пайти» кўчма семасини ҳам ифодалаган: *Yaşın ersä altmıš özüñ ersä qış* – қачон олтмиш ёшга кирсанг, қарилик пайтинг бошланади (ДТС, 448). «Девону луғатит турк»да «куз билан баҳор оралиғидаги фасл»ни ифодалаган: *Qış qonıqı ot* (I, 320). Мазкур сўз XIV аср Хоразм манбалари луғат таркибида дастлабки маъносини сақлаб қолган: *Qış ortada bahāriyat oquyin* (Мн., 29454); *Bir yıl icrā keçti anıñ yaуu qış yazu küzi* (249v1).

Қайд этилганлардан англашиладики, ёднома тилида қўлланишда бўлган вақт маъносини ифодаловчи лексемалар муайян ҳаракатни бажаришга сарфланган вақт, аждодларнинг астрономик қарашлари, шунингдек, намознинг ўқилиши вақти билан уйғун тарзда юзага келган.

ILK LOTIN ALIFBOSIGA O'TISH JARAYONI

XX asr boshiga qadar turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi arab yozuvidan foydalanib keldi. O'rta Osiyoning turkiy va forsiy xalqlari qariyb ming yil davomida arab alfavitini juz'iy o'zgartirishlar bilan qo'lladilar.

Arab tili undosh tovushlarga, turkiy tillar esa unli tovushlar tizimiga tayangan tildir. Bundan tashqari, arab yozuvida turkiy tillarning undoshlar tizimi ham to'la aks etmagan va turkchada bo'lmagan tovushlar hech qanday zaruratsiz yozuvdan joy olgan edi.

Arab yozuvining turkiy tillar lingvistik tabiatiga to'g'ri kelmasligi Mahmud Koshg'ariy (XI asr), Alisher Navoiy (XV asr) tomonidan qayd etilgan. Bu yozuvni o'zbek (turkiy) tiliga moslash haqida birinchi bor dadil amaliy harakat boshlagan Zahiriddin Muhammad Bobur arab yozuvining murakkabliklarini qayd etgan holda 20 yoshida (bu 1503 – 1504-yillarga to'g'ri keladi) «*Boburiy xati*»ni yaratdi. «*Boburiy xati*»ning muhim tomoni shundaki, unda unililar «zer-zabar» kabi diakritik belgilar bilan emas, maxsus harflar bilan ifodalangan. Turkiy til fonetik tizimiga moslab yaratilgan bu yozuv to'liq joriy etilmagan bo'lsa-da, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan. Buni «Boburnoma»dan olingan matn ham tasdiqlaydi: *Mirzobek tag'oyidin ham Kamrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytdon ash'or va «Boburiy xati» bila bitilgan sarxatlar yiborildi (429). Sarxat* «yangi husnixat mashq qiluvchi uchun ko'rsatma sifatida muallim tomonidan yozib beriladigan xat namunasi» [1]. *Sarxat* namunaviy shakldagi husnixat bo'lib, ma'rifiy maqsadga xizmat qilgan. Sarxat milliy kalligrafiya taraqqiyoti haqida muayyan tasavvur beradi. *Sarxatning* «Boburiy xati»da bitilganligi mazkur alifboning muayyan vaqtda amalda bo'lganidan dalolat beradi.

«Boburnoma»ning 2002-yilgi nashrida «Boburiy xati»ning topilgani, bu yozuvda Qur'on ko'chirilganligi haqida ma'lumot beriladiki, mazkur yangilik ma'naviyat ravnaqi uchun muhim ahamiyatga molikdir [2]. Bu yozuvda bitilgan Qur'oni Karim nusxasi yaqinda (2005-yil iyun) Qohiradan olib kelindi va o'zbek olimlari tarafidan o'rganilmoqda.

XIX asrning ikkinchi yarmida avval toshbosma, so'ngra matbaa nashrlarining paydo bo'lishi, jadid maktablariga bosma kitoblarning tayyorlanishi kabi amaliy ehtiyojlar tufayli asrlarcha hech o'zgarishsiz qo'llanib kelgan arab-o'zbek yozuviga ba'zi bir o'zgartirishlar kiritildi. Jumladan, گ (g) harfi XIX asr oxirida chop etilgan nashrlardan boshlab

qo'llana boshlagan [3]. Ajdodlarimiz bu yozuvni tillariga moslash uchun unga yangi harflar, diakritik belgilar ilova qildilar va bu hol to 1923-yilgacha davom etdi. Arab yozuvi XX asr boshlarigacha, asosan, qo'lyozma tarzida ishlatib kelingan.

1921-yil yanvarda Toshkentda birinchi umumo'zbek o'lka til va imlo qurultoyi chaqiriladi hamda bu qurultoyda «Gurung»da bildirilgan takliflar o'z amaliy tasdig'ini topadi. Qurultoy qarorlariga ko'ra, o'zbek tilidagi **a** tovushi uchun (ا), o unlisi uchun (ئا), i tovushiga (ئى), u, ü unllariga (ئو), o', ö unli tovushlari uchun esa (ئو) maxsus harflar qabul qilindi (bu harflarning so'z boshi, so'z o'rtasi va so'z oxirida qo'llanuvchi shakllari ham mavjud edi). Qurultoyda ushbu o'zgartirishlarni taklif qilganlar «o'rtaimlochilar» deb nom oldilar, ularning taklifi haqiqatan ham arab yozuviga mutlaqo o'zgartirish kiritish kerak emas deb hisoblovchi «eskiimlochilar» hamda bu alfavitda tildagi barcha tovushlar uchun alohida harf tanlanishi lozim, ayni paytda, o'zbek tili tovushlariga mos kelmaydigan ث (se, si), ص (sod), ض (zod), ذ (ze), ظ (izg'i), ع (ayn) harflari alfavitdan chiqarilishi kerak deb hisoblovchi «yangiimlochilar»ga qaraganda mo'tadilroq edi [4].

1921-yil 1 – 5-yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi boshqa masalalar bilan birga arab harflarining so'z boshi, o'rtasi va oxirida qo'llanish shakllarini soddalashtirdi. O'zbek tiliga xos bo'lmagan ص (sod), ض (zod), ط (itqi), ظ (izg'i) harflari alifbodan chiqarildi.

U, o', i, a unli tovushlari uchun alohida harflar belgilandi.

XX asr boshlarida til, madaniyat, san'at masalalari bilan shug'ullanuvchi «Chig'atoy gurungi» uyushmasi a'zolari mavjud alfavitda o'zbek tilidagi kamida 9 ta unli tovushni bor-yo'g'i 3 ta harf ifodalayotgani qoniqarsiz holat ekanligini hamda bu hol aholiga xat-savod o'rgatishga jiddiy to'siq bo'layotganini qayd etgan edilar. «Gurung»chilar mazkur holatni tuzatish uchun alfavitga 6 ta yangi harf kirgizish lozimligini yoqlab chiqqanlar. Bu XX asrda mavjud yozuvni isloh qilishga qaratilgan dastlabki taklif edi. «Chig'atoy gurungi» madaniyatimiz tarixida birinchi bor yozuvni tilga moslash g'oyasini o'rtaga tashlagan ijodiy uyushma bo'lgan.

Elbekning «Yozuv yo'llari» kitobida o'zbek tilidagi 23 undosh tovush, 9 ta unli tovushga ta'rif beriladi va ularning isloh etilgan harfiy ifodasi xususida mulohazalar yuritiladi. Elbek unillar masalasida fikr yuritganda singarmonizmni farqlaydi («qalin va ingichka cho'zg'ilar» haqida ma'lumot beradi). Singarmonizm «Gurung» tarafidan yangi imloning fonetik tamoyili sifatida qabul qilinadi. «Chig'atoy gurungi»ning faol a'zolaridan biri bo'lgan Elbek «Gurung» tarafidan taklif etilayotgan til,

yoʻzuv va imlo islohotlari «Bilim yoʻllari» deb nomlangan kitobida bayon qilinganini yozadi.¹

«Yoʻzuv yoʻllari»da morfologik va etimologik tamoyillar xususida ham soʻz yuritiladi [5].

1921-yilgi konferensiyadan koʻp oʻtmay turli mintaqa vakillari ishtirokida yana bir shunday qurultoy – 1922-yilgi til va imlo qurultoyi chaqiriladi hamda bu anjumanda alfavit, imlo va orfografiya masalalari qayta muhokama qilinadi. Ammo bu konferensiyada ham barchani qanoatlantiradigan qaror qabul qilinmadi va masalani oʻzbeklar yashaydigan birgina subyekt (Turkiston ASSR) miqyosida emas, balki butun Buxoro Xalq Jumhuriyati (BXJ), Xorazm Xalq Jumhuriyati (XXJ) vakillari ishtirok etadigan Oʻrta Osiyo oʻzbeklari anjumanida hal etishga kelishildi. Shu sababli 1923-yili Buxoro Xalq Jumhuriyati poytaxti Buxoroda BXJ, XXJ va Turkiston ASSR vakillari ishtirok etgan Oʻrta Osiyo oʻzbeklarining I qurultoyi chaqirildi hamda uzoq tortishuvlardan soʻng quyidagi 25 harfdan iborat yangi oʻzbek alfibosi tasdiqlandi:

ط ض ص ذ ظ ع . ق ك گ ل م ن و ه ی ك ب پ ث ج چ خ د ر ز ژ س ش غ ف
ظ ط ض ص ذ ظ ع harflari chiqarib tashlandi.

1923-yilning oʻzida yangi imlo qoidalari qabul qilindi. Bu konferensiyaning ahamiyati haqida davriy matbuotda: «...u Turkistonda madaniy inqilobni amalga oshirishda katta ahamiyatga ega boʻldi», – deb baho berildi. Bu islohot natijalari oʻzbek xalqi tarixida oʻsha davrda Oʻrta Osiyo va Afgʻonistonda yashayotgan ushbu millat vakillari uchun birinchi marta muvofiqlashtirilgan alifbo va imloning yaratilishi voqeari boʻlib qoldi.

Yangi alfavit hamda imlo qoidalari Turkiston Respublikasi Maorif komissarligi tarafidan 1923-yil 18-oktyabrdagi maxsus buyruq bilan tasdiqlandi va 1929-yilgacha amalda boʻldi.

Alifbo tinish belgilarini ishlatish uchun qulay boʻlishi kerak. Oʻzbek arab alfibosida tinish belgilarini ishlatish imkoni yoʻq edi. Shu oʻrinda XX asr boshlarida arabcha matnlarda ham tinish belgisini qoʻllashga doir urinishlar boʻlganini taʼkidlaymiz. Behbudiyning «Kitobat ul-atvol» asarida (1914-yili eʼlon qilingan) oʻnta tinish belgisining nomi qayd etilgan: alomati savol (?), alomati nido, taajjub, xitob (!), alomati muʼtariza (-), alomati mummayiza – ajratish («»), ikki soʻzni farq

¹ Shu oʻrinda 20-yillar boshidayoq «Ghigʻatoy gurungi» gʻoyalari tashviq etuvchi maqolalar va kitoblar yozgan Botu (Mahmud Hodiye, 1904 – 1939) hamda Elbek (Mashriq Yunusov, 1898 – 1938)ning yoʻzuv borasidagi qarashlarini alohida tahlil etish maqsadga muvofiqligini taʼkidlash lozim.

qilaturgan alomati (–), notamom soʻzlar, kinoya, mubham va mahfuzlar alomati (...) , soʻzni(ng) oxiri yoki vaqfi tom alomati (.) [7]. Ammo bu tinish belgilari keng miqyosda ommalashmasdan yangi yozuvga oʻtish harakatlari boshlab yuborildi.

Yozuvga doir islohotlar qator omillar taʼsiri ostida amalga oshishi mumkin. Ularning orasidan quyidagi asosiy shart-sharoitlarni ajratib koʻrsatish mumkin boʻladi:

- 1) til taraqqiyotining ichki omillari;
- 2) ijtimoiy-siyosiy omillar;
- 3) etnik munosabatlar.

Turkiy xalqlar, ularning avlodi boʻlgan oʻzbeklar oʻtmishda necha marta alfavit almashtirgan boʻlsalar, bularning asosida ijtimoiy-siyosiy omillar yotadi.

Iqtisodiy shart-sharoitlar yozuv islohotlarinig eng konservativ sabablaridan biridir. U yozuvni almashtirishga emas, balki hukumat va jamoat tashkilotlarini bunday qadamlarni qoʻyishdan tiyib turishga xizmat qiladigan faktordir.

XX asrda amalga oshirilgan eng ahamiyatli oʻzgarishlardan biri til, yozuv va imlo islohotlaridir. Jumladan, oʻzbeklar, turkmanlar hamda qoraqalpoqlar bu davrda oʻz yozuvlarini uch marta (1929, 1940, 1993), boshqa xalqlar – qozoqlar, qirgʻizlar va tojiklar ikki marta (1929, 1940) almashtirdilar.

XX asrning 20-yillari boshida amalga oshirilgan alfavit va imlo islohotlari asrlar davomida arab imlosiga asoslangan arab yozuvini qoʻllab kelgan oʻzbek xalqi uchun bir oz tartib hamda normaga solingan yozuv, orfografiya va punktuatsiyaga ega boʻlishga imkon tugʻdirdi. Bu, albatta, amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Soddalashtirilgan, tilga moslangan yozuv va imloning mavjudligi milliy maorif va milliy madaniyatni jadal rivojlantirishga sharoit yaratardi. 1924 – 1929-yillarda bu yozuv bilan millionlab odamlarning savodli boʻlgani hamda aholi oʻrtasida savodxonlik darajasi keskin oshgani maʼlum. Bu yozuv 6 yil amalda boʻldi va 1929-yili tarix mulkiga aylandi.

XX asrning 20-yillarida alfavit va imlo masalasida uch xil oqim shakllandi:

1. Arab yozuvini saqlab qolish va uni isloh qilish.
2. Rus grafikasi (kirill yozuvi)ga toʻgʻridan toʻgʻri oʻtish.
3. Amaldagi arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish.

Alifbo, imlo masalasi bir qator xalqlar, jumladan, sobiq Ittifoq tarkibiga kirgan turkiy xalqlar hayotidagi asosiy ijtimoiy-siyosiy masalaga aylandi.

Ozərbayjonda 1921-yil dekabr oyida lotin alfavitini joriy qilish tarafdorlari – «lotinchilar» va arab alfavitini saqlab qolish tarafdorlari – «arabchilar» o'rtasida ochiq munozaralar uyushtirildi. Bu tortishuvlarda «lotinchi»larning qo'li baland kelgani uchun, Ozərbayjonda 1922-yili lotin alifbosi rasmiy yozuv sifatida qabul qilinadi, 1924-yildan e'tiboran uni o'qish va o'qitish jarayoniga tatbiq qilish masalasi ko'tariladi [8].

Madaniy inqilob va yozuv islohotlari o'rtasidagi to'g'ridan to'g'ri aloqalar mavjud. XX asrning 20-yillarida rus grafikasi va imlosi targ'ibotiga alohida e'tibor qaratildi. Bu borada bir qator rasmiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan:

1917-yil 23-dekabr – rus yozuvi va imlosini tartibga solish haqidagi Xalq maorifi komissarligining dekreti;

1918-yil 10-noyabr – Xalq Komissarlari Sovetining rus alfaviti va imlosini isloh qilish haqidagi qarori;

1919-yil 26-dekabr – XKSning 8 dan 50 yoshgacha bo'lgan aholini rus tilida yoki o'z ona tilisida savod chiqarishga jalb etish xususidagi dekreti qabul qilindi.

1920-yillar boshida Savodsizlikni bitirish kurslari (SBK – *лукбез*) va chala savodlilikni bitirish kurslari (CHSBK) tashkil etildi.

1924-yili Moskvadagi Sharqni o'rganish ilmiy jamiyatida Turkiy yozuvlar uchun lotin harflari assotsiatsiyasi (Aslat – Аслат) tuzildi. Alfavitni lotinlashtirish ushbu faoliyatlarning davomi edi.

1926-yilgi Boku turkologiya qurultoyigacha sobiq Ittifoqda Ozarbayjon, Yoqutiston kabi turkiy xalqlar yashaydigan mintaqalarda hamda Rossiyaning ba'zi subyektlarida (Ingushetiya, Kabarda...) lotin alfaviti qisman joriy etilgandi. Bolshevik partiyasi sobiq Ittifoqdagi g'ayrirus va g'ayrixristian aholini tamomila o'z nazorati ostiga kiritish uchun qat'iy choralarni ko'rishda davom etdi va u 1928 – 1929-yillarda amalga oshirilgan milliy yozuvlarni lotinlashtirish kampaniyasi bilan nihoyalandi.

1926-yil fevral oyining oxirida Bokuda birinchi butunittifoq turkologiya qurultoyi o'z ishini boshladi. Qurultoyda sobiq Ittifoqning turkiy tilli respublikalari, muxtor respublikalari hamda muxtor viloyatlaridan hal qiluvchi ovozga ega 131 vakil qatnashdi. Anjumanda Ittifoq Fanlar akademiyasidan, Sharqshunoslik ilmiy jamiyatidan, Ukraina Fanlar akademiyasidan, Kavkazorti Sharqshunoslik assotsiatsiyasi, Germaniya, Turkiyadan kelgan hay'atlar kuzatuvchi sifatida qatnashdilar.

O'sha paytlardagi hukmron mafkuraning Sharqdagi qo'rg'oni maqomida bo'lgan Bokuda 1926-yil fevral – mart oylarida o'tkazilgan

qurultoy Kreml siyosatchilari tomonidan Sharq xalqlarining azaliy turmush tarzi, madaniyati, ta'lim tizimi, yozuv va imlosiga qarshi kuchli hujumiga «demokratik» tus berish uchun to'plangan bir yig'in edi.

Qurultoy kun tartibiga 14 ta masala qo'yildi. Qurultoyda eng qizg'in muhokama qilingan va katta tortishuvlarga sabab bo'lgan asosiy masalalar yozuv, imlo va terminologiya masalalaridir.

1929-yil 8-avgustda sobiq Ittifoq MIQ (Markaziy Ijroiya Qo'mitasi) va XKS (Xalq Komissarlari Soveti) o'z hukmi ostidagi turkiy xalqlarni lotin alfavitiga o'tkazish bo'yicha maxsus qaror qabul qildi. Qarorda ta'kidladi. Yangi lotinlashtirilgan alfavitning maxsus madaniy-iqtisodiy ahamiyatini e'tiborga olib... barcha davlat muassasalari va umumittifoq ahamiyatiga molik korxonalar bundan buyon turkiy tillarni qo'llaganda mazkur alfavitdan foydalansinlar hamda eski arab yozuvida nashrlarni to'xtatsinlar» [9].

O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1928-yil mart oyidagidagi III sessiyasida lotin alifbosi «davlat alifbosi» deb qabul qilindi. Sobiq Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Prezidiumi va Xalq Komissarlari Soveti bu qarorni 1929-yil 7-avgustdagi maxsus qarori bilan tasdiqladi.

Bu alifbo tarkibi 8 unli, 23 ta undosh tovushdan iborat edi [10].

O'zbekiston Respublikasi MIQning lotin yozuvini joriy etish haqida qabul qilgan qarorida respublikada yangi yozuvga o'tish 1932-yil oxirida yakunlanishi lozim edi. 1929-yil may oyida Samarqandda respublika yozuv-imlo konferensiyasi o'tkazildi va bu anjumanda yangi alifbe qabul qilindi.

1934-yilgi alfavit va o'zgarishlardan keyin vujudga kelgan imlo qiyinchiliklari va chaslkashliklari avtomatik ravishda kirill alfaviti va yangi o'zbek-lotin yozuvida (1993) ham takrorlanib kelayotganini afsus bilan qayd etish kerak.

Barcha turkiy xalqlar qatori o'zbek yozuvining lotinlashtirilishi natijasida kishilar o'rtasida savodxonlikning keskin oshgani, kitob, gazeta-jurnal nashr etish hamda ta'lim muassasalari faoliyati tubdan yaxshilanganini qayd qilish zarur.

Sobiq Ittifoq xalqlari tillari 1937 – 1941-yillarda kirill yozuviga ko'chirildi. ikki o'n yillik ichida 21 til ikki marta, 13 til 3 marta yozuv almashtirdi [12].

Ma'lumki, O'zbekistonda XX asrda 3 marta yozuv almashtirildi (1929, 1940, 1993), 5 marta imlo qoidalari o'zgartirildi (1923, 1929, 1935, 1956, 1995).

Ma'lum bo'ladiki, til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq. O'z navbatida, kishilik jamiyati sivilizatsiyasining muhim yutug'i bo'lgan yozuv ham ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq ravishda o'zgarib turadi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Навоий асарлари луғати / Порсо Шамсиев тахрири остида. – Тошкент, 1972. – 552 б; Таджикско-русский словарь / Под редак. М.В.Рахими и Л.В.Успенской. – М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954. – С.345.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 336 б. +32 б. Зарварақ.
3. Наливкин В. Руководство к практическому изучению сартовского языка. 2-ое изд. – Ташкент, 1897.
4. 1921-yil yanvarda bo'lgan birinchi o'lka o'zbek tili va imlo qurultoyining chiqargan qarorlari. – Toshkent, 1922. – B.4 – 5 (o'zbek-arab yozuvida). Qarang: Eltazarov J.D. O'zbekistonda XX asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiologik tahlil). – Toshkent, 2006.
5. Элбек. Ёзув йўллари // Танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б.274 – 283.
6. Юдахин К. Узбекский язык // Литературная энциклопедия: В 11 т. Т.11. – М.: Худож. лит., 1939. – С.495 – 497.
7. Қосимов Б., Долимов У. Маърифат дарғалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.10.
8. Агазаде Ф., Каракашли К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Qarang: Eltazarov J.D. O'zbekistonda XX asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiologik tahlil). – Toshkent, 2006. – B.60.
9. Baldauf I. Schriftreform und schriftwechsel bei den muslimischen Russland-und Sowjetürken (1850 – 1937). – Budapest: Akademiai Kiado, 1993. – P.387 – 389.
10. Дониёров Х.Д. Фонетика. Графика. Орфография // Ҳозирги ўзбек адабий тили. I: Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.23 – 45.
11. Eltazarov J.D. O'zbekistonda XX asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiologik tahlil). – Toshkent, 2006. – B.24.

«ЛУҒАТИ ТУРКИЙ»ДАГИ ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛГА ОИД ЛЕКСИК БИРЛИКЛАР

Кўлэзма луғатларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш тил-шунослик тарихи учун ҳам аҳамиятлидир. Луғатлар дастхат ёки аслиятга яқин нусхалари асосида тасниф ва таҳлил этилиши лозим. Луғатшунослик тарихидан маълумки, қатор кўлэзма луғатлар муайян мақсадларда тузилган. Уларнинг ҳар бири оригинал, бири иккинчисини такрорламайди. «Луғати туркий»даги лексик бирликлар «Девону луғотит турк» ва XV – XIX асрларда тузилган «Бадоеъ ул-луғат», «Санглоҳ», «Абушқа», «Луғати атрокия» каби луғат материалларига қиёсланганда фонетик, лексик-семантик фарқларни кўриш мумкин.¹¹ Луғатда қадимги туркий тилга хос сўзларнинг қайд этилиши муҳим аҳамиятга эга. Луғатдаги сўзларни бир неча гуруҳга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбек тили унли товушларининг батафсил тавсифи, уларнинг фонетик-фонологик кўринишлари ҳақидаги муҳим маълумотларни даставвал Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», ундан сўнг Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асаридан олиш мумкин. Қолаверса, XVI асрда луғатшунос Толи Имоний Ҳиравий томонидан битилган «Бадоеъ ул-луғат», Мирза Меҳдихоннинг «Мабони ул-луғат» грамматикаси ва «Санглоҳ» луғати, Фатҳ Али Кожарийнинг «Луғати атрокия», Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатои ва турки усмоний» асарларида ўзбек тили тарихий фонетикаси бўйича муҳим маълумотларни топамиз. Луғатдаги туркий сўзларни ҳозирги ўзбек тилидаги сўзлар билан солиштирганимизда²² улар таркибида бир қатор фонетик фарқлар пайдо бўлганлиги ойдинлашди. Албатта, тил ҳам, унинг луғат таркибидаги сўзлар ҳам узоқ йиллар, даврлар ўтиши асносида аста-секинлик билан шаклий-маъновий ўзгаришларга учрайди. Шу маънода «Луғати туркий»даги лексик

¹¹ Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2004; Туркий тилларда ундош товушлар диалектикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. №4. – Б.32 – 34.

²² Маҳмудов Қ. XIII – XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. – Тошкент: Фан, 1990; Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Умаров Э.А. Гласные в староузбекских словарях. – Ташкент, 2004.

бирликлар ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан шаклий-маъновий фарқларга эга бўлган. Бундай сўзларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- а) адабий тилда учрамайдиган сўзлар;
- б) шеваларда учрайдиган сўзлар;
- в) қадимги луғатларда мавжуд сўзлар.

«Луғати туркий» лексикасини ҳозирги ўзбек адабий тили луғат таркибига қиёслаганда кўпгина туркий сўзларнинг унутилиб кетганлиги кўринади. Бу тоифадаги сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди.

Масалан, «Луғати туркий» (ЛТ)да¹ асығ лексемаси «фойда» маъносида ишлатилган [ЛТ, 156]. Бу сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди. ЛТда ашлық (16а) сўзи «ғалла» маъносида қўлланган. Бу сўз ҳам кўрсатилган маънода ишлатилмайди.

Асарда тулум (27а) сўзи «машқ» маъносида қайд этилган. ДЛТда эса тулумланди, тулумлуғ лексемалари мавжуд бўлиб, улар «жанг кийимлари, яроғларини кийди», «қуролланди» ва «қуролланган (киши)» каби маъноларни ифодалайди [ДЛТ, 282]. ЛТда «арра» маъносида бычқы (23б) сўзи учрайди. ДЛТ да бичғу сўзи «нарсаларни кесувчи асбоб» маъносида қайд қилинган [ДЛТ, 67]. Мазкур сўз «Ат-туҳфа»да бичқу тарзида «арра» маъносини ифода этган [Ат-туҳфа, 186]. Бу сўз ҳам ҳозир ишлатилмайди. ЛТдаги табуқ – «хизмат» (26а) сўзи ДЛТда табуғ шаклида учрайди. ЛТда ишлатилган баъзи туркий сўзлар ДЛТда қайд этилмаган: тўнқатар – «тунги соқчи» (25а), ташық – «туғён» (26а), тўлғ – «эваз ва товон» (26б), чўгўрўк – «чопагон, югурик» (30а), дашур – «рухсат» (31б), дамур – «расм, одат, йўл-йўрик» (31б) сўзлари шулар жумласидандир.

«Луғати туркий»даги аксарият туркий сўзларни унутилган сўзлар қаторига киритиш мумкин. Бундай сўзларнинг истеъмолдан чиқиши ижтимоий-иқтисодий янгиланиш, ўша даврдаги туркий халқларнинг мавқеи, фан ва техника тараққиёти каби ўзгаришлар билан боғлиқ. Шунини қайд этиш лозимки, ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан унутилган бундай сўзларнинг маълум бир қисми қардош туркий тилларда ёки ўзбек тилининг баъзи шеваларида қўлланади. Жумладан,

¹ ЛТ – «Луғати туркий», ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат / Ғ. Абдураҳмонов ва С. Муталлибов иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент, 1968; УРС – Уйғурско-русский словарь / Составил Э.Н.Наджип. – М., 1968; ТРС – Турецко-русский словарь. – М., 1977; Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. 1 қисм (луғат). – Тошкент, 1961; АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1983 – 1985; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983; Раҳмонов Н. Олтун ёруғ. 1-китоб. – Тошкент: Фан, 2009.

«Луғати туркий»даги азырганмақ (7а) – иситмаламоқ, уманмақ (7б) – ишонмоқ, умсунмақ (7б) – ишончни йўқотмоқ, атқулашмақ (8а) – супурмоқ, тануқмақ (9б) – гувоҳ бўлмоқ, кўналмақ (11б) – кўнмоқ, лажламақ (11б) – ёрдам бермоқ, йаладурмақ (12б) – рақс тушмоқ, уда (13а) – баланд, эсрқаб (13б) – меҳрибонлик, авуж (14а) – ҳовуч, умаж (14а) – овқатнинг бир тури, унжуд (14а) – қарз, увуд (14б) – қарз, ақсанқур (14б) – қуёш, уз (14б) – дўст, асығ (15б) – фойда, арбақ (16а) – сеҳр, алғунчақ (16а) – пичоқ, ақушақ (16а) – совун, арғучақ (16б) – тегирмон, арғуштак (16б) – ўйин, өзәг (16б) – юрак томири, ўксўрүг (17а) – сурма, ўдәк (17а) – жарима, иг (17а) – касал, игрим (17б) – сув йўли, уған (18а) – худ, асру (19а) – кўп, айушқа (19а) – чол, изи (19б) – худо, өзәнчи (20а) – танбурчи, ирлчи (20б) – мусиқачи, бычқы (23б) – арра, бавурчы (23б) – ошпаз, тавр (25а) – девор, тўнқатар (25а) – тунги соқчи, тажир (25а) – ерости канали, тануқ (26а) – гувоҳ, тамуқ (26а) – дўзах, табуқ (26а) – хизмат, толум (27а) – мол териси, туқутқа (27б) – ёриқ, туғма (27б) – қулнинг боласи, табуқчы (28а) – хизматкор, тахақуй (28а) – товуқ, тавачы (28б) – нозир, чавач (29а) – соябон, чамғур (29а) – шолғом, жудрук (29б) – мушт, чўрәк (30а) – нон, чўрчәрк (30а) – афсона, чығавул (30а) – шойи бўйинбоғ, мығ (44б) – мўйлов, маңлығ (44б) – холдор, мўнўзлуқ (44б) – шоҳдор, мығлық (44б) – мўйловли, мәнәк (44б) – йил, мичин (45а) – маймун, йўмдўк (48а) – ўрилмаган соч, йумурқа (49б) – тухум, йада (49б) – сеҳрланган тош, йадачы (50а) – сеҳргар каби сўзлар маъновий ўзгаришлар билан шеваларда учрайди¹¹. Луғатда қўлланилган йумурқа (49б), инжитмақ (8б), қарынчқа (40а) каби сўзлар айна пайтда Хоразм шеваларида йимирта // йимиртқа, инжитмақ, қаринжа²² тарзида қўлланилади.

«Луғати туркий»да турли шеваларга оид сўзларни аниқлаш борасида, хусусан, XII – XIV асрлар оралиғида яратилган қарлуқ-хоразм, эски ўзбек адабий тили манбалари ҳамда Олтин Ўрда адабий тили хусусиятларини ўзида мужассам этган ўғуз (қипчоқ) тили элементларининг ҳам борлиги «Қисаси Рабғузий», «Ўғузнома», «Юсуф ва Зулайхо», «Муҳаббатнома», «Хусрав ва Ширин» каби ёзма адабий тил манбаларига қиёсланган ҳолда кузатилди.

Луғатдаги сўзларни қадимги туркий тил манбалари: ДЛТ, «Ат-туҳфа» каби луғатлар билан қиёслаб чиқдик. Натижада ЛТдаги бир

¹ Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. – Тошкент: Фан, 1959; Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966.

² Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.157.

қанча сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан унутилганлиги маълум бўлди. Мисоллардан кўришиб турибдики, «Луғати туркий», асосан, туркий сўзлардан таркиб топган. Уларнинг аксарияти ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳамда шеваларда қўлланилади. Фазлуллахон Барлос томонидан тузилган ушбу асар ўз даврида мавжуд бўлган луғатларни, улардаги асосий терминларни умумлаштириб берувчи муҳим манба ҳисобланади ҳамда туркий тиллар, хусусан, ўзбек лексикографияси тараққиётига муҳим ҳисса қўшади.

**Худойбердиев Ж.,
катта ўқитувчи**

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИДА ЮҚОРИ ВА КЎЙИ ЧИНЛИКЛАР ТИЛИДА ҚЎЛЛАНГАН СЎЗЛАР

«Девону луғотит турк» – том маънодаги қомусий асар. Унда XI асрга оид кўплаб маълумотлар, турли соҳаларга тегишли терминлар, шунингдек, ўша даврда истиқомат қилган қабила ва элатларнинг тиллари, тил хусусиятлари, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳақидаги қимматли фикрларни учратиш мумкин. Улар бугунги туркий тиллар, уларнинг тарихий тараққиётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

«Девон»да *бир тилгагина* хос сўзлар (арғу, асл турклар, баласоғунлар сўзи, барсағанча, бир қабиладагина, бир тилда, бу тилда (туркий), булғор, жикил (чигил) турклари, канжак, қарлуқ, қарлуқ туркманлари, қашқарча, қипчоқ, кужо тили, отлик қабиласи тили, сайрам (испижоб)ликлар, суғд, тубутлар тилида, туркманча, туркча, уйғур, уч қабиласининг сўзи, ўғузча, форсча, хоқоний турклари, хўтан тили, чигил, чинликлар сўзи, ябоқу, яғмо), Тироз яқинидаги шаҳар аҳолисининг тилида), икки тил учун муштарак бўлган сўзлар (арғу ва баъзи ўғузлар сўзи; арғу ва булғор тилида; арғу ва яғмолар; Баласоғун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулиларча; *икки тилнинг* бирида (ўғуз ёки турк тилида); қипчоқ ва ўғуз; турк ва ўғуз тилларининг бирида; турклар ва уйғурлар тилида; уч ва арғулар тилида; ўғуз ва қипчоқча; ўғузлар ва баъзи қипчоқлар; ўғузлар ва турклар тилида; хўтан, канжаклар; шаҳарликлар тилида, саҳроликлар тилида; юқори ва кўйи чинликлар сўзи; ябақу ва татарлар сўзи; ябақу ва ямаклар тилида; яғмо, тухси; суворин ва қипчоқлар тилида; ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари – суворинлар); *уч тил* учун муштарак бўлган сўзлар (арғулар тилида, яғмо ва қарлуқлар тилида; Или водийсида

яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар); Уғрақ қипчоқ, яғмолар сўзи; уч тилда; ўғуз, қипчоқ ва суворин; ўғуз, қипчоқ, яғмо тилларида; яғмо, тухси, қипчоқлар); тўрт тил учун муштарак бўлган сўзлар (қашқар, уч ва барсоғонлар, ўғузлар; тўрт тилда; ўғузлар ва қипчоқ, бажанак, булғор тилларида; яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва қипчоқлар сўзи; яғмо, тухси, ўғуз, уйғурлар теварагида), беш ва ундан ортиқ тиллар учун муштарак бўлган сўзлар (яғмо, тухси, ябоку, қипчоқ ва баъзи туркман уруғлари тили, ўғуз, қипчоқ, ямак, яғмо, арғулар ва суворлардан Пачанаккача бўлган кўчманчилар тили, ябаку, қой, жумул, басмил, ўғуз, ямоқ ва қипчоқлар сўзи) берилган.

Далиллар кўрсатмоқдаки, бир қабиладагина, бир тилда, икки тилнинг бирида, Или водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар), кўчманчилар тилида, русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилалар тилида, мусулмон бўлмаган турклар тилида, Тароз яқинидаги шаҳар аҳолисининг тилида, уч қабиласининг юқориларида турувчилар сўзи, ўғизлар билан яқин турувчилар тилида, суворинлар билан бирга яшовчилар тилида, сахройилар тилида, то русларгача бўлганлар тилида, суворлардан Пачанаккача бўлган кўчманчилар тилида, Румга қадар бўлган жойларда яшовчилар тилида, юқори чингача бўлган қабилалар ҳаммасининг тилида, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар тилида, ذ з (устидан нуқтали)ни ی j га алмаштирувчилар тилида, ی ҳарфини الف га алмаштирувчилар сўзи каби қайдлар асарнинг бир неча ўринларида учрайди.

Ҳозиргача «Девон»да қайд қилинган қабила тилларининг тил хусусиятлари бўйича бир неча тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, илмий адабиётларнинг бирортасида юқорида қайд этилган тиллар махсус ўрганилмаган. «Тароз яқинидаги шаҳар аҳолисининг тили», «ўғизлар билан яқин турувчилар тили», «сахройилар тили», «кўчманчилар тили», «ذ з (устидан нуқтали)ни ی j га алмаштирувчилар тили», «ی ҳарфини الف га алмаштирувчилар сўзи», «юқори ва қуйи чинликлар сўзи» деб белги қўйилган сўзлар қайси тил ёки тилларга тегишлилиги аниқланмаган. «Девон» синчиклаб кўздан кечирилса, шу каби масалаларнинг айримларига аниқлик киритиш мумкин бўлган далиллар борлиги маълум бўлади. Мазкур мақолада «юқори ва қуйи чинликлар сўзи»ни аниқлашга ҳаракат қиламиз.

«Девон»нинг 1-жилдида «كرم кэрәм – ертўла, подвал» «юқори ва қуйи чинликлар сўзи» сифатида қайд этилган.¹ Асарнинг

¹Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. I том. – Тошкент, 1960. – Б. 378.

бошқа ўринларида ҳам Юқори чинликлар тилига оид хусусиятлар ҳақида муносабат билдирилган.¹ Бугунги кунда «чинликлар» сўзини «хитойликлар» деган маънони англатади деб, «юқори ва қуйи чинликлар»ни «юқори ва қуйи хитойликлар» тарзида тушуниш мумкин.

Маҳмуд Кошғарийнинг берган маълумотига кўра, XI асрда ҳам Хитой Чин деб юритилган. Бироқ олим «юқори ва қуйи чинликлар» деганда бошқа маънони назарда тутганлигини «Тавғач» сўзига берган изоҳида кўриш мумкин. Олим ёзади: «Тавғач – Мочин мамлакатининг оти. Бу мамлакат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин, аслида, учтадир: 1) Юқори Чин – бу Шарқда бўлиб, бунга تڭغاق Tawғач дейилади; 2) Ўрта Чин, буни خطای Хітај дейилади; 3) Қуйи Чин, буни برخان Бархан дейилади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Тавғачни Мочин, Хитойни Чин деб юритади».²

Тавғачлар уйғурлар, «Девон»даги маълумотларга кўра, исломни қабул қилмаган уйғурлардир: «тавғач уйғур. У «тат»дир. Улар Чин, яъни Тавғачда яшайдилар».³ Тат ҳақида: «Чунончи, бу ҳақда шундай мақол бор: татіғ көзрә тікәнің тубра – тотнинг кўзига ур, тиканни тубидан уз. Яғмо, тухсилар наздида бу сўз ислом динини қабул қилмаган уйғурлардир. Мен буни ўз шаҳарларида улардан эшитдим. تاتتغاج тат тавғач уйғурлар ва чинлилар демақдир. Бу ибора тат сўзи уйғурларга ҳам, чинлиларга нисбатан ҳам қўлланишидан дарак беради. Мақол маъноси ҳам шунга олиб боради. Чунки улар вафосиздир: тиканнинг ҳақи томиридан узиш бўлса, шунингдек, уйғурларга лозими кўзига уришдир. Бошқа бир мақолда шундай келган: татсіз тўрк болмас, башсіз бөрк болмас. Форслар бор ерда турклар, албатта, бор. Бошсиз бўрк бўлмагани каби, турксиз форс бўлмайди. Бош бор ерда бўрк, албатта, бор».⁴

Олим уйғур сўзининг изоҳида уйғур беш шаҳарлик вилоят бўлганлигини таъкидлаган. У вилоятда бешта шаҳар бўлиб, у ернинг аҳолиси ғирт кофирлар ва ниҳоят моҳир отувчилардир. У шаҳарларни

¹ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. II том. – Тошкент, 1961. – Б.54, 71.

² Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. I том. – Тошкент, 1960. – Б.422 – 423.

³ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. I том. – Тошкент, 1960. – Б.423.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. II том. – Тошкент, 1961. – Б.325 – 326.

бий соҳада улкан юмушларни бажариб кетган ислохотчи жамият бўлганлиги ҳаққоний баҳосини олди.

Шундай ишлар сирасига муҳтарам адабиётшунос олимларимиздан Озод Шарафиддиновнинг «Абдурауф Фитрат» ҳамда «Адабиёт яшаса – миллат яшар...»¹, Бегали Қосимовнинг «Фитрат»², Наим Каримовнинг «Чиғатой гурунги» ва «Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар»³, хорижлик фитратшунос олим, Токио университетининг профессори Хисао Кўматсунинг «Чиғатой гурунги»⁴, атоқли тилшунос олим раҳматли Олим Усмонов қаламига мансуб гурунғиларнинг тил ва имло соҳасидаги ишларидан баҳс этувчи «Фитрат ва «Чиғатой гурунги»⁵, ниҳоят, Ҳамидулла Болтабоевнинг «Чиғатой гурунги» ташкилотининг маънавий-маърифий ва истиқлолчилик фаолияти»⁶ номи мақолаларини, бу тўғридаги айрим ишларни киритиш лозим.

Биз ҳам ушбу мақолада «Чиғатой гурунги» ҳақида кўлимизда тўп-ланган материалларга ва улар бўйича ўз тадқиқотларимизга асосланиб мазкур адабий-маърифий ташкилот ҳақида фикр-мулоҳазаларимизни билдиришни мақсад қилдик.

Аввало, «Чиғатой гурунги»нинг фаолият даври – ташкил топиши ва ёпилиши саналари тўғрисида. Таъкидлаш керакки, бу борада шу пайтгача айtilган гаплар, мутахассисларнинг фикрлари турлича. Айрим муаллифлар уюшма 1918 йилдан иш бошлаган деб кўрсатишса, баъзилар 1919 йилдан деб ҳисоблайдилар. «Чиғатой гурунги» аъзоларининг бу ҳақда берган маълумотлари ҳам ягона эмас. Ташкилотнинг фаол аъзоси бўлган Элбек (Машриқ Юнусов) бу санани гоҳ 1918 йил, гоҳ 1919 йил деб қайд этса⁷, уюшма муассисларидан яна бири Шокиржон Раҳимий: «...1919 йилда «Чиғатой гурунги» очилган чоғдан...» – дея маълумот беради.⁸ Уюшма раҳбари

¹ Шарафиддинов О. Абдурауф Фитрат // Ёшлик. 1990. №5; Чўлпон. Адабиёт надур? – Тошкент: Чўлпон, 1994.

² Қосимов Б. Маслақдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – Б.96 – 99.

³ Каримов Н. Чиғатой гурунги // Ватан. 1994. №44; Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995 йил 20 январь.

⁴ Хисао Кўматсу. Чиғатой гурунги // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995 йил 20 сентябрь.

⁵ Усмонов О. Фитрат ва «Чиғатой гурунги» // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995. №4.

⁶ Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгилиниш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш. – Тошкент: Маънавият, 2001;

⁷ Элбек. Ўзбек билим ҳайъатининг тузилиши ва ишлаган ишлари // Инқилоб. 1922. №10; Яқинлашмоқдалар // Туркистон. 1923 йил сентябрь.

⁸ Раҳимий Ш. Тилимизни бир қоида остига олайлик // Туркистон. 1923 йил 7 январь.

– Фитратнинг ўзи она тили ва янги ўзбек адабиёти учун курашга бел боғлаган: «...ёш ва йигит бир куч 18 нчи йилда майдонга келди. Бу «Чигатой гурунги» эди»¹, – деб билдиради.

«Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 4 февраль сонидида босилган куйидаги маълумот масалага ойдинлик киритиши билан бирга жамиятнинг нима мақсадда тузилганини ҳам бизга англатади: «Тошкентда «Ёш бухороликларнинг муфазёл (фаол – Т.Т.) аъзоларидан – Фитрат афанди ила ўзбек (таъкид бизники – Т.Т.) ёшлари тарафидан «Чигатой гурунги» номли янги бир жамият тузилган. Миллий ишлар комиссарияти тарафидан тасдиқ этилиб, ишга киришган. Бу жамиятнинг мақсади: Туркистондаги эски ва янги туркий асарларни жамеъ қилиб, туркий тилини ихё қилув (жонлантурув – Т.Т.) ҳақида матерёл ҳозирламак, луғат ва адабиёт дунёсини бойитмоқдир. Бик вақтли ҳам ўринли таъсис этилган бу жамиятни самим қалбдан табрик қиламиз...»

Кўринадики, уюшма худди мана шу чоғларда Миллий ишлар комиссарлиги томонидан расман тасдиқланган. Агар Фитратнинг Тошкентда 1918 йил 15 – 25 август кунлари бўлиб ўтган Мусулмон маориф курултойида ташкилотчилардан бири сифатида қатнашганини, «1918 йилнинг ўрталарида саккиз ойлик курсларда чигатой тили ва чигатой адабиётини тарғиб этган»ини² назарда тутсак, «Чигатой гурунги» Фитрат ва унга маслақдош ёшлар ўртасида расман тасдиқ этилишидан аввалроқ ташкил топганлиги маълум бўлади. Бинобарин, «Чигатой гурунги» 1918 йилнинг сўнгги чорагида юзага келган ва 1919 йилнинг бошидан расмий суратда ишга киришган. Жамият «Шу жойдаги Иштирокиюн фирқаси – ТКП мусулмон бюросининг Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш ҳақидаги топширигини бажарган».³

1921 йилнинг январь ойида бўлиб ўтган Тил-имло курултойида Чўлпон «Чигатой гурунги» ҳамда «ўзбек Руста» вакили сифатида иштирок этади. Ушбу анжуман ўлкадаги имло жанжаллари боис Маориф комиссарлиги таклифи ва «Чигатой гурунги»нинг ташаббуси билан чақирилганди. «Чигатой гурунги», айрим адабиётшунослар кўрсатиб келаётганидек, 1922 йили эмас, балки мана шу курултойдан сўнг тугатилган. Элбекнинг маълум қилишича, курултой сўнггида маориф комиссари Шохид Аҳмадиевнинг таклифи билан Маориф комиссарлиги ҳузурида уч кишидан иборат (Чўлпон, Элбек, Вадуд

¹1921 йил январда бўлгон биринчи ўлка ўзбек тил ва имло курултойининг чиқарган қарорлари. – Тошкент, 1922.

²Каримов Н. Чигатой гурунги // Ватан. 1994. №44.

³Қосимов Б. Маслақдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – Б.96.

Маҳмуд) Ўзбек билим ҳайъати тузилади. 1921 йил 10 январдан ишга киришган бу ҳайъат «Ўзбекнинг бутун илмий ишларини қарагучи ва қурултой ишларини амалга оширгучи бўлиб қоладир».¹ Ўлка шўро ташкилотлари – Миллий ишлар ва Маориф комиссарликларининг кўмагида иш кўра бошлаган «Чиғатой гурунги»нинг² кўпгина юмушлари энди Ўзбек билим ҳайъатига юклатилган эди. Ҳар ҳолда, бундан кейин Тил ва имло масаласига бағишланган қурултой ёки анжуманларда (масалан, 1922 йили Тошкентда ва 1923 йили Бухорода), умуман, ҳеч бир жойда «Чиғатой гурунги» номи ҳаракатдаги жамият сифатида зикр қилинмайди. Фитратнинг ўзи: «Чиғатой гурунги» 20-йилларгача давом қилди», – деб маълумот беради.³

Шу ўринда «Туркистон» газетасининг 1923 йил 3 апрель сонидан босилган Аҳмаджон исмли кишининг «Куч-қувват бекорга сарф этилмасин» номли кичкина мақоласи диққатга сазовордир. «Чиғатой гурунги»дан сўнг ўзбек маорифини кўтариш, илмий хизматни йўлга қўйиш талаби билан майдонга чиққан «Нашри маориф» жамиятининг ишларидан қониқмаган муаллиф 1923 йили «Чиғатой гурунги»ни яна тиклаш ва бутун илмий кучни шу уюшма атрофида тўплаш керак деб ҳисоблайди. Тўғрироғи, «ёшлар орасида фикр айирмалиги борлиги» сабабли «буни йўқотиш ва самимият барпо қилиш учун «Нашри маориф» ва «Чиғатой гурунги»ни қўшиш керак» деган таклифни ўртага ташлайди.

Юқорида баён этилган фикрларга асосланиб шундай хулосага келиш мумкин: «Чиғатой гурунги» 1918 йил охирларида Фитрат ташаббуси билан юзага чиққан ва унинг раҳбарлигида иш олиб борган. Бу маданий-маърифий, адабий-бадий ташкилот 1919 йил бошида Миллий ишлар комиссарлиги томонидан расман тасдиқланган. «Чиғатой гурунги» маданий меросимизни тўплаш, ўрганиш ва улардан халқни баҳраманд этиш, ўзбек адабий тили, миллий ёзув ва адабиётимизни яратиш ҳамда юксалтириш масалалари билан шуғулланди, катта ишларни амалга оширди.

Янги ўзбек миллий адабиёти ва адабий тилини чиғатой адабиёти ҳамда тилининг чин вориси билган гурунгчилар уни Навоий давридагидек бурунги мавқеига, шон-шавкатига қайтариш, бошқа туркий тиллар учун ҳам ўрнатилган адабиёт, намуна адабий тил ҳолига кўтариш

¹ Элбек. Ўзбек билим ҳайъатининг тузилиши ва ишлаган ишлари // Инқилоб. 1922. №10.

² Қосимов С. Ўзбекистондаги маданий инқилоб тонгида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. №6.

³ Фитрат. Ёпишмаган гажаклар // Ёшлик. 1990. №5. – Б.69.

ни истадилар. Фақат буни янги тарихий шароитда ўзбек миллати номи билан боғлиқ равишда вужудга чиқармоқ учун курашдилар. Жамият 1921 йил бошида шўро ҳукумати томонидан тақиқланди.

Англашиладики, «Чиғатой гурунги» икки йил муддатда расмий равишда фаолият кўрсатган. Аммо расман тақиқланганига қарамай, жамиятнинг мақсад ва вазифаларини юзага чиқарувчи ишлар кейинчалик ҳам унинг аъзолари фаолиятида давом этди.

Асанов Э.,
ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси

ТАЛАС ҚАБРТОШ БИТИКЛАРИ ТУРКИЙ-РУН ТОШБИТИКЛАРИ КОНТЕКСТИДА

Талас водийсидан топилган туркий ёзма ёдгорликларнинг умумий сони 13 та бўлиб, уларнинг аксарияти XIX аср охири – XX аср биринчи ярмида топиб ўрганилган. Ушбу ёдгорликлар гуруҳи ўзининг миқдори ва ўрганилганлик даражасига кўра Ўрхун ва Энасой ёдгорликлари гуруҳидан кейинги ўринда туради. Улар устида В.Радлов, Д.Немет, С.Малов, Х.Ўрқун ва бошқа туркологлар тадқиқот олиб борганлар.

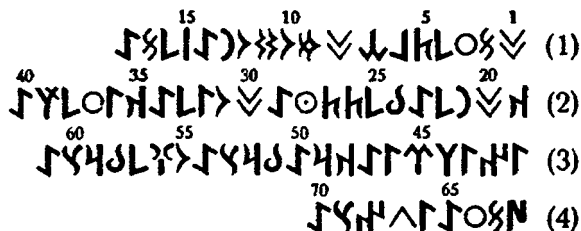
Шу билан бирга, Талас ёдгорликлари борасидаги тадқиқотларнинг энг охиргиси ўтган аср 50-йиллари охирига тўғри келади. Ундан кейинги давр мобайнида туркшуносликда катта ўзгаришлар бўлди, жиддий ютуқлар қўлга киритилди. Бугунги кунда ушбу ёдгорликлар гуруҳини қайта ўрганишга ва илгариги тадқиқотчилар йўл қўйган айрим хатоларни тузатишга эҳтиёж туғилмоқда. Назарда тутилаётган хатоларни қуйида Талас водийсидан топилган биринчи ёдгорлик миносида кўриб чиқамиз.

1896 йили Талас водийсида жойлашган Дмитриевское қишлоғи яқинида В.Каллаур томонидан руник белгилар туширилган тош топилди [5, Б.85]. Топилма тадқиқотчи томонидан Авлиёотага олиб келинди ва дастлаб ўша ерда тилшунослар диққатини тортди. Жумладан, битикдан нусха кўчириб олган В.Радлов ёзув характери хусусида бошланғич хулосаларини айтди.

Шундан сўнг топилма анча вақтгача илм аҳли эътиборидан четда қолди. 1925 йили «Правда Востока» газетасида хабар чоп этилиб, унда меъмор В.Логинов ва профессор Б.Денике томонидан тош топилгани ҳақида хабар эълон қилинди [6, Б.7]. Бир йилдан сўнг ўша пайти Ўрта Осиё давлат университети талабаси бўлган А.Боровков

расм чизмасини С.Маловга юборди. С.Малов бу тош В.Каллаур томонидан топилган тошнинг айнан ўзи эканлигини аниқлади [3, Б.58].

Ушбу тошга туширилган матн дешифровкасининг ўз вариантларини В.Радлов, Д.Немет, С.Малов, Х.Ўрқун эълон қилган. Улар орасида энг мукамал дешифровка С.Маловга тегишли [3, Б.58].

С.Маловнинг транскрипцияси:

1. At'z'm it'p ar at'm Udun Ў siz^a Ў
2. Qat'ni Ў aq'rar'nd^a Ў tuli Ў qal'miш Ў
3. Inil^ari Ў Q^ar^a B^ars Ў Oğ^ul B^ars Ў
4. Oz'nt^a(?) Ў iş'nk^a(?) Ў

Таржима:

1. Ўз мулкларимни обод қилиб (?); менинг эр отим Удун, сизлардан (айрилдим, яъни вафот этдим).
2. Унинг хотини қайғу ичра тул бўлиб қолди.
3. Инилари: Қора барс ва Ўғул барс
4. Ўз биродарларидан (айрилди) [3, Б.59].

Ушбу таржиманинг нуқсони, авваламбор, биринчи қатор билан бошқа қаторлар мазмунида вужудга келган тафовутларда кўзга ташланади. С.Маловнинг ўзи ҳам буни тан олади: «Менинг учун нега нутқ ҳали биринчи шахсдан, ҳали учинчи шахсдан кетаётгани тушунарсиз» [3, Б.59]. Бизнингча, бу таржимадаги хатодан бошқа нарса эмас. Қолаверса, биринчи қаторнинг ўзи ҳам мазмунан бир-бирига боғланмаган уч жумладан иборат. Булар:

- Ўз мулкларимни обод қилиб;
- менинг эр отим Удун;
- сизлардан (айрилдим).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, С.Малов бир хил ҳарфларни турли ўринларда турлича ўқийди. Масалан, О ҳарфи гоҳ м, гоҳ нт, к ҳарфи гоҳ р, гоҳ т, Ҷ ҳарфи гоҳ с, гоҳ к тарзида ўқилади.

At'z'm сўзининг мазмуни мулклар деб берилади. Аммо биз бундай сўзни ҳеч бир луғатдан тополмадик. ДТСда фақатгина маъно жиҳа-

тидан яқин *ʔʕz* сўзи келтирилади ва унга «икки ариқ орасидаги суғориладиган ер» деб таъриф берилади [1, Б. 67]. Аммо деҳқончилик терминологиясининг қабртош битигида кўлланиши бир оз шубҳали, негаки бу турдаги туркий қабртошлар анъанавий равишда кўчманчи туркий аҳолига хос атрибут ҳисобланади. *ʔʕz* шаклидаги яна бир ўзак мавжуд бўлиб, унинг маъноси «муסיқа чалиш»дир [1, Б. 67].

Юқорида айтиб ўтилган фикрларни эътиборга олган ҳолда матнни куйидагича ўқишни таклиф этамиз:

1. *ʔʕzʔntʔ itʔ ʔrʔʔ Mudun ʔ ʔsiz ʔ*
2. *ʔʔʔni ʔ bitʔʔ ʔntʔ ʔ tuli ʔ qʔʔntʔ ʔ*
3. *ʔniʔri ʔ ʔʔʔ Bʔrs ʔ Oğʔʔ Bʔrs ʔ*
4. *ʔz ʔnt ʔ ʔ*

Таржима:

1. *Ўттизида кучдан қолиб/йўқолиб, эриди Мудун, эсиз*
2. *Унинг хотини тул бўлиб қолганида ушбун битишни буюрди/биттирди.*
3. *Инилари Қора барс, Ўғул барс*
4. *Осмонга онт/Осмон ҳаққи...*

Фикримизча, *ʔ* (а) белгиси ушбу матнда ҳеч қандай товушни ифодаламайди, балки пунктуацион бирлик бўлиб хизмат қилади ҳамда сўзлар орасидаги чегарани белгилайди. Бу руник ёзув ёдгорликларда кўплаб кузатилган, яхши маълум бўлган ҳодисадир.

Биринчи қатордаги *itʔ* сўзи «кучсизланиб, кучдан қолиб» деб таржима қилинади. Аммо ушбу ҳарфлар гуруҳини айрим диалектал ўзига хосликларни эътиборга олиб *jitʔ* деб ўқиш ҳам мумкин; бу сўзнинг лексик маъноси – «йўқолмоқ». Иккинчи вариант тўғри бўлса, у кейинги сўз – *ʔrʔʔ* билан жуфтлик ҳосил этади ҳамда нутқ эмоционал-лигини кучайтиришга хизмат қилади. Аммо бундай ўқилиш айрим муаммоларни келтириб чиқаради, негаки туркий руник алифбода велар ва палатал ундошлар учун алоҳида белгилар жорий этилган.

ʔrʔʔ сўзи «эримоқ» маъносини англатади, бироқ қадимги туркий тилда бу сўзнинг семантик доирасига «йўқ бўлмоқ» тушунчаси ҳам кирган. Жумладан, Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида бир мақол келтирилади: *ʔdgʔ ʔr sʔngiki ʔrir atʔ qalir* – Яхши инсоннинг суяклари эрийди (яъни йўқ бўлади), исми қолади [2, Б.456].

✦ (м) ҳарфини С.Малов биринчи шахс бирлик эгалик кўшимчаси деб ҳисоблайди. Бизнингча, мазкур ҳарф қабртош эгаси исмининг биринчи товушини ифодалайди; бу ҳолда марҳумнинг исми *Удун* эмас, *Мудун* деб ўқилиши керак; шунда нутқ шахсидаги тафовут бар-тарф этилади.

ЎЎЎЎ ҳарфлар туркуми ўқилиши барча тадқиқотчиларда қийинчилик туғдирган. Малов ушбу ҳарфлар туркумини *sizä* деб ўқийди. Аммо унинг ўзи таъкидлаб ўтганидек, одатда, ушбу сўздан кейин бошқа туркий эпитафияларда мунтазам равишда **Ў** **Ў** **Ў** **Ў** *adirltim* (айрилдим) ёки **Ў** **Ў** **Ў** **Ў** *bökmädim* (бўкмадим, тўймадим) комбинациялари келади [3, Б.60]. В.Радлов эса туркумдаги иккита марказий белгини бирлаштириб уни **Ў** **Ў** **Ў** *Алмыз(а)* тарзида ўқийди ва атоқли от деб ҳисоблайди. Ушбу ҳарфлар туркуми жуда кўплаб туркий битиктошларда қайд этилган бўлиб, у анъанавий тарзда *siz*, *sizä*, *sizim*, *sizmä* деб транскрипция қилинади. 2006 йили Т.Текин туркумни *äsiz* ва *äsizim* (эсиз) деб ўқиш лозимлиги ҳақида гипотезани илгари сурди [7, Б.201]. Биз ҳам Т.Текиннинг фикрига қўшиламыз, негаки бу кўриб чиқилаётган битиктош мазмунига тўла мос келади. *Äsiz* лексемаси илк бор Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида учрайди деб ҳисобланади. Сўзнинг қўлланишига мисол тариқасида тилшунос қуйидаги гапни келтиради: *ässiz anin yigitliki* – эсиз унинг йигитлиги [2, Б.188]. XIV – XV аср манбаларида унинг ўрнига *afsus*, *fiğän*, *hayf* сингари арабизмлар қўлланади. Эндиликда ушбу сўз V – VIII аср ёдгорликларидаёқ кузатилади дейишга асос бор.

Иккинчи қатордаги иккинчи ҳарф комбинацияси негадир С.Малов томонидан **Ў** **Ў** **Ў** **Ў** *aq'rrnq'* кўринишида транскрипция қилинган. Лекин **Ў** ҳарфи *m* товушини, **Ў** ҳарфи *b* товушини ифодалайди. С.Малов интерпретациясини битиктош чизмаси билан қиёслашимиз шуни кўрсатдики, **Ў** ҳарфи ушбу ўринда икки эмас, уч марта такрорланган экан. Шу боис комбинация тўлалигича *bittt' anq'* деб ўқилади. *Biti* феълининг шарт майли Тўнюқ битиктошида ва «Суварнампрабхаса-сутра»нинг эски уйғурча таржимасида учрайди [1, Б.104].

Қаторнинг иккинчи қисмидаги битикчи томонидан ўчирилган **Ў** ҳарфи барча тадқиқотчилар томонидан *ʃ* тарзида ўқилган. Аммо ҳарфнинг чизмадаги шакли *ʃ* нинг бизга маълум график шаклларига мос келмайди. Бизнингча, тоштарош битта белгини икки марта ўйгани туфайли бирининг устидан чизиқ тортган, холос. Шундан келиб чиқиб қаторнинг иккинчи қисмини *tuli ʃ q'nti ʃ* – «тулга айланди» деб ўқиймиз.

Учинчи қатор транскрипцияси ҳеч қандай савол туғдирмайди. Аммо тўртинчи қаторнинг кўп қисми ўчиб кетган. Фақатгина **Ў** **Ў** **Ў** *ant* ҳарфлар гуруҳи аниқ кўринади. Биз буни *üz(ä) ant* – «осмонга онт/осмон ҳаққи» деб ўқишни таклиф қиламиз. Қадимги туркий *ant* «онт,

қасам» ўзаги бугунги туркий тилларда ҳам сақланиб қолган. Ушбу бирикма қандайдир диний формуланинг бошланиши бўлиши мумкин: кўпгина битиктошлар, одатда, шундай формулалар билан тугалланади. Битиктошнинг охири қаторига дуо ёзиш ислом, насроний ва бошқа динларига ҳам хос.

Юқорида кўриб чиққанимиз Талас водийсидан топилган дастлабки ёдгорлик эди. Ушбу гуруҳдаги қолган ўн икки ёдгорликнинг ҳам қайта кўриб чиқилишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Фойланилган адабиётлар:

1. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
2. Кашгари М. Словарь тюркских слов. – Алматы: Дайк-пресс, 2005.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959.
4. Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии 11 декабря 1896 г. // ЗВО. XI. – С.79 – 88.
5. Радлов В. Разбор древнетюркской надписи на камне, найденном на урочище Айртам-ой в Кенкольской волости Аулиеатинского уезда // ЗВО. XI. – С.85 – 86.
6. Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари. – Тошкент: Фан, 2006.
7. Tekin T. Eski türk yazıtlarına yanlış yorumlanan bir kelime üzerine // Turkish studies/Türkoloji Dergisi 1 (2006). №2. – Б.201 – 211.

**Xolmuradova M.F.,
TDU qoshidagi akademik litsey o'qituvchisi**

«QUTADG'U BILIG»DA METAFORANING BADIY-ESTETIK MAZMUN IFODALASHDAGI O'RNII

Metafora (yunoncha «ko'chirish») bir narsa-predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir. *Metafora* – «o'xshashlik» asosidagi ma'no ko'chishi. Metafora adabiyotshunoslikda *istiora* deb ataladi. Badiiy asarlarda so'zlarni o'z ma'nosidan tashqari majoziy ma'noda qo'llash san'ati istioradir. «Istiora» arabcha so'z bo'lib, «biron narsani omonatga (vaqtincha) olmoq» degan ma'noni ifodalaydi.¹

¹ Safo Matjon, Sariyev Sh. O'zbek adabiyoti. – Toshkent, 2009.

«Qutadg'u bilig»da qo'llangan metaforalar o'zining ta'sirchanligi va betakrorligi bilan alohida ahamiyatga ega. Asarda keltirilgan metaforalarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

- a) shaxs fe'l-atvorini ifodalovchi metaforalar;
- b) tabiat hodisalari, narsa-buyum xususiyatlarini ifodalovchi metaforalar.

Shaxs fe'l-atvorini ifodalashda qo'llangan metaforalarning aksariyati Alloh va payg'ambar fazilatlarini ifodalashga qaratilgan.

Asarda Alloh va payg'ambar fazilatlarini ifodalovchi metaforalar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, Allohning karomatlarini ifodalashda metaforalar ahamiyatlidir.

*Ölümgä törütti bu sansız qonum,
tirig barça ölgü anar yoq ölüm (1347/25)* – «Bu son-sanoqsiz omonatlarni o'lim uchun yaratdi, Bu ishda unga hech bir ko'mak kerak bo'lmaydi!» (1332/251)

Bu dunyodagi barcha insonlar oxir-oqibat o'limga yuz tutadi. Muallif o'limning haqligini aytib o'tadi:

*Muhammad yalawaç xalayıq başı,
qamuğ barçalarga ol ol köz qaşı (8/55)* – «Muhammad payg'ambar – xaloyiq boshi, Hamma (va) barchaga u ko'z-qoshdir» (51)

Ushbu baytda Muhammad payg'ambarning xususiyatlari, insonlar orasida tutgan o'рни madh qilingan, xalqning ko'z va qoshi sifatida e'tirof etilgan. Xalq ularning timsolida va so'zlarida dunyoni anglaydi.

*Yula erdi xalqqa qaranqu tūni,
Yoruqluqı gađtı yaruttı sanı (35/65)* – «Qorong'u tunlari u xalqqa mash'ala edi, (U) yorug'ligini tarqatib seni ro'shnolikka chiqardi» (34/69)

Qorong'u tunlarda mash'ala kabi xalqqa nur sochdi, insonlarni ro'shnolikka chiqardi. Yorug' yo'l tomon manzilni belgilab berdi.

*Başı erdi öndün qamuğ başçıqı,
keđin boldı tamğa qamuğ sanşıqı (45/65)* – «Avvaldan barcha boshchilarga bosh edi, So'ng barcha payg'ambar(lar)ga tamg'a bo'ldi [ya'ni payg'ambarlarning so'nggisi bo'ldi]» (44/71)

Barcha payg'ambarlarning boshi va so'nggisi bo'ldi.

Ay din 'izzi davlatqa nasir mu'in

Ay millatqa tac ay şari' atqa din (89/68) – «Ey din shavkati, davlatga tayanch (va) suyanchiq, Ey millat uchun toj (va) ey shariat uchun diyonat!» (86/77)

Yuqoridagi baytda ham payg'ambarimizning sifatlari madh qilingan bo'lib, dinning tayanchi va suyanchi tarzida e'tirof etilgan. Millatning toji deb ulug'langan.

Asarda Alloh, Muhammad payg'ambarimiz xususiyatlaridan tashqari turli mansabdor shaxslar xususiyatlarini ifodalashda ham metaforalardan foydalanilgan.

Jumladan, asarning bosh qahramonlaridan biri – Oyto'ldining xususiyatlarini ifodalashda metaforalar muhim o'rin tutadi.

Yüzi körki körklüg qılınçı köni

qamuğ anda kördi tili uz sözi (531/99) – «Oyto'ldining yuzi ko'rkli, fe'li-raftori to'g'ri (edi), (Hojib) barcha rostlik liboslarini unda mujassam ko'rdi» (519/137).

Oyto'ldi Kuntug'dining vaziri bo'lganligi sababli uning adolatli va fe'li to'g'ri bo'lishi lozimligi qayd etilgan. Muallif barcha rostlik liboslarini unda mujassam ko'rgan.

Beklarning xususiyatlarini ifodalashda ham metaforalardan unumli foydalanilgan.

Qut ol beg yaqın bolsa qutqa kişi,

tilägin bulur barca etlür işi (606/104) – «Beg – bu qut, agar kishi bu qutqa yaqin bo'lsa Barcha tilaklarini topadi, ishlari bajo keladi» (592/147).

Ushbu baytda beglar qut istiorasi bilan nomlangan. Agar kishi bu qutga yaqin yursa ezgulik topadi, tilaklari bajo bo'ladi. Ammo beglar darg'azab bo'lgan paytda olovdan ham kuchliroq, zahardan ham zaharliroq bo'lishadi. Beglar darg'azab bo'lgan paytda ularning oldiga yaqinlashmaslik zarurligi aytilgan.

Taqı yahşı aymış biliglik böğü

buşar ötgä beglärgä barma yağuş (778/116) – «Bilimli, dono (bu haqda) yanada yaxshiroq aytibdi, Darg'azab bo'lgan paytida beglar olov (va) og'u bo'ladi» (764/171).

Qalı beg bolur bolsa qılqı qara,

qarada bu inğa bolur halq ara (2082/79) – «Agar beg tutgan ishlari qora bo'lsa, Bu beg xalq orasida qoradan ham tuban bo'ladi» (2048/349).

Agar hukmdor kishi adolatli bo'lsa, yurt obodlashishi, xalqning ko'ngli to'lishi, hukmdor zolim va beshavqat bo'lsa, xalqning nafratiga yuz tutishi, xalq orasida yuzi qora bo'lishi ta'kidlangan.

«Qutadg'u bilig»da turli mansabdor shaxslar va ijtimoiy tabaqalarni ifodalovchi metaforalardan tashqari tabiat hodisalari va ijtimoiy hayotdagi jarayonlar, voqea-hodisalarga doir metaforalar ham faol qo'llangan.

Uquşqa biligkä bu tilmaç til,

yaruttaçı emi yorıq tilni bil (162/73) – «Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,

Kishini ro'shnoликka chiqargan ravon til deb bilgin» (158/87).

Dunyodagi barcha bilimlarning, aql-zakovatlarning tilmochi – til.

Til orqali kishi yuksaladi, qadr topadi. Tili orqali insonlar uyatga qoladi, o'zgalar oldida yuzi shuvut bo'ladi. Shuning uchun tildan chiqayotgan har bir so'zga ehtiyot bo'lish kerak.

Yaği-ol bu bor timçi eltür kümüş,

qılınçı tutuş boldı qılqı uruş (2098/80) – «Ichimlik bu yov, (uning) ichimi esa oltin, Uning (keltirib chiqadigan) ishlari yoqalashish, yumushlari esa urushdir (2064/351).

Ushbu baytda ichkilikning salbiy oqibatlarini haqida mulohaza yuritilgan. Ichimlik yovga qiyoslangan. Ichimlik kishiga hech qachon yaxshilik keltirmaydi. U insonga dushman kabi zararli. Uning oxir-oqibat keltirib chiqaradigan natijasi esa yoqalashish va janjaldir.

Ağızdın ara ot ara suw çiqar,

Birisi etigli birisi yıqar (2686/125) – «Og'izdan goho o't, goho suv chiqadi, Biri tuzadi, biri buzadi» (2646/431).

Yuqoridagi baytda muallif takrorlanmas istiora namunasini keltirgan. Og'izdan chiqadigan so'z olov va suvning xususiyatlari bilan ifodalangan. Yomon so'z olov kabi barcha ekinlarni kuydiradi, ya'ni insonlarning dilini vayron qiladi. Yaxshi so'z zilol suv kabidir. Suv bor yerda anvoyi chamanlar unadi. Yaxshi so'z kishilar qalbiga yaxshilik urug'ini sochadi.

Qılıç birlä tutlur qalı tutsa el,

qalam birlä baslur qalı bassa el (2711/127) – «Agar el olinsa qilich vositasida olinadi, Agar el boshqarilsa qalam bilan boshqariladi» (2671/433).

Biror-bir xalqni bosib olish qilich vositasida amalga oshadi. Boshqaruv qalam vositasida bo'ladi.

Qonuqsen bu dunya saña bir büşün,

tüşündä saqınç tutma artuq uzun (3561/77) – «Sen uchun bu dunyo bir mehmonxonona yoki rabotdir [ya'ni tushib o'tiradigan joydir],

Rabotdan ko'p, uzoq sevinma» (3513/551).

Dunyo bir mehmonxonona yoki rabotga qiyos qilingan. Insonlar dunyoda mehmondirlar. Bir kun kelib kishilar bu dunyodan ketadi. Ammo ularning yaxshi nomi qoladi.

Kiçigi sewüglüg qarısı amul,

özi tüzün alçaq kör asğı öküş (1871/64) – «(Uning) navqironligi – muhabbat, qariligi – salobat, O'zi afzal, saxovatli, ko'rgin, nafi talaydir» (1838/319).

Isinür er at tork bağırsağ bolur,

bağırsağ kişilär tapuğsağ bolur (2123/82) – «Unga badanning (kishilarning) muhabbati ortadi, so'ng kishilar unga sadoqatli bo'ladi. Sadoqatli kishilar esa xizmatga shay bo'ladi» (2089/355).

Umuman olganda, «Qutadg'u bilig» matnining badiiyatini ta'minlashda, qahramonlar fe'l-atvorini tavsiflashda, mazmunni teran ifodalashda, voqelikni ta'sirchan aks ettirishda metaforalarning o'ziga xos o'rni bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев Х. Халқ мақолларининг «Қутадғу билиг» поэтикасидаги ўрни ва бадий-эстетик функциялари. – Тошкент, 2005.
2. Абдурахмонов Ф. «Қутадғу билиг» танқидий матнини тайёрлаш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. №4. – Б.26 – 28.
3. Дадабоев Ҳ. «Қутадғу билиг» матнида бадий актуаллашган лексик воситалар хусусида // Стилистика ва прагматика. Профессор С.Каримов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд, 2010. – Б.48.
4. Ёкубов А. «Қутадғу билиг»да давлатчилик концепцияси. – Тошкент, 1997.
5. Содиқов З. «Қутадғу билиг»даги ўхшатишларни таржима ва таъдил қилиш тамойиллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №3.
6. Тошпўлатова Д. «Қутадғу билиг» асаридаги мақоллар таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. №5. – Б.39 – 42.
7. Qutadg'u bilig. I, II, III, IV, V jildlar. – Toshkent: Jahon print, 2011.

*Нишонова Ш.,
ТВДП ўқитувчиси*

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА МОРФЕМИК БИРЛИКЛАРНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИДАН

Ўзбек тилшунослигида ҳам морфемика бирликларини ўрганиш ўз тарихига эга. Ана шундай бирликларни изоҳлаш дастлаб «Ҳозирги замон ўзбек тили» (Фахри Камол тахрири остида. Тошкент, 1957) китобида амалга оширилган. Китобда «Морфологияга кириш қисми» профессор А.Ғуломов томонидан ёзилган. «Сўзнинг состави» сарлавҳаси остида шундай фикрлар берилган: «Сўз структура жиҳатидан туб ёки ясама бўлади: морфологик қисмларга ажралмайдиган сўзлар ва махсус аффикслар ёрдамида ҳосил қилинган сўзлар».

Кейинги изоҳларда морфемаларнинг турлари белгиланиб, уларнинг сўз таркибидаги мақоми ҳам кўрсатилади: «Кўпгина сўзлар икки ёки ундан ортиқ морфемадан иборат бўлади (морфема сўзнинг маъноли элементлари): тер-им-чи-лар-имиз, сўз-ла-ш-ди-к, сўз-лаш-тир-ил-ди каби. Сўзнинг ўзаги асосий морфема саналади, бошқа аффикслар эргаш морфема саналади. Демак, сўзда икки хил морфема бўлади: ўзак морфема (асосий морфема) ва аффиксал морфема (эргаш морфема)».

Бу даврда морфемалар (ўзак ва қўшимчалар) грамматиканинг морфология бўлимида қаралар ва шу нуқтаи назардан баҳоланарди: «Сўзга морфологик жиҳатдан қараганимизда у ўзак ва аффиксларга ажралади. Ўзак сўзнинг асл маъносини англатган қисмдир; қариндош сўзларнинг умумий қисмидир, қариндош сўзлар – бир ўзакдан ўсиб чиққан, бир-биридан ясалган сўзлар. Масалан: машина: машинист, машиначи, машинали, машинасиз, машинасозлик; ўр: ўроқ, ўрим, ўриш».

Аффикслар мустақил қўлланмайдиган, ўзакка қўшилиб ҳар хил маъноларни ифодалашга хизмат қиладиган элементлардир. Аффиксларнинг маъноси асосий маънони билдирувчи қисмнинг – ўзакнинг маъноси билан боғлиқ бўлади. Демак, сўздаги ҳар қисм ўз маъносига эга. Масалан, ўр-оқ-чи-лар-имиз (ўр – ўзак: ҳаракатни билдиради, -оқ аффикси – шу ҳаракатнинг қуролини билдиради, -чи шахс оти ясайди, -лар кўпликни билдиради, -имиз қаратувчи шахсни ва унинг кўплигини билдиради). Сўз составининг мураккаблаша бориши унинг маъноси мураккаблаша боришини кўрсатади.

Кўринадик, сўзнинг морфем таркиби маъносида «сўз состави» атамаси ишлатилган ва икки морфем бирлик – ўзак ва қўшимчалар ажратилган.

XX асрнинг 50 – 60-йилларида сўзнинг морфологик таркиби масалалари билан фаол шуғулланган ва морфемалар назарияси тараққиётига катта ҳисса қўшган олимларимиздан бири профессор С.Усмоновдир. У 1957 йили «Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида қўлланма» асарини эълон қилди. Олимнинг фикрича, «Сўзнинг морфологик состави ва унинг грамматик хусусиятлари сўзнинг грамматик томонини ташкил этади. Морфологик структура жиҳатидан сўз маъноли қисмларга, яни морфемаларга бўлинади. Морфема сўзнинг маъноли қисмлари учун умумий ном бўлиб, у бир-бирига зид, бир-биридан қатъий ажраладиган икки хил морфемага бўлинади: 1) ўзак морфемаси; 2) аффикслар.

Умумий тилшунослик, туркийшунослик ва ўзбек тилшунослиги эришган ютуқлар асосида икки жилдлик мукамал «Ўзбек тили

грамматикаси» яратилди. Ушбу грамматиканинг биринчи жилди сўз ясалиши ва морфология масалаларига бағишланган.

Профессор А.Фуломов «Сўз ясалиши» бўлимида қуйидаги фикрларни ёзади: «Ўзак ва аффиксларнинг анализи морфологияда ҳам, сўз ясалишида ҳам учрайди, лекин бу икки соҳанинг анализи, ҳодисага қандай нуқтаи назардан ёндашиши ҳар хил, шундай бўлса ҳам, барибир, ҳар икки соҳа учун умумий бўлган ҳодисалар бор. Шунга кўра, кейинги вақтларда буларни ёритишнинг янги схемалари пайдо бўлди: дастлаб морфемаларнинг ҳар икки соҳага алоқадор бўлган томонлари айрим берилади, бу айрим қисм морфемика деб аталади, кейин сўз ясалиши, ундан кейин морфология баён қилинади. Бу янги тартиб илмий жиҳатдан пухта асосланган бўлиб, практик томондан ҳам афзалликларга эга».

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, бу грамматикада ўзбек тили морфем қорилишида морфемаларнинг айрим бир тури – ноль морфемалар мавжудлиги махсус таъкидланади. Профессор А.Ф.Фуломов грамматик категория тушунчаси ҳақида фикр юритиб, уни ташкил этувчи бирликлар нисбати масаласига ҳам эътибор қаратади: «Грамматик маъно билан унинг формал ифодаси биргаликда бир бутунлик ҳосил қилувчи, бири бошқасисиз мавжуд бўлмайдиган, ажралмас ҳодисалар бўлиб, уларнинг бирлиги грамматик категорияни ташкил этади. Грамматик категория термини грамматик маънога нисбатан кенг. Масалан, отларда кўплик формаси унинг бирлик формасига зиддир (кўплик маъноси -лар аффикси орқали ифодаланади, бирлик эса бундай махсус кўрсаткичнинг йўқлиги – ноль форма билан характерланади: бундай ҳолларда бир белгининг йўқлиги ҳам бошқаларига нисбатан ажратувчи белгидир), бу бирлик-кўплик формасидаги грамматик оппозиция сон категориясини ташкил қилади». Хуллас, ўзбек тилшунослигида морфемика бирликлари ўз тарихига эга. Уларни ўрганиш, билиш ҳар бир тилшунос олимнинг бурчидир.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ. ОНОМАСТИКА. УСЛУБШУНОСЛИК. ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

*Mirzakarimova Z.,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent, TVDPI*

METONIMIYA NATIJASIDAGI KO'CHMA MA'NONING SUBYEKTIV BO'YOQ KASB ETISHI

So'zlarning metonimiya natijasida yuzaga kelgan ko'chma ma'nosi ham subyektiv bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin. Subyektiv bo'yoqning yuzaga kelishi esa ko'chma ma'no yuzaga kelishi uchun asos bo'lgan leksik ma'noda ifodalangan obyekt bilan bog'liqdir. Mazkur obyektning hayotda ijobiy yoki salbiy rol o'ynashi bo'yoqning qanday bo'lishini belgilaydigan asosiy omil sanaladi.¹ So'zning ko'chma ma'nosi orqali ifoda etilgan obyektga asos ma'no ifoda etgan obyekt aloqador bo'lib, unga belgi bo'lish vazifasini ham bajaradi. Mana shunday belgi bo'la oluvchi obyekt nomi bilan shunday belgiga ega bo'la oluvchi obyekt atalib ketar ekan, belgining subyektiv xususiyatiga qarab belgi nomida yuzaga kelgan ko'chma ma'no subyektiv bo'yoqqa ega bo'ladi. Subyektiv ma'no ijobiy ham, salbiy ham bo'lishi mumkin.

Metonimiya natijasida ko'chma ma'no yuzaga kelishi ham metafora yo'li bilan ko'chma ma'no hosil bo'lishi kabi keng tarqalgan. Metonimiya natijasida bir necha hollarda subyektiv bo'yoqqa ega ko'chma ma'nolar yuzaga kela oladi. Quyida esa shu haqda to'xtalib o'tamiz.

Ijobiy subyektiv bo'yoq, faqat fe'l turkumiga oid so'zlarda metonimiya natijasida ko'chma ma'no yuzaga kelsa, shu ko'chma ma'nolarda o'z aksini topadi. Hosil bo'lgan ko'chma ma'no, ijobiy belgi va element bo'luvchi harakatni ifodalagan fe'lda shakllanganligi uchun ijobiy subyektiv bo'yoq kasb etadi. Masalan: ... *u yog'ini burab, bu yog'ini burab gurullatib beraman* (O.Yoqubov) gapiga e'tibor beraylik. Bu gapda gurullatmoq so'zi orqali yaxshi yura oladigan qilib tuzatmoq ma'nosi ifodalangan. Gurullatmoq so'zining genetik ma'nosi mashina motorining bir me'yorda ishlagan ovozi ni ifoda etadi. Bu o'rinda mashinani yaxshi yuritib yuborish yaxshi ishlaydigan motorga xos belgi bilan, ya'ni gurillab chiqqan ovozi ni bildiruvchi so'z bilan atab yuborilgan. Shu tufayli fe'l

¹ Suvonova R. O'zbek tilida metonimiya. – Toshkent, 2001. – B.54.

turkumiga xos gurullamoq so'zining hosil bo'lgan ko'chma ma'nosi ijobiy subyektib bo'yoq kasb etgan. Masalan:

– *Men shu to'g'rida gazetaga bir maqola yozsam deb ham o'ylagan edim, – dedi Zargarov, – lekin kelishtirolmasman deb qunt qilmadim (A.Qahhor). Frislar uymalanib yotgan punktlarda haftalab qolib ketadi, biror odam shubha qilmaydi, ishini do'ndirib qaytadi (Y.Sulaymon).*

Bu gaplardagi kelishtirmoq, do'ndirmoq so'zlari ifoda etgan ko'chma ma'nolar metonimiya natijasi bo'lib, ularning ijobiy subyektiv bo'yog'i ham gurullatmoq so'zining ko'chma ma'nosi bo'yog'iga oxshash yo'l bilan yuzaga kelgan.

Metonimiya natijasida hosil bo'lgan ko'chma ma'nolarning salbiy subyektiv bo'yoq kasb etishi ijobiy subyektiv bo'yoq kasb etishi kabi so'z turkumi jihatidan chegaralangan emas. Ot, sifat, fe'l turkumiga oid so'zlarning metonimiya natijasida ko'chma ma'no hosil qilishi salbiy subyektiv bo'yoq kasb etishga moyil bo'ladi. Bunda salbiy subyektiv bo'yoq obyekt o'zi uchun ijobiy belgi vazifasini o'tovchi obyekt nomi bilan atalish orqali yuzaga keladi. O'zining ijobiy belgisini o'tovchi obyektни ifodalagan ot turkumidagi so'z bilan atalib kelgan obyekt shu so'zning ko'chma ma'nosi shakllanishi uchun asos bo'ladi. Hosil bo'lgan ko'chma ma'no salbiy belgi vazifasini o'tagan obyektни ifodalagan ot turkumida shakllanganligi uchun u salbiy subyektiv bo'yoq kasb etadi. Masalan: *Bu maraz to'rt yildan beri meni xilvatga tortadi, to'rt yildan beri qulog'imga shiviridaydi...* (A.Qahhor) gapiga e'tibor beraylik. Bu gapda maraz so'zi orqali odam ifodalangan. Uning genetik ma'nosi kasallikni ifoda etib, kishi hayotida turganki, salbiy rol o'ynaydi. Shuning uchun mazkur so'z orqali ifodalangan odam ko'chma ma'nosi salbiy subyektiv bo'yoqqa – tahqirlash, pastga urish xususiyatiga ega bo'lgan. Ot turkumiga oid so'zlarda bunday metonimiya natijasida salbiy subyektiv bo'yoqli ko'chma ma'no yuzaga chiqishiga yana bir qancha misollar keltirishimiz mumkin. Masalan: *Ko'rko'mi qorong'ida topadi (Maqol). Cho'loq, doridan olib kel (Oybek). Keyinchalik paxtani boyning bachchasi o'g'irlaganini bilishdi (S.Zunnunova). Bo'lmas, bunaqa shlyapa bilan chaqchaqlashib o'tirishingizni xohlayman (O.Yoqubov).*

Bu gaplardagi pes, cho'loq, bachcha, shlyapa so'zlari ifodalagan ko'chma ma'nolar metonimiya natijasi bo'lib, ularning salbiy subyektiv ma'nosi ham maraz so'zining ko'chma ma'nosi bo'yog'iga oxshash yo'l bilan yuzaga kelgan. Biroq shlyapa so'zining shlyapalik odam ko'chma ma'nosida salbiy subyektiv bo'yoqni kasb etishi qolgan so'zlarning ko'chma ma'no va unda salbiy subyektiv bo'yoq hosil qilishiga nisbatan farqqa ega. Chunki shlyapa so'zi odamdagi salbiy xususiyatni emas,

balki kiyadigan kiyimni ifodalovchi genetik ma'noga ega. Kontekstdagi ko'chma ma'no shunga asoslangan. Biroq kishining o'z nomi qolib kiyimi nomi bilan atashning o'zi uni mensimaslikni ifodalaydi. Buning ustiga, so'zlovchi o'zi yoqtirmagan kiyim nomi bilan o'sha shaxsni nomlagan. Shuning orqasida shlyapali kishi ko'chma ma'nosi salbiy subyektiv bo'yoq kasb etib qolgan.

Metonimiya natijasida hosil bo'lgan ko'chma ma'nolarning salbiy subyektiv bo'yoq kasb etishi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, faqat ot turkumi doirasida bo'lmay, sifat turkumi doirasidagi so'zlarga ham xosdir. Masalan: *Oriq, oyoqlari ingichka juldur dehqonlar omoch ortidan enkayib, horg'in yer haydaydilar* (Oybek).

Bu gapdagi sifat turkumiga oid juldur so'zi orqali kiyimi yirtiq va yupunligi tasvirlangan. Bunday yirtiq-yamoq kiyimga xos belgi orqali odam ahvolining nochorligi anglashiladi. Shu tufayli ko'chma ma'no juldur so'zida o'z o'rnini topgan. Shunga ko'ra, sifat so'z turkumiga mansub juldur so'zining ko'chma ma'nosi salbiy subyektiv bo'yoq kasb etgan.

Ot turkumiga oid so'zlarda bunday metonimiya natijasida salbiy subyektiv bo'yoqli ko'chma ma'no hosil bo'lishiga yana bir necha misollar keltirishimiz mumkin. Masalan: *Keksa eshon esa o'z tajribasidan chiqargan lo'nda xulosasini anqov otinoyiga chaynab bermoqda* (P.Tursun). *Fuad afandi tanfuruslar gumashtasi bo'lib, qora umrini qora ishlar bilan o'tkazgan qabih bir maxluq edi* (M.Ismoilij).

Bu gaplardagi sifat so'z turkumiga oid anqov, qabih so'zlarida ifoda etilgan ko'chma ma'nolar salbiy subyektiv bo'yoq kasb etgan. Bu so'zlar ko'chma ma'nosining salbiy subyektiv bo'yog'i ham juldur so'zi ko'chma ma'nosining salbiy subyektiv bo'yog'i yuzaga kelishiga o'xshash yo'l bilan hosil bo'lgan.

Metonimiya natijasida hosil bo'lgan ko'chma ma'nolarning salbiy subyektiv bo'yoq kasb etishi fe'l turkumi doirasidagi so'zlarga ham xosdir. Fe'l turkumidagi so'zlarning ijobiy subyektiv bo'yoqli ko'chma ma'nolari ham hosil bo'ladi. Bu o'rinda faqat birgina farqli munosabat kechadi. Harakat o'zi uchun ijobiy emas, balki salbiy vazifani o'tovchi ma'lum elementi bo'luvchi harakat nomi bilan atalishi orqali metonimiya sodir bo'lsa, bunday metonimiya natijasida fe'l turkumiga oid so'z hosil qilgan ko'chma ma'no salbiy subyektiv bo'yoq kasb etadi. Ya'ni fe'l turkumiga oid so'zning asos ma'nosi ifodalagan harakat hayotda salbiy ahamiyatga egaligiga qarab hosil bo'lgan ko'chma ma'nosi ham salbiy subyektiv bo'yoqqa ega bo'ladi. Masalan: *Uning qo'lida kitob ko'rsa Tojiboy baqirib berar edi* (S.Zunnunova) gapiga e'tibor beraylik. Bu

gapdagi baqirmoq so'zi qattiq ovoz bilan urishmoq ko'chma ma'nosini ifodalab kelgan. Bu so'zning genetik ma'nosi esa keraksiz holda qattiq ovoz chiqarmoqni ifodalaydi. Bu esa baqirib gapirmoq iborasi uchun bir element, belgi vazifasini o'taydi.

Fe'l turkumiga oid bunday salbiy subyektiv bo'yoqqa ega ko'chma ma'noli so'zlar ko'plab uchraydi. Bunga biz quyida qator misollar keltirishimiz mumkin. Masalan: *Ana shu kuni hech narsa bilmagan kishidek Xolmurodovga bobillab bermoqchi bo'ldi-yu, ko'ziga ko'zi tushganda jur'at etolmadi (V.G'ofurov). Naimiy bu gurungdan tezlab o'tib ketmoqchi edi, keyingi gapni eshitib boshiga biron guvala bilan urganday kalovlanib qoldi (A. Muxtor). Rustam rozilik bergan bo'lsa, onasi nima derdi, yolg'iz og'lining ra'yini qaytaramidi? – piching aralashtirib jilpangladi Mirobid (V.G'ofurov).*

Bu gapdagi bobillamoq, kalovlanmoq, jilpanglamoq so'zlari ifodalagan ko'chma ma'nolar metonimiya natijasi bo'lib, ularning salbiy subyektiv bo'yog'i ham g'o'ng'illamoq so'zining ko'chma ma'nosi bo'yog'iga o'xshash yo'l bilan yuzaga kelgan.

Metonimiya natijasida hosil bo'lgan ko'chma ma'nolarning salbiy subyektiv bo'yoq kasb etishi ravish turkumi doirasidagi so'zlarga ham xos. Masalan: *Yodgor qaynotasining ko'ziga birinchi marta tik qaradi (O'. Hoshimov)* gapiga e'tibor beraylik.

Bu gapdagi ravish turkumiga oid tik so'zi ko'z urishtirib ko'chma ma'nosini ifodalagan. Bunda ko'chma ma'no gerdayib turib ma'noli tik so'zida o'z o'rnini topgan.

Ravish turkumiga oid so'zlarda bunday salbiy subyektiv bo'yoqqa ega ko'chma ma'noli so'zlar nisbatan kam hosil bo'ladi. Quyida yana bir shunday misolni keltirib o'tamiz: *Zuhroning uyidagi ahvoli, mashg'ulotini surishtirib, biljing-biljing qiladi ordona (A. Muhiddin).*

Bu gapda kelgan ravish turkumiga oid biljing-biljing so'zi ifodalagan ko'chma ma'no metonimiya natijasi bo'lib, salbiy subyektiv bo'yoq ham tik so'zining ko'chma ma'nosi bo'yog'iga o'xshash yo'l bilan vujudga kelgan.

Salbiy subyektiv bo'yoqqa ega ko'chma ma'noli ravish turkumiga oid so'zlar juda kam uchraydi. Buni ravish turkumiga oid so'zlarda ko'chma ma'nolarning metonimiya natijasida nihoyatda kam hosil bo'lishi bilan izohlash mumkin.

Metonimiya natijasida hosil bo'lgan so'z ko'chma ma'nolarining turli qatlamlarida subyektiv bo'yoqlarning tarqalishi turlicha. Ijobiy subyektiv bo'yoqlar faqat fe'l turkumiga oid so'zlar metonimiya natijasida ko'chma ma'no hosil qilsa, o'sha ko'chma ma'nolarda aks etishi mumkin. Salbiy

subyektiv bo'yoqlar esa ot, fe'l, sifat va ravish turkumiga oid so'zlar ham metonimiya natijasida ko'chma ma'no hosil qilsa, o'sha ko'chma ma'nolarda o'z aksini topish imkoniga ega. Ular ot va fe'l turkumiga oid so'zlarning metonimiya natijasida hosil qilgan ko'chma ma'nolarida juda kam, katta barmoq bilan sanarli darajadagi miqdorda uchraydi. Xullas, subyektiv bo'yoqlarning qanday turkumdagi so'zlarning metonimiya natijasida hosil qilgan ko'chma ma'nolari bo'yicha tarqalishi turlicha bo'lib, uning yuzaga chiqishi ko'chma ma'noni hosil qilgan asos ma'no etuvchi obyektning hayotdagi mohiyati bilan bog'liqdir.

**Сағатова Л.,
мустақил изланувчи**

МАЪНО КЎЧИШИГА АСОСЛАНГАН ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Нарса-буюм, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчиши метафорадир. Ш.Раҳматуллаев метафорани бир нарса, белги-ҳаракатнинг номи бошқасига ўзаро ташқи (шакли, ранги каби жиҳатлари билан) ўхшашлиги асосида кўчирилишидан ҳосил бўлади деб изоҳласа¹, А.Ҳожиёв метафора сўзларнинг маъносидagi ўзгариш, силжиш натижасида эмас, балки улардаги ном кўчиши оқибатида юзага келадиган нолингвистик жараён деб ҳисоблайди.² Метафора юнонча *metaphora* «кўчириш» маъносини билдиради, тилшуносликда сўз кўчириш жараёнида юзага келган кўчма маъноси ҳам *метафора* деб юритилади. С.Каримов тушунчалар ўртасидаги диалектик мувофиқлик ва алоқадорлик сўзларнинг нутқда бутунлай янги маъноларда қўлланишини келтириб чиқариши ҳамда у ижодкорнинг субъектив қарашларига боғлиқ равишда юзага келишини эътироф этади.³ Метафора маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усулларида бири бўлиб, мумтоз адабиётшуносликда «истиора» деб юритилган. М.Миртожиев⁴ ва

¹ Турсунов У. Мухторов Ж. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.81.

² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – Б.220.

³ Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд, 2010. – Б.138.

⁴ Миртаджиев М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: АДД. – Ташкент, 1989. – С.13.

М.Йўлдошев¹ метафоранинг мазмуний жиҳатдан уч турини ажратадилар: одатий метафора, жонлантириш ва синестетик метафора. Истиора одатий метафора ҳисобланади. М.Йўлдошев таъкидлаган синестетик метафора лингвистик метафора, истиора эса хусусий метафорадир. Адабиётшунослиқда истиора ташбиҳ санъатига яқин туради. Аксар ҳолларда ташбиҳи кинояга, яъни мушаббихи туширилган ташбиҳга тенг келади.² Ё.Исҳоқов истиора ёпиқ ташбиҳнинг натижаси сифатида юзага келади деб изоҳлайди. Бадиият илмида истиора иккига бўлинади: 1) очиқ истиора (ёки истиораи биттасреҳ); 2) ёпиқ истиора (ёки истиораи изофий).³ Агар истиора объекти (ўхшатилаётган нарса) тилга олинмай, фақат ифодаланувчигина тилга олинса, бундай усул очиқ истиора дейилади. Масалан:

Боғ ичра қадам, *эй гул*, қўйгилки, баҳор ўлмиш,

Боғ аҳли тилаб васлинг бесабру қарор ўлмиш (О.240).

Адабиётшунослиқда истиора ташбиҳдан кўра кучлироқ таъсирчанликка эга саналади. Зеро, «Эй гул каби гўзал маҳбуба» ифодасига нисбатан «эй гул» ибораси кучлироқ, таъсирлироқ жаранглайди. Ёпиқ истиорада истиораланувчи тилга олинмай, балки унинг бирор сифати, хулқ-атвори, узв-аъзоси изофа сифатида келтирилади. Масалан:

Қатл ишида гарчи бе монанд эрур тийғи ажал,

Лек ўло олмас баробар *ханжари мужгонинга* (О.78).

Бу матнда *ханжари мужгон* дейилганда киприк назарда тутиляпти.

Бадиий матнда сўзни ўз маъносидан бўлак бошқа бир мажозий маънода қўллаш санъати орқали истиора шаклланади.

Тузилишига кўра бир сўздан ёки иборадан ташкил топган истиоралар содда истиора, бирикмали истиоралар эса мураккаб истиора деб ажратилган. Масалан, *кўнгил булбули*, *кўзи чашми гирёни*, *юзи гулзори*, *зулфи сунбули* каби бирикмалар мураккаб истиора саналади.

Истиора баъзан фразеологик бирликка тенг келади. *Қон ютмоқ*, *бағри кабоб бўлмоқ* сингари бирикмалар истиора бўлиб келиши мумкин.

¹Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвоэстетик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.79.

²Қаранг: Ҳожааҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.29.

³Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2010. – Б.22.

Огаҳий куйди фироқинг ўтиға

Бош-аёқу бош-аёқу бош-аёқ (О.290), –

байтида «фироқ ўтида куймоқ» фразеологик бирикмаси «азобланиб соғинмоқ» маъносига тенг келади ва истиора саналади.

Ийҳом (арабча, шубҳага солиш, адаштириш) маънавий санъатлар ичида мураккаб тур саналади. Мумтоз адабиётшунослиқда ийҳом икки хил тушунчани ифодаловчи, шунингдек, ҳақиқий ва мажозий маъноларига эга сўз ёки сўз бирикмасини шеъриятда қўллаш орқали бир байтда икки хил маънони ифода этиш санъати ҳисобланади.

Ҳар ваҳж била эмди билаку гумон билдим

Ким, бу тун ул ой айлаб аҳдиға вафо келмас (О.233), –

байтида *ой* лексемаси гапда қандай қолипда бошқа бирликлар билан муносабатга киришишига қараб икки хил мазмун касб этади:

1. Ким, бу тун ул ой айлаб аҳдиға вафо келмас.

2. Ким, бу тун ул ой айлаб аҳдиға вафо келмас.

Биринчи мазмунда ийҳом истиора асосида шаклланган, иккинчи мазмунда омонимик хусусиятдан келиб чиққан бирикув бўлиб келган. Ийҳом нутқда мантиқ урғуси ва ритм етакчилигида шаклланади.

Ком уза ком олмоқ этсанг орзу шаҳ лутфидин,

Огаҳий, назм айлагил ширин нукот узра нукот (О.123).

Шаҳ лексемаси истиоравий кўчим бўлиб, у ийҳомни шакллантиришга хизмат қилади. *Шаҳ* – султон, *шаҳ* – ҳусн шоҳи, яъни ёр тимсолларида келган.

Юқоридаги таҳлиллардан қуйидагича хулоса чиқаришимиз мумкин:

– ийҳом ритм ва мантиқий урғу асосида грамматик қайта бўлинишни ҳам талаб этади. Истиорада бундай бўлиниш содир бўлмайди;

– ийҳомда истиоравий мазмун унинг бир мазмун-моҳиятини ҳосил қилиши мумкин. Истиора битта компонентдан иборат.

Ийҳом бир хил шаклга эга сўзнинг омонимик сўз ўйинига асосланади, бир компонентда қайта бўлинишидан содир бўлади. Истиора фразеологик бирикмалардан иборат бўлиши ҳам мумкин.

ТИЛШУНОСЛИҚДА ТОПОНИМЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

«Топонимика» (лотинча «топос» – «ер», «онома» – «ном, исм») жой номлари ҳақидаги фандир. Бу фан номларнинг илк мазмунини, уларнинг аталиш сабабларини, вужудга келиш йўлларини ҳамда тарихини элга етказди.

У тил тарихи, тарихий грамматика, диалектология, археология, география, этнография, геология каби фанлар билан алоқадор бўлиш билан бирга шу фанлар учун қатор маълумотларни ҳам беради. Чунки топонимлар маълум тарихий давр, ижтимоий муҳит, сиёсий тузум маҳсулидир. Улар маълум ҳудуддаги аҳолининг дунёқарашини ва шу муҳитга уларнинг муносабатини акс эттиради. Шу жиҳатдан ҳам жой номларини илмий ўрганиш, ўша жойда яшовчи халқнинг тарихини, тилини, урф-одатларини ўрганиш демакдир. Жой номларининг асл маъносини билиш, уларнинг келиб чиқиши ва тузилишини аниқлаш, ўрта мактабларда, академик лицейларда, ўрганиш (она тили, география, тарих фанларида) катта аҳамият касб этади. Маълумки, ўқувчилар юқоридаги фанларни ўқиш жараёнида кўпгина ана шундай атамаларга дуч келадилар ва яна ўзлари яшаётган жойлардаги тепаликлар, тоғлар, ғорлар, маҳаллаларнинг турли номлар билан аталиши сабабини билишга ҳаракат қиладилар. Бундай ҳолатда ўқитувчи маълум маънода ана шу жойларнинг тарихини, шу номнинг англатган маъносини, сўзнинг этимологиясини шарҳлаб бериши керак. Демакки, ўқувчилар она тили, адабиёт, тарих, география дарсларида жой номлари, уларнинг англатган маънолари, ёзилиши ҳақидаги дастлабки тушунчаларга эга бўлишлари лозим.

Географик номларни тадқиқ этишда Ҳ.Ҳасановнинг «Ўрта Осиё жой номлари имлоси» (1965), «Географик номлар имлоси» (1962), «Географик терминлар луғати» (1984) каби асарлари ва кейинги пайтларда амалга оширган бир қатор тадқиқотлари республикамизнинг олим ва тадқиқотчилари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси топонимларини ўрганишда ўзбек диалектолог олимларининг хизмати каттадир. Улар илмий тадқиқот доирасига киритган шевалар ўша ерда жойлашган қишлоқ, шаҳар, маҳалла, овул, тоғ ва бошқа жой номлари ҳамда уларнинг этимологияси ҳақидаги афсона, ривоятлар, эртақларни тўплайдилар, шу асосда дастлабки маълумотни берадилар. Кейинги пайтларда тил-

шунос олимларимиз томонидан олиб борилаётган илмий тадқиқотлар юртимиздаги жой номларини тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хусусан, Т.Нафасов, С.Қorieв, Ш.Қодирова, Л.Т.Каримова, А.Хўжамбердиев, Т.Раҳматов, Ж.Латипов, Н.Охунов, Х.Дониёров, Х.Жўраев, Э.Бегматов, Х.Ҳасанов, А.Зокиров, М.Мамедов қатор илмий ишларни амалга оширди. Юқорида номлари зикр этиб ўтилган тилшунос олимларнинг баъзилари жой номларини диалектал аспектда (Х.Дониёров, Х.Жўраев), баъзилари лингвистик аспектда, баъзилари морфологик аспектда ўрганган. Жумладан, С.Қorieвнинг «Географик номларнинг маъносини биласизми?» (1970), «Географик номлар маъноси» (1978) номли топонимик луғатлари чоп этилди. Бу ишлар республикаимизда топонимика фанининг ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди десак янглишмаймиз.

Шу нарса алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тилшунослари ва топонимшунослари олдида ҳали ечими топилмаган бир қатор долзарб масалалар мавжуд. Жумладан, мустақилликка эришганимиздан сўнг жой номларини қайтадан кўриб чиқиш, уларнинг замон талабларига мос келмайдиганларини асл номлари билан алмаштириш, янги топонимик луғатларни чоп этиш, уларни илмий ўрганиш усулларини белгилаш билан боғлиқ масалалар.

Маълумки, юртимиз топонимлари лексик жиҳатдан кўпроқ туркий тилга мансуб. Лекин улар таркибида араб, форс, мўғул, баъзи ҳолларда рус тилидагилари ҳам учрайди. Жой номларини изоҳлашга бағишланган илмий тадқиқот ишларидан шу нарса маълум бўлдики, республикаимиз вилоятларида турли ҳолатда (аффиксация, композиция, ономастик конверция усулида) ясалган топонимларни учратиш мумкин.

Топонимларнинг юзага келишида актив иштирок этган шакллар (-лик, -ча, -ма, -бот)дан ташқари араб ва форс шакллари (-ак, -ан, -дир, -пеш, -сар, -пой)ни учратишимиз мумкин. Унинг баъзилари ҳозирда ҳам қўлланиб келмоқда.

Топонимиканинг тараққиёти ва унинг ўрганилиши ҳақида гап борганда буларни икки йўналишда: лингвистик ва тарихий ҳолатдан келиб чиқиб номланганини санаб ўтишимиз мумкин.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, топонимик географик номлар, киши номларини ўрганадиган фан сифатида шакллангунга қадар «замин тили», «ер тили» атамалари билан ҳам юритилган.

Микротопонимика (грамматик жиҳатдан майда объектларни, яъни турдош отларни) микрообъектлар (кичик) номларини тадқиқ

қилади. Ҳозирги пайтда топонимикада фақат катта ва йирик объектлар (тоғлар, ўрмонлар, водийлар, шаҳарлар) номларинигина эмас, балки маҳаллалар, даралар, жарликлар, дарёлар, ирмоқлар, ариқлар ва қўлларнинг номлари ҳам ўрганилмоқда.

Номсиз жой топоним эмас. Топонимика географик жойларни эмас, балки шу жойларнинг номларини ўрганади.

Топонимлар бир вақтнинг ўзида тилшунослик, тарихий, географик фактлар ҳисобланади, ўз навбатида, манба сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Топонимларнинг хусусиятлари уларнинг тилшунослик, тарих, география, археология ва бошқа фанлар билан алоқасига боғлиқдир. Топонимика ҳар доим тарихий маълумотларга, археологик текшириш натижаларига асосланиб иш кўради. Чунки ҳар бир жой доимо тарихий далилларга ва исботларга таяниб номланади. Масалан, бир жойнинг номини ўрганиш учун, албатта, унинг тарихини ўрганиш лозим. Шундан кейин қатор археологик топилмалар асосида қайси даврга мансублигини аниқлаш мумкин. Шу нарсани эсдан чиқармаслик зарурки, жой номлари ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамият тараққиёти билан узвий боғланган. Демак, ҳар бир шаҳар, қишлоқ, овул топонимияси мураккаб тарихий жараён билан боғлиқ, уларни синчиклаб ўрганмоқ лозим.

Топонимика методологиясига мувофиқ уни фан сифатида ўрганишда қуйидаги асосий талабларни эътиборга олиш лозим. Топонимика амиятнинг муомала воситаси бўлган тилни, иқтисоди, маданияти ва тарихий тараққиётини ўрганиш жараёнида ўсиб, ривожланиб боради. Топонимик номлар манбаси ва уларни ўрганишда қўлланган метод ҳамда усулларнинг тўғрилигини аниқлаш мақсадида турли манбаларни – қўлёзмалар, акт материаллари, китоблар, аҳоли жойлашган чегараларни акс эттирувчи бош ва махсус карталар, экспедиция карталари билан солиштириб аниқлаштириш мақсадга мувофиқ. Топонимикада, моддий ва маданий ёдгорликларни ўргангандек, оддийдан мураккабга, яъни бугунги кундан асрлар ичкарасига кириб бориш зарур. Ўз навбатида, топонимик номлар тарих учун ҳам бебаҳо манбадир.

Географик номлар узоқ муддатли бўлиб, маълум ҳудуддаги у ёки бу халқнинг тили ҳақида гувоҳлик беради. Номлар маълум бир аҳолининг ҳамжиҳатлиги ёки тарқоқлигига ҳам боғлиқ.

Ибтидоий жамоа тузуми даврида номлар жуда кам бўлган, кейинчалик аҳоли кўпайиб, қўйилган номлар ҳам вақтлар ўтиши билан бошқа номларга ўзгартирилган ёки бутунлай йўқ қилиб юборил-

ган. Бундай ҳолатни ҳозирги кунда ҳам учратишимиз мумкин. Айрим шаҳар ва қишлоқларнинг эски номлари янги ном билан ўзгартирилади. Ўтмишда янги заминдор пайдо бўлиши билан кўпинча аҳоли эски номлар ўрнига шу заминдорнинг номини қўйган.

Топонимик материал тўплашда, жой номларини ўрганишда аҳолидан ёппасига сўраш ишлари олиб борилади. Фақат шундай усул билангина турли даралар, кичик сой ва анҳорлар, жарликлар, кўллар ва бошқа шунга ўхшаш номларни аниқлаш мумкин, холос. Топонимиканинг энг катта хизмати шундаки, у тарихий ҳужжатларни синчиклаб ўрганиб, халқ оғзаки ижодида учрайдиган, ҳеч қандай манбаларда акс эттирилмаган номаълум жойларни бизга маълум қилади. Топонимик материаллар йиғишда ва жой номларининг келиб чиқишини ўрганишда этнография ҳам катта рол ўйнайди.

Ҳозирги кунда топонимиканинг айрим категориялари ва системалари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўрганиш йўли билан топонимларни ҳар томонлама регионал тадқиқ қилишга катта эътибор берилмоқда, микро ва макротопонимика ўзаро таққослаб ўрганилмоқда.

Топонимика вазифаларини аниқларканмиз, маълум жойнинг географик номини шу ўлкада яшаган халқлар тарихи билан боғлиқ ҳолда аниқлашни асосий мақсад қилиб олишимиз керак. Топонимик тадқиқот олиб борилаётган воҳанинг географиясини, ўтмишини яхши билиш шарт. Шундагина тадқиқотчи ўз мақсадига эришиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
2. Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимларининг изоҳли луғати // Жиззах ҳақиқати. 1992 йил 2 апрель.

***To'xtaboyeva Z.,
Angren shahar politehnika KHK o'qituvchisi***

HAMID OLIMJON IJODIDA BADIY TASVIR VOSITALARINING QO'LLANISHI

So'z qo'llashning san'at darajasida emasligini baholash uchun, eng avvalo, so'z, uning ma'nosi va bu ma'noning tuzilishini aniq tasavvur etish lozim. Istiqloq sharofati bilan xalqimizning bebaho ma'naviy merosi,

boy tarixini xolisona o'rganish uchun keng yo'l ochildi, kecha eslashimiz mumkin bo'lmagan ma'naviy qadriyatlarimizni nafaqat xotirlash, balki qayta tiklash imkoniyatiga ega bo'ldik. Shuningdek, «Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Bunday katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi».¹ Yurtboshimiz I.A.Karimovning adabiy merosimiz haqida bildirayotgan ushbu fikrlari mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qanday xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish lozim. Shoir yoki yozuvchilarning asar tili ustida qunt bilan ishlashi badiiy mahorat tushunchasidagi muhim va asosiy masalalardan biridir. Chunki til – hayotni aks ettirishning birdan bir qudratli quroli. Adabiyotshunos olim I.Sultonov qayd qilganidek, «Ijod jarayoni ham yozuvchi zehnda paydo bo'lgan hamma badiiy komponentlar (kishilarning obrazlari, syujet, kompozitsiya, hayotiy hodisalarga ijobiy yoki salbiy munosabat va boshqalar) ning til orqali ifoda etilib, qog'ozga tushirilish jarayonidir».²

Badiiy til har qanday adabiy asarning o'ziga xosligini belgilaydigan asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, badiiy til nazariyasi adabiyotshunoslik, stilistika va adabiyot nazariyasiga oid masalalarning birinchi qatorida turadi. Adabiy tildagi imkoniyatning u yoki bu yozuvchi ijodida qanday natijalar berishi o'sha yozuvchi yoki shoirning adabiy til va xalq so'zlashuv tili imkoniyatlaridan oqilona foydalanishi bilan belgilanadi. Badiiy san'atlarni adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilish shoir yoki yozuvchi mahoratini ochib beradigan ishonchli vositadir. Badiiy san'atlar hozirga qadar adabiyotshunoslik aspektidagina o'rganilgan. Ularning til bilan bog'liq lisoniy xususiyatlari deyarli tadqiq qilinmagan. Holbuki, har qanday badiiy san'at til vositasida, tilning uslubiy imkoniyatlari asosida yuzaga kelgan. Shunday bo'lgach, o'zbek tili

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.30 – 31.

² Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент, 1980. – Б.198.

ijsoniy vositalarining badiiy san'atlar doirasidagi vazifaviy xususiyatlari va rolini tadqiq qilish bugungi kun muammolaridan biridir. R.Qo'ng'urov, umuman, o'zbek uslubshunosligiga oid ayrim tadqiqotlarda uchraydi.¹ Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, H.Olimjon she'riyatida obrazlilikni, emotsional-ekspressivlikni vujudga keltirishda tilimizning keng iste'moldagi so'zlari muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilidagi keng iste'moldagi so'zlar deb kundalik turmushda keng qo'llanilishi, ko'pchilik uchun tushunarli ekanligi va stilistik jihatdan neytralligi bilan xarakterlanadigan so'zlarga aytiladi.² O'zbek tilshunosligida tilimizning keng iste'moldagi so'zlari yetarlicha o'rganilgan. Ba'zi ishlarda esa bunday so'zlar «qo'llanish doirasi chegaralanmagan leksika» deb nomlanadi. Xuddi shunday so'zlar badiiy nutqda, jumladan, Hamid Olimjon she'riyatida eng muhim stilistik vosita bo'lib xizmat qiladi. Shoir o'z asarlarida tilimizda keng iste'molda bo'lgan so'zlarni aniqlikni hosil qilish va ma'noni kuchaytirish uchun qo'llaydi:

Derazamning oldida bir tup
O'rik oppoq bo'lib gulladi...
Novdalarni bezab g'unchalar
Tongda aytdi hayot otini
Va shabboda **qurg'ur** ilk sahar

Olib ketdi gulning totini (56-bet)³, – deb yozadi shoir «O'rik gullaganda» nomli she'rida. Ushbu o'rinda shoirning o'simlik nomini anglatuvchi «o'rik» so'zini rang bildiruvchi «oppoq» leksemasi bilan birgalikda qo'llashi xarakterlidir.

H.Olimjonning «O'zbekiston» she'rida ham, asosan, keng iste'moldagi so'zlar (*bulbul, qurtlar, ari, qushlar, qor, qish, bahor, paxta, botirlari, shoirleri, kuychilari, juvonlari, pazandasi, qarilari kabilar*) respublika boyligini, mehnatsevar o'zbek xalqining olijanob xislatlarini aniq tasvirlashga imkon bergan:

Bunda **bulbul** kitob o'qiydi,
Bunda **qurtlar** ipak to'qiydi,
Bunda **ari** keltiradi bol,
Bunda **qushlar** topadi iqbol,
Bunda **qorning** taglarida **qish**
Bahor uchun so'ylaydi olqish.

¹ Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент, 1977. – Б.152.

² Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.11.

³ Misollar quyidagi asardan olindi: Hamid Olimjon. Daryo kabi uyg'oq o'turman. – Toshkent: Sharq, 2009.

Bir o'lkaki husnga boydir,
Uning eng zo'r ko'zgusi oydir (79-bet).

Misollardan ko'rinadiki, boshqa badiiy asarlarda bo'lgani kabi, she'riyatda ham mazmunan va shaklan go'zallikni ta'minlovchi vositalardan biri keng iste'moldagi so'zlardir. Ijodkorlar so'zlarni o'z ma'nosida ishlatish bilan birga biror hodisa mohiyatini yaqqol ochib berish, uning xususiyatlarini bo'rttiribroq tasvirlash uchun mustaqil so'zning shu hodisa xususiyatlari bilan bog'liq turli ma'no ko'rinishlaridan ham keng foydalanadilar. Biz polisemiya hodisasi o'zbek tili lug'at boyligining oshishiga olib kelishini shoir she'riyatida aktiv qo'llanishda bo'lgan «ko'z» leksemasining ma'nolari tahlilida aniq ko'rishimiz mumkin.

«Ko'z» o'zbek tilidagi ko'p ma'noli so'zlardan biri bo'lib, lug'atlarda uning o'ndan ortiq ma'nosi qayd qilingan (O'TIL. 1-tom. B.410). «Ko'z» so'zining polisemantik xususiyatidan o'rinni foydalanish ijodkorga davr ruhini, xalq orzu-umidlari, lirik qahramon kechinmalari bilan bog'liq tushunchalarni va shoir poetik mushohadalarining estetik qimmatini oshirishga xizmat qilgan:

Daryo kabi toshib sevinchim,
Yosh tirqirab keldi **ko'zimdan**.

Anordek yuzlarni,
Ko'p shirin so'zlarni,

U yoqut ko'zlarni

Ko'p kutmak o'tgandir.

Javdirab kulganda **yosh ko'zlar**

Chodralar: «Kel, kell!» – deb chorlardi.

Eng so'ng bola boqish-la,

Yulduz ko'zi tinardi.

Porladi u anor yuzlari,

Qayg'uning ko'zlari yumildi.

Ushbu misollardagi «ko'z» so'zi bosh ma'noda, ya'ni «tirik mavjudotning ko'rish organi», «ko'rish qobiliyati» degan ma'nolarda qo'llangan. Keyingi misollarda esa «ko'z» so'zi ifodalayotgan ma'nolar hosila ma'nolardir. Leksik vositalar, ya'ni leksik qatlamlar badiiy matnni hosil qilishda faol ishtirok etadi. Ular betaraf so'zlar, arxaizm, neologizm, dialektizm, varvarizm, vulgarizm singari so'zlardir. Uslubiy vositalar yoki qatlamlar ham badiiy matnlarda tasviriy vositalarni yuzaga chiqarishda faol qo'llanadi. Tilning bunday tasviriy vositalari badiiy matnlarda ikki xil troplar (ko'chim) va figuralar shaklida uchraydi. O'xshatishni hosil qiluvchi vositalar ikki xil bo'ladi: a) leksik vositalar; b) grammatik vositalar.

O'xshatish:

Qancha ma'sum bo'lsang, qancha vafodor,
«Qorday oq bo'lsang-u muz qadar toza»,
Hech zamon kor etmas, shum falak badkor,
O'qilur sevgingga qora janoza (Ofeliyaning o'limi).

Qashqa tog'ning yarqirar qori,
Yon bag'rida xuddi chumoli
O'rmlayman va borgan sari
Ochiladi bu holning foli ... (Chimyon esdaliklari)

Lekin bizning yigitlarda to'xtash yo'q,
Hammasi ham otiladi go'yo o'q (Muqanna).

Xulosa qilib aytganda, Hamid Olimjon she'rlarining badiiyati haqida gapirganda ularda qo'llanilgan tasviriy vositalarni alohida ta'kidlash o'rinli deb bilamiz. Shoirning deyarli barcha she'rlari tasviriy vositalarga boy. Shuning uchun bu she'rlar yengil o'qiladi, o'quvchining dil torlarini chertadi. Adib she'riyati badiiy tasvir vositalariga boy go'zal bir she'riyatdir. Sevimli shoirimiz ijodida bunday badiiy tasvir vositalarini ko'plab uchratishimiz mumkin, bu ijodkorning teran tafakkuri va yuksak iste'dod sohibi ekanligidan dalolat beradi.

*Суюмова С.,
ЎзМУ магистранти*

ЎЗБЕК ТИББИЁТ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ СОҲАВИЙ ВА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРДА БЕРИЛИШИГА ДОИР

Маълумки, ҳар бир фан соҳасининг ривожланиш ва такомиллашув даражаси шу соҳа терминологиясининг қай даражада тараққий этгани, шунингдек, тартибга солингани билан ҳам узвий боғлиқдир.¹ Атамаларнинг ишланмаганлиги ва тартибга солинмаганлиги нутқ услубига ҳам таъсир кўрсатади.²

XX асрнинг 30-йилларида ўзбек тилининг кўплаб терминологик луғатлари тузилиб нашр этилди. Шу жараёнда терминлар тарихи, терминларнинг маъно ва мавзу гуруҳлари, грамматик тузилиши ва

¹ Нурмонов А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.62 – 63.

² Абдурахмонов Ў., Мамажонов С. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.84 – 85.

ясалиши, тараққиёт йўли ва бойиш манбалари ҳақида назарий масалалар ҳам ишлаб чиқилди. Тилшуносликда терминларнинг ўзгариши, янги терминларнинг пайдо бўлиши фан-техника тараққиёти билан узвий боғлиқ. Бу ҳақда Л.И.Божно қуйидагича таъкидлайди: «Техника тараққиёти таъсирида терминология ўзаро алоқадор икки қонуният асосида, биринчидан, илмий-техника жараёни қонуниятлари, иккинчидан, тил ривожланишининг умумий қонуниятлари билан боғлиқ равишда ўзгариб боради».¹

Ҳар бир халқда бўлгани каби, ўзбек тиббиёт терминологиясининг шаклланиш манбалари ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади. Инсонлар қадимдан ҳар хил касалликлар, уларнинг белгиларига, касалликларни бартараф этувчи воситалар – доривор моддаларга ном бериб, уларни маълум сўзлар билан атаганлар. Бу эса тиббий атамалар (терминлар) тизими шаклланишига асос бўлган.

Шарқ тиббиёт фани тарихида муҳим из қолдирган муттафаккирлардан бири 865 – 925 йилларда Бағдод ва Рай шаҳарларида яшаб ўтган қомусий олим, ўз даврининг Галени (Жолиниуси) деб тан олинган Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё Розийдир. Истеъдодли олим ўндан ортиқ фанни чуқур ўрганган, айниқса, тиббиёт, ботаника, кимё, астрономия, мантиқ, фалсафа соҳаларига доир асарлар ёзган. Унинг тиббиётга оид 36 та асари сақланиб қолган. У таъбабатда биринчи бўлиб чечакка қарши эмлаш зарурлигини кашф этган ва уни амалга оширган, жарроҳликда эса илк бор *кетгут* ишлатган. Розийнинг энг машҳур асари («Тиббиётни қамраб олувчи китоб»)да антик даврдан олим яшаган давргача тиббиёт соҳасида мавжуд бўлган назарий ва амалий билимлар баён қилинган. Унда бир қанча тиббий терминларнинг изоҳи келтирилган. «Мансурга бағишланган тўплам»и XVI асргача шифокорларнинг асосий қўлланмаларидан бири бўлган.

Абу Райҳон Берунийнинг фармакология ва фармакогнозия ҳақида асари мавжуд. «Китоб ус-сайдана фит-тиб» номли ушбу асарида 1116 та доривор моддалар, уларнинг номланиши, номларнинг қайси тилларга мансублиги (этимологияси) ва синонимлари, доривор моддаларнинг шифобахш хусусияти, уларнинг қандай қўлланиши ҳақида маълумот беради. Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобидаги иккинчи ҳамда бешинчи китоб, Берунийнинг юқоридаги асари доришунослик соҳасидаги дастлабки махсус терминологик луғат ҳисобланади.

¹ Божно Л.И. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка // Филологические науки. 1971. №5. – С.103.

Тиббиёт терминологиясининг байналмилал терминларга бой бўлиши сабабларидан бири XVII – XVII асрлардан бошлаб тиббиётнинг ривожланиш маркази Шарқдан Ғарбга, хусусан, Европага кўчганлиги, шу муносабат билан кўплаб тиббий тушунчалар – турли касалликлар, патологик ҳолатлар, симптом ва синдромлар, сунъий дори-дармонлар, тиббиёт асбоб-ускуналари, микроорганизмларни номлаш учун юнон ва лотин тилларига мансуб луғавий ва аффиксал элементлардан фойдаланилганидир. Демак, ҳозирги ўзбек тиббиёт терминологияси таркиби: а) аъъанавий халқ таъобатида қўлланиб келган терминлардан; б) юнон ва лотин тилларига мансуб сўзлардан; в) юнон ва лотин тилларига мансуб сўз ясовчи элементлар иштирокида ҳосил қилинган терминлардан; г) оз миқдорда рус тилидан ўзлаштирилган сўзлардан ташкил топган.

Ўзбек тилида замонавий терминологик тизимларни ўрганиш, соҳа терминларини тўплаш, саралаш, тартибга солиш ва шу асосда луғатлар тузиб нашр этиш ишлари ўтган асрнинг 30-йилларидан бошланган. Тиббиёт терминологиясини ўрганишга 50 йиллар охири – 60 йиллар бошларидан киришилган. 1958 – 1970 йиллар мобайнида Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Ўлка тиббиёт институтида академик Ё.Х.Тўрақулов раҳбарлигида тиббиётнинг барча соҳаларига оид терминларни қамраб оладиган мукамал луғат яратилган.¹ Луғатда жами 19380 терминологик бирлик қамраб олинган, уларнинг 11445 таси асосий термин, 7935 таси ана шу асосий терминлар иштирокида ҳосил қилинган бирикмалардан иборат.

Ҳар бир тилда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам терминлар у ёки бу тушунчани ифодалашда бир қанча усуллардан фойдаланиш орқали юзага келади. Улар қуйидагилардан иборат:

- терминларнинг морфологик усул билан ясалиши;
- терминларнинг синтактик йўл билан ясалиши;
- терминларнинг семантик йўл ҳисобига бойиши.

Қатор терминологик системаларда семантик йўл билан термин ясаш унумли эканлиги кузатилган. Чунки семантик сўз ясаш терминологияда амал қилинадиган доимий ва аъъанавий йўлдр.

Терминларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар кўп маъноли бўлмайди, кўчма маъноларда ишлатилмайди. Лекин амалиётда баъзи бир сўзларнинг икки-уч маънода термин бўлиб келиши ҳам учрайди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида *метатеза* (тилшунослик), *вектор* (физика), *куртак* (ботаника), *мотор* (техника) кабилар бир

¹Тўрақулов Ё.Х. Русча-лотинча-ўзбекча медицина луғати. – Тошкент, 1978.

соҳанинг термини сифатида ишлатилса, *ассимиляция* (физика, тилшунослик, тарих), *операция* (тиббиёт, молия, ҳарбий иш), *морфология* (тилшунослик, ботаника, зоология) кабилар ҳар хил фан соҳалари доирасида қўлланилади. Аммо бундан терминлар ҳам кўп маъноли бўлар экан деган хулоса чиқмайди. Уч маънода уч соҳанинг термини бўлиб хизмат қиларкан, уч хил маъно юкини ташишга хизмат қилади. Жумладан, *операция* сўзини олиб кўрайлик:

1. Тиббиёт соҳасида: «ёриш, кесиш, кесиб олиб ташлаш, янгисини қўйиш» ва шу йўллар билан касалликни тузатиш, даволаш маъносидаги термин.

2. Ҳарбий соҳада: «бирор вазифа ва мақсадни амалга оширишга қаратилган уруш ҳаракатлари» маъносидаги термин.

3. Молия соҳасида: «кирим, чиқим, фойда ва зарар ҳисоб-китоби» маъносида қўлланиладиган термин.

Терминлардаги кўп маъноли кўриниш, аслида, улардаги бир маънолилиқ хусусиятларининг оддий йиғиндисидан иборат. Чунки ҳар бир соҳада термин фақат маълум бир чегарага эга бўлган тушунчани англатади, унинг бошқа соҳадаги маъноси назарда тутилмайди.

Шундай қилиб, ўзбек тили луғавий таркибининг ажралмас қисми бўлган терминлар ҳам жуда мураккаб тарихий тараққиёт жараёнини босиб ўтган. Бу муаммони кенг тадқиқ этиш тилимизнинг қадимий илдиэларини аниқлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нурмонов А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.62 – 63.

2. Абдурахмонов Ў., Мамажонов С. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.84 – 85.

3. Божно Л.И. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка // Филологические науки. 1971. №5. – С.103.

4. Тўрақулов Ё.Х. Русча-лотинча-ўзбекча медицина луғати. – Тошкент, 1978.

5. Из истории развития узбекской терминологии // Тезисы докладов тюркологической конференции, посвященной 40-летию первого тюркологического съезда. – Баку, 1966. – С.32 – 34.

PARONIMIYA VA QOFIYA

Paronim talaffuz jihatidan o'zaro juda o'xshash bo'lgan ikki va undan ortiq so'zlardir. O'zaro o'xshashlik shu darajadagi, ulardagi bir tovushdan tashqari deyarli barcha tovushlari ayni bir xil bo'ladi. O'zaro ayni bir xil bo'lmagan tovushlari ham yo artikulyatsiya o'rni, yo artikulyatsiya usuli, yo akustikasi bilan farq qiladi, ulardan ikkitasi mutlaqo farqsizdir. Bu paronim tarkibidagi so'zlar talaffuzi juda o'xshash, hatto oddiy quloq ularni bir-biridan farqlay olmaydi. Bunday so'zlardan badiiy adabiyotda qofiya sifatida foydalanish mumkin. Masalan, *qil va xil, xor va g'or, siq va ziq* so'z juftliklariga e'tibor bering. Bu juftliklarning hammasida anlout va inloutlar bir xil tovushdan iborat. Ularning faqat anloutida farq bor. *Qil va xil* so'z juftligi faqat anlouti artikulyatsiya usuliga ko'ra, *xor va g'or, siq va ziq* juftligidagi so'z anloutlari o'zaro akustikasiga ko'ra farqlanadi, qolgan jihatlari aynan bir xil. Juftliklar juda o'xshash tovush tarkibidan iborat. So'nggi tovushlari aynan bir xil talaffuzga ega.

So'zning so'nggi tovushlari bir xil bo'lsa, ular hamma vaqt qofiya uchun tanlanaveradi. Chunki ular o'zaro ohangdosh bo'ladi. She'r misrasi oxiridagi ohangdosh so'zlar adabiyotshunoslikda qofiya deb ataladi¹. Yuqorida keltirilgan so'z juftliklari ohangdoshdir. Ularning ohangdoshligi to'laligi bilan shakllangan. Qofiya uchun keltirilgan ohangdosh so'zlar to'laligi bilan shakllanishi shart emas. Ular ravish holatdagi qofiyaga ham ega bo'ladi. Bunda qofiya so'z o'zaginging so'nggi tovushi bir xil kelishi bilan xarakterlanadi. Masalan: *shamolli, yomg'iri kun chizib ketdi o'z suvratin* (T.Ali). Bu ikki misrada *kun va suvratin* so'zlari o'zaro qofiyalangan. Ularni ohangdosh qiluvchi tovush *n* sonanti hisoblanadi. Bu so'zlar o'zaro qofiyadosh, ammo paronim emas.

Ko'rinadiki, so'z juftligining so'nggi tovushi bir xil bo'lishi ularning o'zaro qofiyadosh kelishini ta'minlaydi. Yuqorida paronim uchun keltirilgan misollarning faqat birinchi tovushi farqli. Ya'ni bunday paronimlardan badiiy adabiyotda hamma vaqt qofiya sifatida foydalanish mumkin. Ravish qofiyali so'z juftliklari o'zaro hech vaqt paronim bo'lolmaydi. Bu o'rinda qofiya paronimga nisbatan keng hajmga va katta imkoniyatga ham ega.

Paronimlarning so'nggi tovushi farqli kelishi ham kuzatiladi. Masalan: *tuz va tus, siq va six* so'z juftliklarda xuddi shunday. Bu

¹Qarang: Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 3.М.Маъруфов таҳрири остида. 2 томлик. – М.: Рус тили, 1981.

juftliklar tarkibidagi so'zlar o'zaro so'nggi tovushiga ko'ra talaffuzi farqlanadi. Shunga qaramay, ular qofiya sifatida qo'llanaveradi. Chunki mazkur paronimlarning birinchi tarkibidagi so'zlarning tovushi o'zaro akustikasiga ko'ra farqlansa ham, artikulyatsiya o'rni va usuliga ko'ra bir xil; ikkinchisi artikulyatsiya usuliga ko'ra farqlansa-da, artikulyatsiya o'rni va akustikasiga ko'ra bir xil. Bu ular talaffuzidagi ohangdoshlikni ta'minlaydi. Boz ustiga, keyin paronimning artikulyatsiya usuliga ko'ra o'zaro farqli: *q* undoshi portlovchi, *x* undoshi sirg'aluvchidir. Odatda, so'zning so'nggi undoshi bo'lgan portlovchi undosh talaffuz kechimida qisman sirg'aluvchanlashishga moyilroq. Bu paronimlar talaffuzi o'rtasidagi o'xshashlikni yanada kuchaytiradi. Shundan aytish mumkinki, paronimlarning har qandayi, ularning farqlovchi tovushi so'zning qaysi pozitsiyada kelishidan qat'i nazar, qofiya uchun material bo'laveradi.

Ayrim holatlarda ikki so'z o'zaro anlout va inloutiga ko'ra bir xil kelsa ham, auslouti farq qiladi. Bu tafovut tovushlarning artikulyatsiya o'rniga ko'ra bo'lib, artikulyatsiya usuli va akustikasiga ko'ra bir xil qayd etiladi. Masalan: *tok* va *toq*, *bob* va *bod*, *tot* va *toq* juftliklari talaffuziga e'tibor bering. Bu juftliklar tarkibidagi so'zlar faqat so'nggi tovushiga ko'ra, so'nggi tovushining ham faqat artikulyatsiya o'rniga ko'ra farqlanadi. So'zlar o'zaro so'nggi tovushi artikulyatsiya o'rniga ko'ra farqlanishi mohiyatan keskin farqni keltirib chiqaradi. Tovushlar o'zaro farqlanishi artikulyatsiya o'rni xususiyatini yuzaga chiqarish bilan chegaralanmaydi. Ular resonator toni miqdori va hatto sifatida ham o'ziga xosliklarni shakllantiradi. Ular o'zaro ohangdosh bo'lolmaydi, qofiya uchun material vazifasini o'tamaydi. Shunday ekan, ular talaffuzi o'rtasida ham o'xshashlik kuzatilmaydi. Ya'ni ular o'zaro mutlaqo paronim emas.

Ko'rinadiki, auslouti o'zaro farqlanuvchi paronimlar she'riyat uchun qofiya manbai bo'ladi. Agar so'nggi undoshi artikulyatsiya o'rniga ko'ra farqlanuvchi so'z juftligi bo'lsa, u tilshunoslikda paronim ham, adabiyotda qofiya ham bo'lolmaydi.

Ayrim paronim tarkibidagi so'zlar inloutidagi unlikning o'zaro biror xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan: *tun* va *to'n* juftligi o'zaro inlout vazifasidagi unilari bilan boshqacha. Birinchi so'zning unlisi til orqa lablangan tor unli, ikkinchi so'zning unlisi til orqa lablangan o'rtakeng unlidir. Ular og'izning ochilishiga ko'ra o'zaro yaqin. Shuning uchun bu juftlikni bermalol paronim deb qarash kerak. Bunday paronimlar, shubhasiz, qofiya sifatida tanlanishi mumkin. Masalan: *Shu burun egnida to'n, chunki edi sovuq kun* (Q.Hikmat). Bu o'rinda ham paronim qofiya manbai vazifasini o'tagan.

Mazkur paronimlar tarkibidagi soʻzlarning soʻnggi tovushlari bir xil. Shuning oʻzi mazkur soʻzlar oʻzaro qofiyadosh boʻlishi uchun imkoniyat beradi. Soʻzlardagi soʻnggi tovush bir xilligi raviiy qofiyasidir. Bu haqda yuqoriroqda ham aytili. Shuningdek, rasvo soʻzi bilan bino soʻzi ham oʻzaro raviiy qofiyasi bilan oʻzaro ohangdosh. Ohangdoshlik soʻzlar oʻzaro qofiyadosh boʻlishi uchun manbani yuzaga keltiraveradi. Ammo ular paronimni tarkib toptirmaydi. Chunki paronim tarkib topishi uchun, aytilganidek, soʻzlar oʻzaro deyarli barcha tovushlari bilan bir xil boʻlgani holda, faqat tovushining bir jihati bilan farqlanishi kerak.

Soʻzlarning oʻzaro ohangdosh boʻlishi va qofiyadoshlik qilishi uchun, ularning qaysi mavqeda boʻlmasin, bir tovushi bir xil kelishi yetarli hisoblanadi. Ammo shu bir xillikka ega tovush soʻzning leksik urgʻusi boʻgʻini oxiridagi undosh boʻlishi shart. Masalan: *qirgʻovul qizzil ekan, dumlari uzzun ekan* (ertak sajidan). Bu sajdagi qizzil va uzzun soʻzlari oʻzaro qofiyadosh – ohangdosh hisoblanadi. Chunki, ularning birinchi boʻgʻiniga leksik urgʻu yuklangan va bu boʻgʻinlar oxiridagi undosh geminate holda talaffuz etilgan, yaʼni taʼkid bilan berilgan. Shu qofiya uchun sabab boʻlgan. Ammo bunday ohangdoshlik paronimni, turgan gapki, yuzaga keltirolmaydi. Boz ustiga, shunday shakllanuvchi qofiyalarning oʻzi xalq ogʻzaki ijodiyotida, sajlardagina kuzatiladi.

Koʻrinadiki, farqlanuvchi har qanday mavqeda keluvchi paronimik juftliklar hamma vaqt qofiya manbai boʻlaveradi. Qofiya uchun soʻzlarning soʻnggi tovushi bir xil kelishi yoki soʻzlarning dastlabki boʻgʻini leksik urgʻuli boʻlgani holda, quyidagi undoshi taʼkidli qayd etilsa yetarlidir. Ammo u paronimlikni taʼminlamaydi. Paronim tarkibidagi soʻzlarning barcha tovushlari talaffuzdosh boʻlishi shart.

Demak, har qanday paronim sheʼriyat qofiyasi uchun tanlanishi mumkin. Paronim tarkibidagi soʻzlarning qaysi pozitsiyasida bir tovushi bir jihati farqlanmasin, ular oʻrtasidagi talaffuz oʻxshashligi, ohangdoshligi yoʻqolmaydi. Soʻz juftligining soʻnggi tovushi artikulyatsiya oʻrniga koʻra farqlansa u oʻzaro paronim ham, qofiya ham boʻlolmaydi. Har qanday ohangdosh soʻzlar paronimlik qilavermaydi. Ularning barcha tovushlari bir xil kelgani holda, faqat bir tovushi yo artikulyatsiya oʻrni, yo usuli, yo akustikasi farq qilishi ular paronimligini inkor etmaydi. Qofiyadosh boʻlish uchun soʻzlar auslouti yoki biror taʼkidli undosh tovushi bir xil kelishi yetarli. Uning tarkibidagi soʻzlar ohangdoshligi uchun soʻnggi undoshi bir xil boʻlgan boʻgʻin leksik urgʻuli kelishi kifoya.

«SADDI ISKANDARIY» DOSTONIDAGI AYRIM ARXAIK SO'ZLAR TAHLILI

Qadimda qo'llanib, hozirgi kunda iste'moldan chiqib ketgan tarixiy so'zlar arxaik so'zlar hisoblanishi ma'lum. Professor Shavkat Rahmatullayev «Eskilik bo'yog'i bor til birligi arxaizm (yunoncha, arshaios – «qadimgi»)»¹, – deb hisoblasa, «Ona tili qomusi» mualliflarining yozishicha: «Arxaik so'z – o'z o'rnini boshqasiga bo'shatib bergan so'z. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisa boshqa leksema bilan atalib, avvalgisi iste'moldan chiqib ketadi».²

Arxaik so'zlar badiiy adabiyotda keng qo'llanadi. Ayniqsa, mumtoz adiblar asarlarida arxaizmlardan unumli foydalanilgan. Arxaik so'zlarni o'rganishda ulug' mutafakkir Alisher Navoiy adabiy merosi eng ishonchli manba vazifasini o'tashi mumkin. Ushbu maqolada «Xamsa»ning beshinchi dostoni – «Saddi Iskandariy»dagi ayrim arxaik so'zlar tahlili orqali ushbu fikrni isbotlashga harakat qilamiz.

Dostonda qo'llangan «ovurt» so'zi «lunj» ma'nosini anglatadi.³ «O'zbek tilining etimologik lug'ati»da ushbu arxaik so'z keltirilmagan. Bu so'z asarda bor-yo'g'i bir marta quyidagi baytda qo'llangan:

Bijin topsa yer, to ichiga sig'ar,

Ne qolsa ovurtig'a borin yig'ar.⁴

Mazmuni: maymun topganini ichiga siqqancha yeb, qolganini *lunj*ga to'playdi.

Asarda **qo'pmoq** (NAL, 749) arxaik so'zi turmoq, qo'zg'almoq ma'nolarini bildirib, jami 34 marta qo'llangan. Bu esa, o'z navbatida, ushbu so'zning Alisher Navoiy zamonida faol leksik birlik bo'lganidan darak beradi. «O'zbek tilining etimologik lug'ati»da bu arxaik so'z izohi uchramaydi. Ushbu so'z «Saddi Iskandariy»da quyidagi ma'nolarda kelgan:

¹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B.95.

² Ona tili qomusi / Tuzuvchilar B.Mengliyev, O'.Xolijorov. – Toshkent, 2010. – B.15.

³ Навоий асарлари луғати / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.478 (bundan keyin ushbu manbadan olingan iqtiboslar sahifasi qavs ichida NAL harflaridan so'ng keltiriladi).

⁴ Алишер Навоий. Садди Искандарий // Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Т.11. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.96 (bundan keyin ushbu manbadan olingan iqtiboslar sahifasi qavs ichida SI harflaridan so'ng keltiriladi).

Ki, hijron bisotin tay etmak kerak,
Qo'pub Haq visolig'a yetmak kerak (SI, 26).

Mazmuni: Hijron maydonini tark etmoq va yuksalib Haq visoliga yetmoq kerak. Demak, bu baytda «qo'pmoq» arxaik so'zi «yuksalmoq» ma'nosida kelgan.

Skandar **qo'pub**, qo'ydi xilvatqa yuz,
Alar qo'ydilar borcha hikmatqa yuz (SI, 243).

Bayt mazmuni: Iskandar turib, xilvatni makon etdi, (uning bilan hamroh bo'lgan Aflotun, Arastu, Balinos, Suqrot singari) hakimlar esa hikmatga yuz tutdilar. Ushbu baytda mazkur arxaik so'z «turmoq» ma'nosini ifodalagan.

Asarda «qo'pmoq» so'zi mantiq taqozosiga qarab *turmoq*, *yuksalmoq*, *qo'zg'algoq*, *ko'tarilmoq* kabi ma'nolarni anglatib kelgani kuzatiladi.

«Saddi Iskandariy»da: 1) mashaqqat, kulfat; 2) emaklash ma'nolarini anglatuvchi **emgak** (NAL, 707) arxaizmi jami 5 marta qo'llangan. «O'zbek tilining etimologik lug'ati»da bu so'z «qiyinchilik» mazmunini bildirishi aytilib, oz ishlatilgani qayd qilingan va unga quyidagi misol keltirilgan: «**Ro'zg'or emgaklari tugamas** (Maqol). Bu ot qadimgi turkiy tildagi «mehnat», «mashaqqat» ma'nosini anglatgan».¹ «Saddi Iskandariy»dan bu arxaizm qo'llangan quyidagi misollarni keltirish mumkin:

G'amim yo'qtur o'lماكda **emgak** uchun,
Nedinkim tug'ar kimsa o'lماك uchun (SI, 18).

Mazmuni: O'lim *mashaqqat*idan qo'rqmasman, chunki inson o'lماك uchun tug'iladi. Asarning munajat qismida kelgan ushbu bayt qismatga rozilik ma'nosini ifodalagan. Quyidagi baytda ham mazkur arxaik so'z shu mazmunda kelgan:

Sangakim yo'q **emgak**da g'oyat padid,
Ulus mehnatida nihoyat padid (SI, 569).

Bayt mazmuni: Senga *qiyinchilik*ning chegarasi yo'qligi ma'lum, axir ulus mashaqqatining oxiri bo'lmasligi ayon-ku.

O'kush, **o'gush** – ko'p, ancha, talay singari ma'nolarni anglatib (NAL, 718), asarda 7 marta qo'llangan. O'TELda bu so'z izohlanmagan.

O'kush tiyraliklar aro turfa boq

Ki, charx etti mushkum savodini oq (SI, 17).

Bayt mazmuni: shuncha *ko'p* g'am-g'ussalar yetmaganidek, charx ko'zim qorachig'idagi qorani ham oqqa bo'yadi, ya'ni ko'zimni ko'r qildi.

¹Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I jild. – Toshkent, 2000. – B.463 – 464 (Bundan keyin ushbu lug'at nomi O'TEL tarzida qisqartirib beriladi).

Tuman ming sharor ichra bir lam'a nur,
O'kush xayli nor ichra bir lam'a nur (SI, 32).

Mazmuni: necha ming uchqun aro bir shu'la nur, ko'p olov to'pi ichra bir shu'la nur. Bu baytda me'roj voqeasi qalamga olingan bo'lib, «o'kush xayli nor» deyilganda sanoqsiz farishtalar nazarda tutilgan bo'lsa, «bir lam'a nur» jumlasini orqali payg'ambarimizga ishora qilingan. Yuqoridagi har ikki baytda «o'kush» arxaizmi «ko'p» ma'nosida kelgan.

Ishnamak – yaltiramoq, porlamoq ma'nolarini bildirib (NAL, 290), dostonda bir marotaba qo'llangan. Ushbu arxaik so'z O'TELda uchramaydi.

Choqib barq o'ti ohalar **ishnari**,

Chekib ra'd uni boralar kishnari (SI, 176).

Sharhi: «Qurollarning bir-biriga urilishidan chaqmoq o'ti yarqirar, otlarning kishnashidan esa momaqaldiroq sadosi eshitilardi».

Har ashhabki, ko'kka boqib kishnabon,

Quyosh ashhabi tobidek **ishnabon** (SI, 297).

Baytni quyidagicha izohlash mumkin: oqimtir otlarning har biri ko'kka boqib kishnar, bu bamisoli quyosh otlari (nurlari) tobining *portashiga* o'xshar edi.

Chopqun (NAL, 682): 1) «talon-toroj; to'polon»; 2) «bo'ron, zo'r shamol» ma'nolarida kelib, asarda 4 marta qo'llangan. Ushbu so'z ham O'TELda izohlanmagan.

Chu day xoni yel xaylidin un solib,

Chaman kishvari sori **chopqun** solib (SI, 227).

«Day» qish mavsumi, qattiq sovuq kabi ma'nolarni bildirib (NAL, 174), «xon» so'zi bilan birgalikda majozan qahraton hukmdori mazmunida kelgan. Shunga ko'ra, baytni quyidagicha izohlash mumkin: qahraton hukmdori, ya'ni qish shamol to'pi bilan suron solib chaman mamlakati sari bo'ron yo'lladi.

Qulovuz (qalovuz) so'zi ikki xil ma'noni anglatadi: 1) «yetakchi, yo'l boshlovchi»; 2) «josus» (NAL, 745). Bu so'z dostonda bir marotaba qo'llangan bo'lib, O'TELda uchramaydi.

Qulovuzlug' aylab, bo'lub rahnamoy,

Tushurdi Skandarni farxunda Roy (SI, 313).

Ushbu baytda Royning yetakchilik qilib Iskandarni Hind sari boshlagani hamda Nigor beshasiga olib borgani haqida xabar beriladi.

Indurmak – yuqoridan pastga tushirmoq ma'nosini anglatib (NAL, 274), asarda 6 marta qo'llangan. Ushbu so'z ham O'TELda sharhlanmagan.

Bosh **indurmagan** aylab izhori ta'n,

Ne tong, ta'n nuni anga tavqi la'n (SI, 14).

Asarning hamd qismida kelgan mazkur baytda takabburligi sababli ta'na qilib Odam Atoga bosh *indurmagani*, ya'ni sajda qilmagani uchun «ta'na»dagi «nun» tavqi la'nat o'laroq bo'yniga osilgan Iblisning qismatiga ishora etilgan.

Agar xasm bu so'zga **indursa** bosh,
Uzotqay qilib do'stona maosh (SI, 328).

Bu baytda Hindistonni egallagach Chinga yurish qilgan Iskandarning adovatni oshkor etmoqdan avval sulh taklifini o'ylagani xususida so'z boradi. «*Indurmoq*» – bu baytda «ko'nmoq» ma'nosida kelgan. Ya'ni dushman agar sulh taklifiga ko'nsa, u do'stona ziyofatlar beradi.

Tegru – arxaik qo'shimcha hisoblanib, hozirgi *-gacha*, *-ga*, *qadar* qo'shimchalariga muvofiq keladi (NAL, 607). Asarda 32 o'rinda qo'llangan bu qo'shimcha O'TELda izohlanmagan.

Munga **tegru** andinki, o'zni bilib,
Zalolat aro umr zoyi' qilib (SI, 18).

Avvalgi baytda inson umri bebaqo ekani haqida so'z yuritilgan. Bu bayt ma'nosi: modomiki shunday ekan, inson o'zini, o'z mohiyatini anglamog'i zarur, umrni zalolat aro zoye qilmasligi kerak.

Tuzluk – «to'g'rilik, halollik» ma'nolarini anglatuvchi (NAL, 615) bu so'z dostonda 7 marta qo'llangan bo'lib, O'TELda uchramaydi.

Tuz aylab tarozu iki boshini,
Temurdin yasab, muhr etib toshini (SI, 114).

Baytda Iskandar taxtga o'tirgach tarozini to'g'rilab, toshlarini temirdan yasattirib muhratgani – halollikni joriy etgani vasf qilinadi. Bu va boshqa barcha o'rinlarda «tuz» so'zi to'g'rilik, halollik ma'nolarida kelgan.

Mengiz «bet, yuz, chehra» (NAL, 388) ma'nolarida; **mija (muja)** esa «kiprik» (NAL, 391) mazmunida kelgan bo'lib, bu ikki so'z bir martadan, bir bayt tarkibida qo'llangan. O'TELda «mengiz» so'zi berilmagan, «mija» so'zi esa «mijja» shaklida berilgan bo'lib, quyidagicha izohlangan: «Kiprik» ma'nosini anglatadigan bu ot «Forscha-ruscha lug'at» (Персидско-русский словарь)da [може] shaklida sirg'aluvchi ж tovushi bilan (487), ТРС (Таджикско-русский словарь)da *mija* shaklida sirg'aluvchi ж tovushi bilan (228)... keltirilgan» (O'TEL, 3, 138).

Mengizlari gul-gul, mijalari xor,
Qabog'lari keng-keng, og'izlari tor (SI, 372).

Bu baytda Iskandarga Chin xoqoni yuborgan kanizlar vasf etilgan. Ma'nosi: *chehralari* misoli gul, *kipriklari* bamisli tikan; qovoqlari keng-u, og'izlari tor.

Kuloch ikki xil ma'noga ega: 1) «holvaga o'xshash bir turli shirinlik»; 2) «sharbat, bodom va qaymoq solib qilingan kulcha» (NAL, 321). Asarda ikki marta qo'llangan ushbu so'z O'TELda izohlanmagan.

Yo'q ulkim shah ollida qo'yg'ay kuloch,
Gadog'a qurug' non-u yovg'on umoch (SI, 385).

Baytda Chin xoqonining mehmondo'stligi, bu borada uning shoh-u gadoga barobar ekaniga quyidagicha dalil keltiriladi: u shoh oldiga *sharbat, bodom va qaymoq solib qilingan kulcha*, gadoga esa quruq non bilan yovg'on umoch qo'yadiganlardan emas.

Yonmoq «qaytmoq» (NAL, 210) ma'nosini berib, asarda 15 marta qo'llangan, O'TELda sharhlanmagan.

Chu shah ollida qildi arzi niyoz,

Yonib qildi vahshiy sori turktoz (SI, 437).

Mazmuni: shoh oldiga kelib arzi niyoz qildi, *qaytgach* esa vahshiylarni g'orat qilishga (ovga) kirishdi.

Sumurmak – «shimirmoq» (NAL, 575). Bu so'z dostonida uch marta qo'llangan bo'lib, O'TELda izohlanmagan.

Adab birla shohona sog'ar sumur,

Dimog'ing chu garm o'ldi afsona sur! (SI, 77)

«Saddi Iskandariy»da hazrat Alisher Navoiy Ajam podshohlaridan peshdodiylar hukmronligi davriga xos ibratli ishlar haqida yozar ekan, ushbu baytni xulosa sifatida keltiradi. Bayt mazmuni: (ey Navoiy) shohona mayni odob bilan *simir*, dimog'ing qizigach, nazm davomiga kirish. Ta'kidlash kerakki, ulug' shoir bu o'rinda «sog'ar» deganda moddiy mayni emas, majozan ilhom mayini nazarda tutgan.

Umuman, «Saddi Iskandariy»da qo'llangan mazkur arxaizmlar tahlili bu so'zlarning XV asrda faol ishlatilganini ko'rsatadi. Ushbu maqolada asardagi 15 ta arxaik so'zlar tahlil qilingan bo'lsa, shulardan 12 tasi O'TELda izohlanmagan.

*Мамбетова Л.,
ТДПУ магистранти*

ФОНЕТИК ВОСИТАЛАР ЁРДАМИДА ЭКСПРЕССИВЛИКНИНГ ЎСОСИЛ ҚИЛИНИШИ (Т.МУРОДНИНГ «ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР» РОМАНИ МИСОЛИДА)

Маълумки, нутқда экспрессивлик турли сатҳ бирликлари орқали ҳосил бўлади. Тилшунос олим А.Абдуллаев ўзбек тилида экспрессивликни ифодалашнинг тўрт хил: фонетик, морфологик, лексик-фразеологик, синтактик усуллари ҳақида сўз юритади.¹

¹Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.

Ушбу мақолада фонетик воситалар ёрдамида экспрессивликнинг ҳосил қилинишини Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар»¹ номли романидан келтирилган мисоллар таҳлили орқали ёритилди.

Адиб романда эмоционал-экспрессив маънони фонетик усулда ҳосил қилишда куйидаги усулларни қўллаган:

1. Унли товушни чўзиқ талаффуз қилиш орқали эмоционал-экспрессив маънонинг ҳосил бўлиши

Т.Мурод экспрессив маънони ҳосил қилишда сўз таркибидаги унли товушни чўзиқ талаффуз этиш усулидан ҳам унумли фойдаланган. Романда **о, а, у, ў, э** унлиларининг чўзиқ талаффузи кузатилади. Масалан:

Шоберди бахши чўзиб-чўзиб достон айтди... – Ҳа, жо-он, жуфт бўлсин! – деди одамлар (116).

Мисолдаги **жо-он** сўзида **о** унлиси чўзиқ талаффуз қилинган. Натижада таъсирчанлик юзага келиб, экспрессив маъно ҳосил қилинган. **Жо-он** сўзидаги **о** унли товушини чўзиб талаффуз қилиш орқали адиб тингловчиларга қўшиқнинг ёққанлигини, бу ҳисдан кишиларнинг завқланишини кўрсатишга эришган. Бу ўринда оҳангнинг ўзига хослиги маънони кучайтиради.

Куйидаги матний парчада эса **а** унли товушини чўзиб талаффуз қилиш орқали сўзловчининг эътирози ифодаланган:

Хали, гап очилса айтаман-да, оғзимга толқон солиб ўтирмайман-да.

Ҳа-а, мақтаб қўя берсин-да (117).

Айрим ҳолларда адиб унли товушни чўзиб талаффуз қилишни ифодалаш орқали нафақат таъсирчанликка, балки кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатни очиқроқ баён этишга ҳам эришади. Масалан:

Ў-ўй, жухуди атлас олиб берсин, – дейди (95-бет).

Маълумки, ҳозир ҳам айрим ўзбек оилаларида аёлнинг эрига исми билан мурожаат этиши уят саналади. Бундай вақтда аёлнинг турмуш ўртоғига эй, ўй, ҳой каби ундовлар орқали мурожаат қилиши кузатилади. Т.Мурод ҳам бу урф-одатни асарига олиб кирган. Берилган парчадаги **ў-ўй** ундови ҳам шу вазифа учун қўлланган. Аммо ўзаро мулоқот жараёнида **ўй** сўзидаги **ў** унлисининг чўзиб талаффуз этилиши нутқ эгасининг турмуш ўртоғига эркаланиб гапирганини, унга муносабатини ифодалашга ёрдам берган.

¹ Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ, 1994 (бундан кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

2. Ундошни қаватлаш орқали экспрессив маънонинг ҳосил бўлиши

Т.Мурод сўз таркибидаги ундош товушларни қаватлаш орқали ҳам фикрни таъсирчан ифодалашга эришади. Масалан:

Булут шарр-шарр ёғди (94).

Ушбу парчада адиб булутнинг ёғиши ҳолатини акс эттиришни мақсад қилиб қўйган. Тақлид сўз таркибидаги *р* ундошининг қаватланиши маънони таъсирчан ифодалашга ёрдам берган.

Қуйидаги парчада эса *ғ, ф, з* ундошлари қўша қўлланиб, коннотатив маънони ҳосил қилган:

Чақалоғимиз шунда-да ўчирмади. Бифғ-бифғ йиғлай берди (104).

Уф-ф, сенлардан ўлсам қутуламанми-а, ўлсам қутуламанми? (105)

Ана энди қуёшда мазза қилиб тобланиб ётамиз (9).

Баъзи ҳолларда Т.Мурод нутқ эгасининг эътирозини кучайтириш мақсадида ундош товушларни қўш тарзда қаватлантиради. Масалан:

Уф-ф-ф... кўриб бўлдингизми? – деди (127).

Кўринадики, Т.Мурод жонли нутқда қўлланадиган товуш ўзгаришларини асарга шу тартибда олиб кириш орқали бадиийликни таъминлашга, халқчилликка эришган.

3. Товуш алмашинуви орқали коннотатив маънонинг ҳосил бўлиши

Т.Мурод асарларида ундош товушларнинг алмашинуви орқали таъсирчанликни юзага келтириш ҳолатлари кузатилади. Унинг «Отамдан қолган далалар» романида ж ловчи шева вакиллари нутқи қўллангани боис *й* ва *ж, ч* ва *ж* товушларининг алмашинуви кузатилади. Бу товушларнинг алмашинуви романда айна сўзларнинг таъсир кучини ошириш учун хизмат қилган. Масалан:

Дехқонкул! Мен уларни жигит санамайман. Йўқ, жигит санамайман (33).

Желакни кир қилдинг, қирғинни олдида қирилиб кетгур! – дейди (31).

Бу нутқий парчаларда қўлланган *жигит, желак* сўзлари китоб-ҳонда нутқ эгасининг қайси шева вакили эканлиги ҳақида аниқ тасаввур уйғотади, шу билан бирга, айна сўзлар таъкидининг кучайишига ёрдам беради.

Қуйидаги матн кўринишларида Т.Мурод *р* ва *ж* ундош товушларини ўхшаш ва ноўхшаш товушларга ўзгартириш орқали сўзнинг таъсир кучини оширади:

– Зарил бўлса, кеча майлисда айтсангиз бўларди (97).

4. Сўз бўғинини тежаш орқали коннотатив маънонинг ҳосил бўлиши

Т.Мурод нафақат товушни алмаштириш, сўз бўғинини тушириб қолдириш орқали ҳам эмоционалликни ҳосил қила олади. Адиб маҳорати шундаки, у бу усул орқали сўз бўғинини тежаб ишлатишга муваффақ бўлади. Бу эса нутқнинг таъсир кучини янада кучайтиришга хизмат қилади. Масалан:

Мусулмон бўп мусулмон эмас, кофир бўп кофир эмас (33).

Ўзбек тилида фонетик усулда ҳосил қилинган орттирма даража шаклидаги сифатлар орқали ҳам коннотатив маъно ҳосил қилинади.¹ Масалан:

Бети қоп-қора – оташкуракдай! (96)

Ушбу парчада қўлланган *қоп-қора* сифати белгининг ортиқлигини ифода этган. Маъно кучайтиришнинг бундай кўринишида *қора* сўзи олдидан берилган *қо* қисмининг охирида *п* товуши фонетик усулда ортирилган. Асарда сифатни бу тарзда қўллаш орқали нутқ эгасининг салбий муносабати кўрсатилиб, экспрессив маъно ҳосил қилинган.²

Т.Мурод «Отамдан қолган далалар» романидан келтирилган парчаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, адиб экспрессив маъно ифодалашнинг **унлини чўзиш, ундошни кўша қўллаш-қаватлаш, товушни алмаштириш, сўз бўғинини тежаш** каби фонетик усулларида унумли фойдаланиб бадиийликни янада ошириш ва бадиий матннинг таъсирини кучайтиришга эришган.

*Ёдгорова С.,
ТерДУ ўқитувчиси*

СЎЗЛОВЧИНИНГ ЎЗИ ҲАҚИДАГИ НУТҚИДА КАМТАРЛИК АКТИ

Этикада одоб-ахлоқ қоидалари алоҳида категориялар мисолида ўрганилади. Инсоннинг ўзи ҳақидаги нутқда майдонга келадиган, унинг хатти-ҳаракатларида кўзга ташланадиган камтарлик кате-

¹ Бу ҳақда қаранг: Мамаражабова З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – Б.15.

² Бу ҳақда қаранг: Абдуллаев А. Маъно кучайтиришнинг фонетик усули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1969. №2.

горияси ҳам шулар жумласига киради. Сўзловчининг нутқига хос бир ифода актида турлича мазмундаги коммуникатив мақсаднинг ифодаланиши коммуникатив тактика тушунчасини намоён этади.¹ Камтарлик актини амалга ошириш билан коммуникатив мақсадга эришиш, тилнинг ички имкониятларини юзага чиқариш, коммуникантлар ўртасида ижобий, муваффақиятли муносабат ҳосил қилиш мумкин. Бундан кўринадики, камтарлик ҳам нутқий тактикадир. Инсон феълда ва нутқда бу хусусиятнинг мавжуд бўлиш-бўлмаглиги эса психологик, ахлоқий, мантиқий тадқиқотлар асосида аниқланади. Камтарлик актининг нутқ тактикаси сифатида ифодаланиши субъектнинг ўзига ишончи, қатъияти, салоҳияти, маданияти туфайли юзага келади.

Прагматикада эса нутқий актнинг контекст билан муносабати ўрганилади. Матнни ташкил этувчи гаплар контекстда муайян мазмунни, контекстан ажратилганда бошқа мазмунни ифодалаш мумкин:

Бу ўзи кичкина китоб. Совғамиз жуда арзимас.

Бу нутқий акт контекст талаби билан хабар, камтарлик, афсусланиш, хижолатлик, кўрқиш ва бошқа модал маъноларни бера олади. Нутқий актлар функцияларини инглиз олими Ж.Остин иллокутив кучлар² деб атаган. Камтарлик акти учун иллокутив куч сифатида субъектнинг ўз хусусиятларини кичрайтириб кўрсатишни келтириш мумкин:

Қарши бўлмасангиз, кичкинагина таклифим бор эди.

Камтарлик акти муваффақиятлилиқ шартига кўра ҳақиқий ёки ёлгон бўлиши мумкин. Субъект хусусиятлари ва имкониятлари адресат хусусиятлари даражасига етолмаса, камтарлик акти ҳақиқийдир:

Яхши мутахассис бўлиб етишишимга ҳали анча бор.

Агар сўзловчи ушбу акт вазиятида тингловчининг иззат-нафси, обрўси, ёши, мартабаси ва бошқа жиҳатларини эътиборга олган ҳолда камтарлик қилса, бу акт ҳақиқий эмас, балки ҳурмат, хушомад, кўрқув, киноя, мақтаниш, устомонлик каби иллокутив кучлар таъсирида юзага келган бўлади:

Албатта, сиздан ўтиб бир нима дейиш қийин.

Камтарликнинг тилда махсус кўрсаткичи йўқ: бу акт мазмуни фақат контекст воситасида очилади:

¹ Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик муносабатлар. – Самарқанд, 2002. – Б.9.

² Қаранг: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С.412 – 413.

Келажакдаги режалари мунчалик катта эмас.

Бироқ нутқда камтарликни ифодаловчи *камина, каминаи камтарин, ожиз, нотавон, фақир, бечора, кул* каби сўзлар ҳам учрайди. Мазкур сўзлар иштирокида, асосан, бадиий матнлар яратилиб, улардаги камтарлик актининг ҳақиқийлик даражаси мавҳумлигича қолаверади: **Фақир Сайхун бўйина саёҳат этмоқ ниятидадурмен. Камина сизга хизмат қилмоқ истагида эди.**

Мисоллардан кўринадики, инсон руҳиятини англаш жуда мураккаб вазифа. Кишилар ҳеч қачон камтарлик актига шунчаки мурожаат қилмайдилар. Улар бу мантиқий, ахлоқий ҳодиса билан ўз маданиятларини, тарбияланганлик даражаларини, мулоқот ўрнатиш малакаларини намоён этишни хоҳлайдилар. Ахлоқий қадриятлар ўзгариши билан камтарлик актида ҳам ўзгаришлар бўлаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик муносабатлар. – Самарқанд, 2002.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990.
3. Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. №4.

**Эназаров Т.,
филология фанлари доктори,
Даурова Х.,
мустақил изланувчи**

НОМШУНОСЛИККА ХОС МАХСУСЛАШИШ

Тилдаги сўзлар, аввало, катта иккита гуруҳга бўлинади: одатдаги (апеллятив) сўзлар ва атоқли отлар гуруҳи. Бугунги кунда олимлар томонидан ўзбек адабий тилида 120 – 150 минг атрофидаги сўз мавжудлиги эътироф этилмоқда. Албатта, бу нисбий миқдор бўлиб, сўзлар статистикасини белгилашда қайси нуқтаи назарга асосланишга ҳам боғлиқдир. Номлар статистикасида уларнинг синонимлиги (*Гулмат – Гулмуҳаммад, Ёрмат – Ёрмуҳаммад, Холмат – Холмуҳаммад*), паронимлиги (*Молгузар – Моргузар*) ва шаклдошлиги [(*Тошкент (шаҳар, пойтахт), Тошкент (сув), Тошкент (эски шаҳар), Тошкент (фермер хўжалиги), Тошкент (кўча, хиёбон)*);

Самарқанд (шаҳар), Самарқанд (сув), Самарқанд (кўча), Самарқанд (китоб) кабилар ҳам эътиборга олинади.

Номлар ҳақида гапирганда бугунги ва аввалги даврларда қўлланган ономастик бирликлар назарда тутилади. Ономастик бирликлар тилимизда ихтисослашган маънода, яъни ном сифатида қотиб қолган. Улардаги лексик маъно иккинчи даражали аҳамият касб этиб, номлаш характериға эға бўлган ихтисослашган маъно асосий ўрин тутади. Тилдаги барча сўзлар нарса ва ҳодисаларни номлаш учун хосланмайди. Маълум бир миқдордаги сўзларгина ўз лексик маъноларини йўқотиб, номлаш характеридаги атоқли от маъносини ифодалайди. Масалан, *Болта*, *Теша*, *Райҳон* сингари исм (ном)лар бўлганидек, *болта*, *теша*, *райҳон* каби оддий апеллятив сўзлар ҳам бор. Уларнинг биринчисида номлаш маъноси муҳим, иккинчисида эса номлаш маъноси йўқ, балки ҳар бир мустақил сўзға хос лексик маъно мавжуд. Демак, ономастик бирликлар одатдаги (апеллятив) сўзлардан атоқли отлар гуруҳиға кириши, лексик маънонинг хиралашиб иккинчи планға тушиши, номлашни билдирувчи ихтисослашган маъно нозиклиги билан фарқланиб туради. Номшуносликка оид сўзларнинг тилдаги ўрни ҳам ономастик, ҳам апеллятив лексика сатҳларида турли маъно нозикликларида қўлланиши билан белгиланади.

Шуни тан олиш керакки, номлар учун ҳамма сўзлар танланавермагани каби, тилимиздаги барча сўзлар ҳам ном бўлиб келавермайди. Объект ва унинг номланиши экстралингвистик ва лингвистик омилларнинг бир бутунлигида шакллангани сабабли мураккаб жараён ҳисобланади. Шунинг учун уларда лексик маъно ҳақида эмас, балки сўз англатаётган номлаш маъноси тўғрисида фикр юритилади. Номлаш жараёнининг тилда алоҳида ҳодиса сифатида мавжудлиги уларни бир бутун тизим сифатида баҳолашнинг тўғрилигини кўрсатади.

Ҳар бир атоқли отнинг объекти бошқаларидан номланиш хусусиятлари билан фарқланиб туради. Мана шу ҳолат уларни турларға бўлишда асосий мезон бўлиб хизмат қилиши аниқ. Аммо улар тилдаги апеллятив (одатдаги) сўзларға қараганда алоҳида фарқли жиҳатларға эға.

Бизнинг фикримизча, куйидагилар бир бутун ҳолда мамлакатимиздаги номшунослик тизимини шакллантиради: антропонимлар, топонимлар, гидронимлар, оронимлар, ойконимлар, этнонимлар, фитонимлар, зоонимлар, агионим – илоҳий (диний) номлар¹, агро-

¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1977. – С.26, 27, 42.

оним, астионим, венусоним, гелоним (ботқоқликлар номи), геоним (планета, географик жараён ва горизонт номлари), годоним (шаҳар кўчалари номлари¹), дримоним (ўрмон участкаси номи), дромоним (йўл, кўча, берк кўча ва йўлакчаларнинг номлари), комоним (қишлоқ номлари), ктематоним ва идеоним (сарлавҳа ва асар номлари), муқаддаслаштирилган жой номлари, некроним (қабристонларнинг номлари), океаноним (денгиз ва океан номлари), парагоним² (корхона, ташкилот номлари), планетонимия (планеталар номи), эрготопоним (фабрика, завод, шахта қабилар номларидан юзага келган жой номлари), хрематоним (материаллар номи), хрононим (тарихий воқеалар номи), хороним (вилоят, туман, шаҳар ва табиий географик объектлар номи) ва бошқалар. Булар бир бутун ҳолда махсус системани, яъни тизимни юзага келтиради.

Ном асосига хос маъно. Нарсалар ўз-ўзидан фарқланиб қолмайди. Улар бир-биридан характерли хусусиятларини ўзида мужассамлантирган номлар билан ажралиб туради. Исталган бир ном (исм)да иккинчи бир нарсадан фарқланадиган белги-хусусиятлар мажмуи бўлади. Номланган нарсалар исм (ном)ларнинг объектлари саналади. Худди шу маънода ҳар бир номнинг ифодалайдиган объекти бўлиши табиий. Хаёлий (зотий) нарса ва воқеаларнинг ҳам номлари борлиги анча вақтдан буён номшуносликда қайд этиб келинмоқда. Номлар бирор объект ифодаси бўлиши учун муайян босқичларни ўташи керак. Бу босқичлар умумий тарзда номланиш жараёни дейилади.³ Баъзи адабиётларда топоним билан боғлиқ ҳолда топонимлашув жараёни деб ҳам юритилган.⁴

Маълумки, номлар эҳтиёжу талабларсиз ўз-ўзидан шаклланавермайди. Бунинг учун номларга эҳтиёж ва талаб, шунингдек, уларни ишончли далиллар билан илмий оммага талқин қила билиш керак. Одатда, нарсани иккинчи бир нарсадан фарқлаш белги, аниқроғи, эҳтиёж саналади. Бир нарсани иккинчи нарсадан ажратиб туриш эса уларнинг фаолият кўрсатиши учун ҳаётий талаб ҳисобланади. Ҳар бир нарсанинг номлари сўз(лар) қаърида яширинган

¹ Қаранг: Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – С.6.

² Эназаров Т. «Ўзбекистон топонимикаси» номли махсус курсни ўқитиш методикаси. – Тошкент, 1999. – Б.26.

³ Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С.37, 40, 42,48, 50, 77, 84, 224.

⁴ Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари: ФФДДА. – Тошкент, 2006. – Б.8 – 26.

биз билмайдиган қандайдир маъно нозикликларига эгаллигини асослаб кўрсатиш талқин ва таҳлил этишдир. Амалда ном (исм)ларга эҳтиёж ва талаб, шу жумладан, талқиннинг бўлиши учун уларнинг юзага келишига восита бўлган омилларни ўрганиш шарт. Уларнинг шаклланиши учун экстралингвистик ва лингвистик омиллар¹ таъсири бўлиши табиий ҳолдир.

Номларнинг шаклланиши шароитида учрайдиган экстралингвистик омилларга бизни ўраб турган табиий географик, этнографик, тарихий шарт-шароитлар мажмуи оид. Агарда табиий географик муҳит талаби, ўзига хос этнографик хусусиятларнинг мавжудлиги, тарихий жараён, тарихий шарт-шароитлар моддий, маънавий оламнинг индивидуал кўринишларини бир-биридан ажралиб туриши учун номлар билан аташни талаб қилади. Бу эса экстралингвистик омилларнинг барча номлар ҳамда номланиш жараёнларига бирламчи таъсир этишини англашиб турибди.

Номларнинг юзага келиши ва аталишида лингвистик омилларга тилдаги сўзлар, товушлар ва улар асосида халқнинг орзу-ниятлари киради. Лингвистик омиллар бўлган товуш ва сўзлар нутқий жараёнда номланиш учун ишлатилади, апеллятив сўзлар атоқли от вазифасини бажаришга махсуслашади. Мана шу махсуслашуш ҳолати илм-фанда, хусусан, «Ўзбек номшунослиги» масалаларида номланиш жараёни тушунчасини англатади. Албатта, ушбу жараён ўз-ўзидан юз бермайди. Шунинг учун лингвистик омиллар турли объектлар номланиши учун иккиламчи асос бўлиб хизмат қилса ҳамки, номларнинг тилдаги жараёндаги лисоний ифодаси ҳисобланади. Лисоний омилларсиз нарса ва ҳодисалар номланмайди. Лисоний ва экстралингвистик омилларнинг биргаликдаги таъсирсиз номларнинг шаклланиши ҳақида гапириш ноўрин. Номлар, аслида, ўзлари тегишли бўлган объектларни бошқа шундай объектлардан фарқлаш учун нутқий жараёнда шаклланади ва вақт ўтган сари тил бойлиги сифатида сақланиб қолади.

Маълумки, ономастикада сўзнинг денотатив маъноси билан бирга ихтисослашган, яъни номлаш учун хосланган маъно ҳам намоён бўлади. Бу ҳолатни сўз яшашнинг конверсия усули, ном кўчиши, топонимлашув ҳодисалари орқали изоҳлаш мумкин.

Лексеманинг номлаш учун ихтисослаштирилган маъноси қуйидагича реаллашади:

¹ Кўрсатилган асар. – Б.16 – 20.

1. Номлаш учун ихтисослашиш нутқ жараёнида юз беради. Номлар оғзаки ва ёзма нутқда фаол ишлатилади, ўзаро мулоқотда, нутқ жараёнида муаяйн ҳудуд, предмет ёки нарса номи сифатида реаллашади. Номлар ифодасида турли модал муносабатлар ҳам намоён бўлади. Жумладан, номлар ифодасида ижобий ёки салбий бўёқдорлик кўзга ташланади. Топонимлар талқинида фонетик таҳлилнинг ўрни катта. Бу масала XX асрнинг 60-йилларида В.А.Никонов томонидан тилга олинган.¹ Олим топонимларнинг нутқий кўринишларига эътибор қаратади. Шунингдек, номларнинг фонетик тузилиши, орфоэпик хусусиятлари ҳақида сўз юритганда адабий тил, шева, лаҳжаларнинг фонетик, орфоэпик меъёрларини ҳам назарда тутиш лозим.

Ҳар қандай сўзда бўлгани каби, умуман, номлар тизимида ҳам унли ва ундош товушларнинг ортиши, тушиши, сингармонизм, диссимилляция, метатеза каби ҳодисалар кузатилади. Масалан, Моргузар>Молгузар. Бундай орфоэпик ҳодисалар топонимлар этимологиясини ёритишда ҳам муаммо туғдиради. Келтирилган мисолда, аслида, «илонлар кўп яшайдиган жой» маъносидаги *Моргузар* диссимилляция ҳодисаси талабига кўра Молгузар кўринишини олган, табиийки, топоним семантикасининг ҳам ўзгаришига олиб келган. Топонимлар орфоэпияси ва орфографияси алоҳида тадқиқот мавзусидир. Маълум бир топоним этимологиясини ёритишдан аввал унинг асл талаффуз кўриниши ва имло шаклини аниқлаш керак.

Бир тил оиласида маълум бир атоқли отнинг турлича айтилиши ҳам ҳар хил фонетик кўринишдаги топонимларни юзага келтирган. Масалан, Наврўз байрами туркий тиллар гуруҳида қуйидагича айтилади: ўзбекларда Наврўз, қозоқларда *Наурыз*, қирғизларда *Нооруз*, туркларда *Nevruz*, озарбайжонларда *Novruz*, туркманларда *Nowruz*, курдларда *Newroz*, уйғурларда *Норуз*, татарларда *Науруз*, қрим татарларда *Navrez*, бошқирларда *Неуруз*, чувашларда *Нарас*. Демак, бунда қисман бўлса ҳам фонетик ўзгариш бор, аммо у бир тил оиласидаги фонетик ўзгариш.

Номлар орфоэпияси. Нутқий жараёнда, инсонларнинг муомала муносабатларида номларнинг талаффуз қонуниятлари номлар орфоэпияси ҳисобланади. Кўп ҳолларда айни бир номнинг турли хил фонетик вариантларда талаффуз этилиши кузатилади. *Тошкент*нинг *Тошкан*, *Ташкан*, *Самарқанд*нинг *Самар*, *Самарқан*, *Шаҳрисабз*нинг *Шарисабз*, *Шаар* тарзида *айтилиши*,

¹ Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С.100 – 107.

Нормухаммадни Нормат, Ёрмухаммадни Ёрмат, Гулчеҳрани Гули, Ҳилолани Ҳилол дейиш бу соҳада жиддий баҳсли ва тузатилиши лозим бўлган нуқсонлар борлигини билдиради. Номлар талаффузи билан боғлиқ индивидуал хусусиятлар орфоэпик маданият ва услубият борасидаги масалалар ҳақида фикр юритишга имконият беради.

Номлар имлоси. Қадимий, тарихий номлар қадимдан турли характердаги матнлар орқали бизгача етиб келган. Бу номларни тўғри ўқиш учун шу матнлар битилган ёзув тизимининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашиш лозим. Араб, форс тилларидаги манбалар билан биргаликда туркий тилда ёзилган араб, уйғур ёзувларидаги матнларни номшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш давр талабига айланмоқда. Негаки ёзма матнларда акс этган қадимий, тарихий номларнинг тадқиқи номлар тарихий тараққиётидаги ўсиш ҳамда ўзгаришлар динамикасини белгилаши мумкин. Шунингдек, мавжуд тузум талаби асосида ўзбек тили ёзувининг бир неча бор ўзгариши номлар имлосига салбий таъсир кўрсатди.

Номларнинг ёзилиши масаласи баҳсли ва мураккаб жараён. Ушбу масала бўйича К.Абдимуратов, Ҳ.Ҳасанов, Э.Бегматов¹ сингари олимлар тадқиқотлар олиб боришган, шунга қарамай, ҳалигача номлар имлоси мукамал эмас. Бу соҳада махсус инструкциялар ҳам тайёрланган.² Шунингдек, геодезия ва картография бўйича миллий марказ ходимлари С.Қораев раҳбарлигида номларнинг, хусусан, топонимларнинг ёзилиши масаласида махсус кўрсатмали қўлланмалар тайёрлашган, аммо уларда ҳам баҳсли ўринлар мавжуд. Бундан англашилиб турибдики, айна вақтда номларнинг ёзилиши юзасидан яқдил фикрга келинмаган, бироқ шунга келишга имконият ва зарурият бор.

¹ Абдимуратов К. Вопросы орфографии и транскрипции местных географических названий // Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР. – Нукус, 1966. №3. – С. 73 – 76; Абдрахманов А. Правописание топонимов // Казах тили мен адабиёти. – Алма-Ата, 1959. №1. – С. 36 – 37; Хасанов Х. Вопросы транскрипции географических названий на узбекском языке: АҚД. – М., 1963. – 14 с; Хасанов Х. Новое в русской транскрипции географических названий Узбекистана // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 136 – 139; Хасанов Х. Транскрипция географических названий на узбекском языке. – Ташкент, 1962. – 136 с; Бегматов Э.А. Правописание личных имен. – Ташкент, 1970. – 116 с; Бегматов Э.А. Правописание узбекских имен // Вопросы русского написания. – Ташкент, 1972. – 383 с.

² Инструкция по передаче на картах географических названий Узбекской ССР. – Ташкент, 1959. – 24 с.

Номларга хос ясалиш. Ясалиш, сўзларда бўлганидек, номлар тизимида ҳам мавжуд. Сабаби, номлар ҳам сўзлардан шаклланган, аммо ихтисослашган (номлашдан ҳосил бўлган номлилик) маъноси билан сўзлардан ажралиб туради. Уларда рўй берган сўз ясалиши номланиш жараёнига боғлиқ бўлгани учун номланиш мотивациясидагина юз беради. Номларнинг бир тури бўлган топонимларда мазкур маъно топонимик маъно деб аталади.

Бундай маъноларни юзага чиқариш учун номлар тизимида хос сўз ясалиши тўғрисида, яъни номларга хос деривация жараёни тўғрисида гапириш, фикр юритиш ўринли. Бу ҳолда сўз ясовчи қўшимча ҳақида эмас, балки номни шакллантирувчи нома формант // номловчи формантлар, ном асоси, индикатор ёки ном аниқлагичи, топонимик аниқлагичи, номланиш жараёни, антропонимлашув, этнонимлашув, топонимизация // топонимлашув сингари бир қанча терминлар моҳиятини англаб олиш мақсадга мувофиқ.

Масалан, *Жавлонбек // Жавлонжон // Жавлонхон* номларида *Жавлон* ном асоси, *-бек, -жон, -хон* формантлар, яъни қўшимчалар номаформантлар дейилади. Тошкент топонимида *Тош* – топоасос, *кент // кант // қанд* – ҳам топонимик индикатор, ҳам топоформант. Номшуносликнинг бир соҳаси бўлган топонимикада эса номаформант // номловчи формантнинг бир тури – топоформантлар ҳақида фикр юритиш аънанаси мавжуд.

Ономастика (номшунослик) тилшуносликнинг бир соҳаси, унда атоқли отлар илмий-назарий ва илмий-амалий асосда ўрганилади. Ономастиканинг икки кўриниши бор: 1) умумий ономастика; 2) хусусий ономастика. Уларнинг умумий муаммолари бўлгани каби, хусусийлигини асословчи фарқлари ҳам мавжуд. Дунёдаги мавжуд номларнинг энг умумий жиҳатларини, одатда, умумий ономастика ўрганади. Ўзбек ономастикаси (ўзбек номшунослиги) хусусий номшуносликнинг бир кўриниши саналади.

Олдинлари атоқли от деганда киши исми, шарифи тушунилган, яъни тор маъно тор бўлган. Айни вақтда атоқли отларнинг бир қанча турлари борлиги исботланган. Масалан, антропоним, агрооним, агионим, астионим, венусоним, космоним, гелоним, геоним, гидроним, годоним, дримоним, дромоним, зооним, комоним, кематоним, идеоним, муқаддаслаштирилган жой номлари, некроним, ойконим, ороним, парагогоним, планетоним, фитоним, хрематоним, хрононим, хороним, этноним ва бошқалар.

Ўзбек ономастикаси тилшунослик, тарих, география каби фанлар туташган жойда шаклланган. XX асрнинг 60-йилларидан буён

мамлакатимиз ҳудудда қўлланувчи атоқли отлар ўрганилиб, маълум бир илмий ютуқлар қўлга киритилди. Шу билан бирга, ўзбек ономастикасининг қуйидаги муаммолари бор:

1. Атоқли отларнинг имлоси масаласини ўрганиш, уларни қайд этишдаги камчиликларни аниқлаш, уларнинг орфографиясига аниқлик киритиш.

2. Мавжуд атоқли отларнинг тарихий кўринишларини аниқлаш.

3. Мамлакатимиздаги атоқли отларнинг автоматик картотекасини шакллантиришни яқунлаш.

4. Бадиий асарлардаги атоқли отларни ўрганиб, уларнинг услубий хусусиятларини илмий асосда тадқиқ этиш.

5. Атоқли отларнинг матбуот саҳифларида берилиши ҳамда таҳлилининг илмий талқини.

6. Атоқли отларни турли ономастик объектлар бўйича йиғиб, уларнинг мажмуини имло ва ўқув луғатлари шаклида бериш.

7. Атоқли отларнинг изоҳли ўқув луғатларини тайёрлаш.

8. Атоқли отларнинг этимологик ўқув луғатларини тузиш.

9. Уларнинг услублараро қўлланишини кузатиш ва ўрганиш.

10. Атоқли отларнинг номлилик хусусиятларини тўлиқ баён этиш учун уларни илмий таҳлилга тортиш ишларини кучайтириш.

Ўзбек ономастикаси доирасидаги мазкур муаммоларни ҳозирги кунда иккита йўл билан ҳал қилиш мумкин:

1) атоқли отларни илмий тадқиқ этишни кучайтириш;

2) атоқли отларнинг имлосига, маъносига таълим бериш жараёнида жиддий эътибор қаратиш.

Айни вақтда ушбу соҳани таълим тизимида ўрганиш, ўргатиш ишлари ҳам бошлаб юборилган. Ўзбек ономастикаси «Номшунослик масалалари», «Географик топонимика», «Тарихий топонимика», «Топонимика», «Ўзбекистон топонимикаси», «Ўзбек тили ономастикаси», «Ономастика (номшунослик)», «Ўзбек номшунослиги» каби фанлар воситасида таълим тизимида ўрганилмоқда ва ўргатилмоқда. Бир қанча талабаларимиз ономастиканинг индивидуал хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганиш, тадқиқ этишни талабаликдан бошлаб, магистр, аспирант ҳамда тадқиқотчиликда ҳам давом эттиришмоқда, соҳага оид илмий тадқиқотларини вақтида муваффақиятли равишда яқунлашмоқда. Бу эса таълим тизими билан илмий тадқиқот ишларини ўзаро мувофиқлаштириш имконияти борлигини кўрсатиб турибди.

РАНГ БИЛДИРУВЧИ СЎЗЛАР

Ўзбек ва рус тилларида ранг тус билдирувчи сўзлар барча услубларда, жумладан, оддий сўзлашувда, публицистикада, илмий ва бадиий услубларда кенг қўлланади. Ранг-тус билдирувчи сўзлар, айниқса, бадиий услубда кўп ишлатилади. Улар нарса-буюмларнинг сифатини билдириш билан бир қаторда услубий вазифа ҳам бажаради. Бадиий асарда ранг билдирувчи сўзлар бадиий матнни безаш, ёзма нутқнинг жозибали, таъсирчанлигини ошириш, эстетик завқ бериш, қаҳрамонлар феъл-атвори, қиёфасини очиб беришда, воқеа-ҳодиса, предметларни рангли бўёқларда тасвирлашда, китобхон эътиборини жалб қилишда, рамзий маъноларни ифодалашда муҳим ўрин тутаяди. Ранг билдирувчи сўзлар, аксар, кўчма маънода қўлланиб, матннинг бадиий таъсирчанлигини оширишга, муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритишга, маълум маънода асар шухратини таъминлашга хизмат қилади. Айрим асарларда ранг билдирувчи лексемалардан бадиий асарнинг мазмун-моҳиятини ифодаловчи ном сифатида фойдаланилади: масалан, Ш.Холмирзаевнинг «Қора камар», Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» асарлари.

Ранг билдирувчи сўзларнинг бадиий матндаги ўрни ҳақида сўз юритарканмиз, бевосита бадиий асарларга, хусусан, рус шоири М.Ю.Лермонтов ижодига мурожаат қиламиз. Шоир «Мцыри» поэмасида жуда кўп маротаба ранг билдирувчи сўзларни ўз ва кўчма маъноларда ишлатган. Масалан:

«Когда в час утренней зари
Курился, как алтари,
Их выси в небе голубом,
И облочко за облачком.¹

Голубой – «оч» кўк ранг, ёрқин, осмонранг, мовий.² *Голубой* бадиий матнларда ўз ва кўчма маъноларда қўлланади. Лермонтов юқорида берилган мисраларда «кўк» (мовий, осмон ранг) маъносидаги *голубой* сифатини ўз маъносида қўллаб эрталаб тонг отаётгандаги кўм-кўк осмон рангини тасвирлаган бўлса, «небо голубое» бирик-

¹ Лермонтов М.Ю. Мцыри. – М., 1988. – С.598 (кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинди, саҳифаси қавс ичида берилди).

² Тольковый словарь русского языка. – Ташкент, 1971. – С.210.

масига кўчма маънода «озодликдаги осмон», яъни «тутқинликдан йироқ», «эркин ва озод», қамоқхона тирқишидан, панжара остидан кўринадиган осмоннинг кичик бир бўлакчасини эмас, балки осмонни тўлалигича кўриш бахт эканини ифодалаш вазифасини юклаган.

Муаллиф *жёлтый*, яъни «сарик» маъносидаги ранг билдирувчи сўзни ҳам маҳорат билан ишлатади.

Лишь змея,

Сухим бурьяном шелестя

Сверкая жёлтою спиной,

Как будто надписью золотой (610), –

мисраларида судралиб ўтиб кетаётган сарик танаси ялтираб тилла рангдек товланаётгани тасвирланган. *Жёлтый* офтоб ёки тилла рангни билдиради, ўз ва кўчма маъноларда ишлатилади.¹ Шоир яшил ранг маъносидаги *зелёный* сўзини айланиб эркаланган балиқчининг «яшил» кўзини тасвирлашда қўллаган:

«Она вилась

Над головой моей не раз,

И взор её зелённых глаз...» (611)

Пёстрый, яъни ола-була, олачипор, оқ доғли ва бошқа ранглар аралашган, гулли, хусусиятлари бир хил бўлмаган.² Бу ранг нур кўйнида рақс тушаётган балиқчалар тўдасининг умумий кўринишидаги рангни билдирган.

И рыбок пёстрые стада

В лучах играли иногда... (611)

Юқорида берилган мисолларда учраган ранг-тус билдирувчи сўзларда муаллиф, асосан, кўчма маъноларга эътибор қаратган. Поэмада рангларнинг рамзий ифодаларда берилиши асар қаҳрамони ёши билан боғлиқ. Негаки воқеликнинг турли ранглар жилосида кўриниши дунёнинг бола нигоҳида рангин жилваларда намоён бўлиши билан уйғунлашиб кетган. Шу билан бирга, асар воқелиги тасвирланган муҳит, ижтимоий муносабатлар, яъни болаларни зўрлаб монастир тарбиясига бериш ва бу ҳолатнинг қамоқхона билан тенглаштирилиши, инсонда эркинликка бўлган истакнинг янада қучайиши ранглар тимсолида тўлақонли очиб берилган.

Лермонтовнинг қайд этилган поэмасидаги ранглар билан боғлиқ тасвирлар Алишер Навоийнинг машҳур рубойидаги мисраларга ҳамоҳанг:

¹ Кўрсатилган асар. – С.297.

² Кўрсатилган асар. – С.490.

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш.

Алишер Навоий рубоийсидаги *қизил* барҳаётлик, навқиронлик маъноларини ҳам ифодалаган. Лекин олтиндан бўлса ҳам, қафас ичра битган гул тутқинлик туфайли шоир томонидан инкор этилмоқда. Демак, тутқинликдаги ҳар қандай ранг қора тусга киради, ўз жозибасини йўқотади.

Ахатова М.,
ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси

«ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ФАОЛ СЎЗЛАР ЛУҒАТИ»ДА ТАСАВВУФИЙ ИСТИЛОҲЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Ҳозирги синтактик таъриф ва қоидаларга биноан, гапнинг марказида кесим туради. Кесимдан англашилган иш-ҳаракат, ҳолат ва нарсанинг эгаси сифатида эса эга кесимдан кейинги бўлак ҳисобланади. Мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун чоп этилаётган она тили дарсликларига синтактик таърифларнинг шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда берилиши айни муддао. Бироқ филологик луғатлар тузиш жараёнида баъзан иллюстратив материаллар мазкур қоидаларга аҳамият берган ҳолда танланаётгани йўқ. Мисол тариқасида берилаётган гаплар таркибида маъноси изоҳланаётган сўз кесим ёки эга вазифасида келиши лозим. Агар гап эмас, сўз бирикмаси мисол тариқасида берилса, маъноси изоҳланаётган сўз мослашувли ёки бошқарувли бирикмалар таркибида ҳоким сўз бўлиб келиши, яъни уларнинг грамматик ва мазмуний марказларига эътибор қаратилиши шарт (битишувли бирикмаларда бу жиҳат муҳим эмас).

Шу маънода А.Ҳожиев, А.Нурмонов ва бошқалар томонидан тузилган «Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати» (Тошкент: Шарқ, 2001)да *уммат*, *охират*, *ракаат*, *арвоҳ*, *амал*, *азроил*, *дин*, *даъват* каби истилоҳлар изоҳларини тасдиқлаш учун берилган мисоллар мақсадга мувофиқ келтирилган:

Уммат – бир динга, бир мазҳабга мансуб кишилар. *Муҳаммаднинг умматлари*.

Охират – киши ҳаётдан кўз юмгандан кейинги ҳаёт, нариги дунё; маҳшар. *Ўтганларнинг охирати обод бўлсин*.

Даъват – маълум бир нарсани ёқлашга ундовчи мурожаат, чақириқ. *Президент даъвати ёшларга қаттиқ таъсир этди* каби.

Лекин муайян тасаввуфий мазмунни ифодаловчи сўзларга гап ёки сўз бирикмаси таркибидаги сўз маъносини кўрсатувчи мисоллар юқоридаги қоидага эътибор қилинган ҳолда тузилган эмас. Яъни гап таркибида маъноси изоҳланаётган сўз иккинчи даражали бўлак, сўз бирикмалари таркибида эса тобе сўз бўлиб келган. Масалан, *шариат, халифа, шайтон, ғазот* каби истилоҳларнинг мақоласи айнан шундай:

Шариат – мусулмонларнинг Қуръон асосида ишлаб чиқарилган қонун-қоидалари мажмуи. *Шариатга қараб иш тутмоқ.*

Халифа – шариат қонун-қоидаларининг тўғри бажарилишини текширувчи шахс. *Халифа қабулида бўлмоқ.*

-моқ кўшимчасининг ҳаракат номи шаклини ҳосил қилувчи кўшимчалиги аён. Феъл сўз туркумига оид сўзлар матндан ташқарига олинганида феълнинг ўзаги эмас (*бор, кел, ёз, ўқи, гапир, югур* каби феъл ўзаклари буйруқ-истак майлини ифодалайди), ҳеч бир категориясиз (замон, майл, нисбат кўрсаткичлари кўшилмаган ҳолда) ҳаракатнинг номинигина акс эттирувчи ҳаракат номи шакли келтирилади:

бор эмас, бормоқ

кел эмас, келмоқ

ёз эмас, ёзмоқ

ўқи эмас, ўқимоқ

Бу ўзбек тили грамматикаси бўйича бошланғич билимга эга бўлган ўрта маълумотли ўқувчига ҳам аён бир қоида ҳисобланади.

Юқорида номи келтирилган луғат мақолаларининг аксариятида сўз маъносини тасдиқловчи мисоллар сўз бирикмаси шаклида берилган ва бирикманинг охирига -моқ – феълнинг ҳаракат номи шакли кўшимчаси кўшилган. Тугал маъно ифодаловчи гапларнинг охирида ҳам -моқ кўлланилган. Масалан, *намозгоҳ, намозхон, наби, намозшом* каби сўзларга берилган мисолларни тугал мазмунли гаплар ҳисоблаш мумкинми ёки сўз бирикмаси? Бир қарорга келиш осон эмас. Сабаби, бу мисоллар тузилиш жиҳатидан бирор аниқ синтактик қонун-қоидага бўйсунмайди: *намозгоҳ* – намоз ўқиладиган жой. *Намозгоҳда кўп одам йиғилмоқ.*

Намоз+хон – намоз ўқийдиган, беш маҳал намозни қанда қилмайдиган мусулмон. *Намозхонлар олдида ваъз айтмоқ.*

Намозшом – қош қорая бошлаган вақт, оқшом, кун ботиши билан ўқиладиган намоз. *Намозшомда этиб келмоқ.*

Наби – Аллоҳнинг каломларини айтувчи. Пайғамбар. Муҳаммад (с.а.в.)нинг набиллига ишонмоқ.

Мулоҳаза қилинса, сўз мақолалардаги:

Намозгоҳга кўп одам йиғилмоқ;

Намозхонлар олдида ваъз айтмоқ;

Намозшомда етиб келмоқ;

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг набиллигига ишонмоқ кабилар тобе-ҳоким шаклида боғланган ва санаш оҳанги билан айтиладиган бир сўз бирикмаларими ёки тугал мазмунга эга гаплар, бирикмаларнинг охирида -моқ феълнинг вазифадош шакли кўрсаткичи нега қўшилган деган табиий саволлар туғилади. Бу яна қандай янги синтактик қоида бўлдики, луғатда берилган сўз бирикмалари ва гаплар умумий тарзда феълнинг ҳаракат номи шакли билан ифодаланса.

Мисоллар сўз бирикмаси ва содда гаплар тарзида:

Намозгоҳда кўп одамлар йиғилмоқ эмас, Намозгоҳда кўп одамлар йиғилган эди;

Намозшомда етиб келмоқ эмас, Намозшомда уйига етиб келган Эркин анча ҳолдан тойган эди;

Намозхонлар олдида ваъз айтмоқ эмас, Имоми-хатиб намозхонларга узоқ ваъз айтди;

Муҳаммад (с.а.в.)нинг набиллигига ишонмоқ эмас, Муҳаммад (с.а.в.)нинг наби эканликларига шу он имон келтирдилар каби мантиқли ифодалаш у қадар мураккаб иш эмас. Сўзларнинг гап таркибида қўлланилишини кўрсатувчи мисолларнинг шу тариқа берилиши луғатнинг ихчамлигига зарар келтирмас, аксинча, ўқувчини образлиги билан ўзига жалб қилар ва сўз мазмунининг тушунилиши осон кечарди.

**G'aniyeva L.,
O'zMU magistranti**

O'XSHATISH VA QIYOSLASHNING O'ZBEK TILIDA IFODALANISHI

O'zbek tili o'z xususiyatiga ko'ra nihoyatda so'zga boy va sermazmundir. Ana shu sermazmunlilikni ta'minlaydigan, tilimiz semantik maydonida katta o'rin egallagan vositalardan biri o'xshatish, qiyoslashlardir. O'xshatishlar obrazli tafakkur tarzidan vujudga kelib, adabiy, badiiy tilning jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Muallif o'quvchiga biror-bir tasvir obyektini xususida tasavvur berish uchun uni boshqa bir obyektga muqoyasa

qiladi, qiyoslaydi. Ana shu muqoyasa natijasida o'xshamish, o'xshatilmish va vosita tushunchalari paydo bo'ladi. Masalan, *musichaday beozor (odam)* o'xshatishida musichadagi beozorlik xususiyati odamga ko'chirilmoqda. Bu o'rinda musichaday odam deb ham ishlightsak bo'ladi. Chunki lingvokulturologik nuqtayi nazardan musichaning xususiyati bizga ma'lum. *Tulki(day) odam* o'xshatishida ham xuddi shunday hodisaga duch kelamiz. *Qo'yday bola* o'xshatishida qo'y o'xshamish, bola o'xshatilmish, -day esa vosita hisoblanadi. Hozirgi kunda o'zbek tilida o'xshatishning voqelanishida kabi, singari, -dek, -simon, monand, namo, yanglig' va boshqa yordamchi so'z hamda qo'shimchalar faol qo'llanmoqda. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, ba'zi holatlarda vosita qo'llanmasligi ham mumkin. Bunday holat ko'pincha nutqiy jarayonda yuz beradi.

O'xshatishlar, asosan, harakat-holatning, xarakter-xususiyatning, tashqi ko'rinishning bir-biriga solishtirilishi, tinglashtirilishi natijasida vujudga keladi. Masalan:

Nazarovning burun kataklari kerilib, bezovta *otday pishqirdi* (A.Ko'chimov. «Oq kaptarlar oroli»). *Otday pishqirmoq* – harakat o'xshashligi;

Har tup nihol novdani *ona kabi mehribon*, G'amxo'r bo'lib parvarishlab o'stiradursan, bog'bon (N.Mamatov. «Bog'bon»). *Ona kabi mehribon* – xarakter, xislat o'xshashligi;

Jaloliddin yonida turgan fidoyi yigitlar shu lahzda qon oqib turgan *oshqovoqdek katta kallani* choyshabga o'rab, vaqtni qo'ldan bermaslik uchun tezda tashqariga chiqib otlariga minishdi (Mirmuhsin. «Temur Malik»). *Oshqovoqdek kalla* – tashqi o'xshashlik.

Ba'zi holatlarda o'xshatishlar insonlarga nisbatan beriladigan laqablarning kelib chiqishiqa asos bo'ladi: Shunday dovdirab kelishlaridan birida Asrora yo'lini to'sib: – Sen o'lgur nima qilib xira pashshadek bat-tan ketolmay qolding? – dedi (S.Ahmad. «Hijron kunlarida»). Asardan olingan bu parchadagi xira pashsha so'zi xarakter-xususiyati, harakati shunga monand kishiga nisbatan laqab sifatida ham ishlatiladi. Bunday holatlar nutqiy jarayonda yuz beradi. Yoki tulkiday odam birikmasidagi tulki obrazi ham xuddi shunday holatda insonga nisbatan qo'llaniladi. Bir so'z bilan aytganda, o'xshatishlar faqat bugungi kunning mahsuli bo'lmay, tarixan, etimologik, etnografik jihatdan shakllangan hodisadir. Jumladan, -teg affiksining o'xshatish, qiyoslash, miqoyasa qilish kabi ma'nolarni anglatuvchi ravish yasashi qadimgi turkiy tilga oid bitiktoshlar matnida voqelangan. Bundan tashqari, o'xshatish, qiyoslash ma'nosi bilan -layu shaklli ravishlar dastlab qoraxoniylar davri eski turkiy til yod-

gorliklari namunaviy manbasi bo'lgan «Qutadg'u bilig»da, shuningdek, «Devoni lug'atit turk»da ham uchraydi.

O'xshatish va qiyoslashning go'zal namunalariga, ayniqsa, hazrat Alisher Navoiyning baytlarini mutolaa qilganimizda ko'plab duch kelamiz.

Erurda kavkabi baxting yangi oy,

Erursen badr yanglig' olmoroy («Farhod va Shirin»).

Toleying yulduzi xuddi yangi oydek bo'lsa, o'zing to'lin oydek olamning bezagisan. Baytdagi yanglig' so'zi o'xshatishni vujudga keltirgan.

Oncha hayron to'kib niyoz ashkin,

Shamdek so'z ila gudoz ashkin («Sabbayi Sayyor»).

Shamdek yonib har tomonga niyozmandalik (xotirjamlik) ko'z yoshlarini to'kar eding. Bu baytdagi -dek affiksi o'xshatish vositasi bo'lib kelgan.

O'xshatishlarni shu kungacha yaratilgan asarlarda juda ko'plab uchratamiz. Chunki ularsiz asarlar badiiyligini ta'minlab bo'lmaydi. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'xshatishlar ma'lum bir qonun-qoidalar, grammatik formula asosida shakllanadi. Rus tilshunosligida ham har qanday o'xshatish konstruksiyasini muayyan sintaktik struktura sifatida o'rganish an'anaga kirib qolgan. «Tan olish kerakki, o'xshatish bu sintaktik kategoriyadir. Uning tadqiqi sintaksis doirasida olib borilishi lozim. O'xshatish tilshunoslikning shu bo'limi metodlari va usullari vositasida o'rganilishi, sintaksisning maxsus tili, ya'ni uning terminlari va tushunchalari asosida tasvirlanishi kerak».¹

Albatta, rus tilshunosligi nuqtayi nazaridan bu kabi yondashish o'zini oqlaydi, ammo o'zbek tilida o'xshatishlarni leksik-semantik munosabatda tadqiq qilish talab etiladi. Shuningdek, o'xshatish bilan metaforani farqlash aynan leksik-semantik tadqiq natijasida vujudga kelaydi. Metofaraning asosida ham, o'xshatishning asosida ham qiyoslash, o'xshatish usuli yotgani e'tirof etiladi. Aslida, metafora ham o'xshatish, faqat u yashirin, qisqargan o'xshatishdir. Buni o'z vaqtida Aristotel juda aniq va sodda qilib ko'rsatib bergan.

She'riy matnda:

Qancha shamlar o'chdilar, hushyor bo'l,

Oy-u damlar kechdilar, hushyor bo'l.

Bu jahon – uch kechalik karvonsaroy,

Karvonlar ko'chdilar, hushyor bo'l (Sirojiddin Sayyid).

¹ Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.

«Shamollar o'chdilar»da umr o'chishi, «Karvonlar ko'chdilar»da vaqtning o'tishi nazarda tutilgan. Bu o'rinda metafora, ya'ni yashirin o'xshatish mavjud.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'xshatishlar tilning mazmundorligini oshiradigan, ta'sirchanligini kuchaytiradigan hodisadir. O'zbek tilidagi hech bir manba o'xshatishlardan xoli emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dadaboyev H. Eski o'zbek tilida qiyoslash, o'xshatishning ifodalinishi // *Lingvist IV*. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
2. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.

*Қаршиева Б.,
ТерДУ магистранти*

АВТОМОБИЛСОЗЛИККА ОИД МАТНЛАРДАГИ ТЕРМИНЛАРНИ ИНГЛИЗ ТИЛИДАН ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМА ҚИЛИШ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Жадаллик билан ривожланаётган олам ҳамда одам узвий ўзаро таъсир ва ҳаракатдадир. Инсон ва ўрганилаётган олам ўртасидаги алоқада тил туради. Яъни турли хил билимларни тартиблаш ва тизимлаштириш борасида бирон-бир жамоанинг этник маданий тили манзаравий оламни бунёд этади.

XX – XXI асрларда глобал тараққиёт ишлаб чиқариш соҳасида ҳам ўз аксини топди. Машинасозлик соҳасида дунёнинг кўпгина мамлакатларида етакчиликни автомобилсозлик ташкил этади. Бундай жарён уни акс эттирувчи терминларга бўлган талабни тобора кучайтирмоқда.

Автомобилсозлик терминлари автомобилнинг техник тузилиши, шунингдек, турли хил машиналар ва уларнинг механизмлари ижтимоий, шахсий, ишлаб чиқариш, кундалик ҳаётимизда қўлланилиши билан боғлиқдир. Мазкур терминлар тўғрисидаги саводхонлик бугунги кунда фақатгина мутахассислар учун эмас, балки шахсий автомобиль ёки қишлоқ хўжалик техникасига эга оддий одамлар учун ҳам муҳим. Автомобилни техник таъмирлаш ҳақидаги турли хил тавсиялар ва бошқа механик ҳамда электротехник қурилмалар

тўғрисидаги инглиз тилида ёзилган техник ҳужжатлар тобора ортиб бораётганига ҳайрон қолишга ҳожат йўқ. Афсуски, айни вақтда техник терминларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржималари етарлича ўрганилмаган. Ўзбек тилида техник терминларнинг шаклланимаганлиги, луғатларнинг мукамал тузилмаганлиги сабабли автомобиль ҳамда автомобилсозликка оид адабиётларни яратишда хатоликлар ва ноаниқликларга йўл қўйилмоқда. Ушбу ишнинг асосий мақсади – автомобилсозликка оид матнлардаги терминларни инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари ва уларнинг ечиш йўллари ўрганиш.

Транспорт терминларини ўрганиш борасида қатор илмий тадқиқотлар ўтказилган ва чоп этилган. Жумладан, Л.И.Воскресенская ва Ю.А.Чунтамова инглиз тилидаги техник (автомобиль) терминлар семантикаси тузилишини ўрганган. Н.П.Томасевич ўз тадқиқотларини инглиз терминларининг лексикаси, яъни автомобилсозлик ва унинг бошқа лексик қатламлари билан ўзаро таъсирга бағишланган. В.Г.Захарова автомобилсозликка оид рус ва белорус тилларидаги терминларни қиёслаб, уларнинг ўхшашлиги ва фарқларини аниқлаб берган. Л.И.Лесничая ҳозирги замон француз тилидаги терминлар семантикасининг тузилиши таркиби бўйича тадқиқот олиб борган. И.Э.Коротаева транспорт билан боғлиқ терминларнинг инглизча-америка вариантини таҳлил қилган. И.Н.Позднишева инглиз, француз ва рус тилларидаги автомобиль терминларини қиёслаб, уларнинг ўхшашлик ва фарқли томонларини ўрганган.

Маълумки, автомобиль лексикаси XIX – XX асрларда улкан технология ва саноатлаштириш даврда пайдо бўлган. Инглиз тилидаги «automobile» (автомобиль) термини дастлаб 1883 йили француз тилидаги сифат сўз туркуми тарзида олинган ва қўлланилган. 1890 йилга келиб от сўз туркуми пайдо бўлиб, «ўзи ҳаракатланувчи транспорт воситаси» маъносини англата бошлаган.

Автомобиль билан боғлиқ терминларни шартли равишда тўрт даврга бўлиш мумкин.

I даврга 1889 йил – автомобиль пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган автомобиллар терминлари тегишлидир. Бу даврда автомобилларнинг нусхаларини яратишга уринишлар бўлган, шунингдек, тўлақонли биринчи транспорт воситаларининг агрегатлари кашф этилган. Биринчи автомобиль асоси – боғловлар ва агрегат терминлари пайдо бўлган. Хусусан, тушунчаларнинг ярмидан кўпи шу давр билан боғлиқдир. Ички ёнув двигатели параметрлари, **pressing**

force – кесувчи куч, **coil spring** – витали пружина, **odometer** – одометер, **electic fuel injector** – форсунка, **petrol engine** – бензин двигатели каби терминлар бунга мисол бўла олади.

II давр (1889 – 1934) ривожланиш ва автомобилнинг асосий тизими равақ топиши билан боғлиқ бўлиб, автомобиль ишлаб чиқариш суръати билан характерланади. Автомобилга оид терминларнинг тенг ярми ушбу даврда пайдо бўлган.

Агарда I даврда двигателнинг ички ёнишини ифодаловчи терминлар тушунчаси шаклланган бўлса, II даврда автомобиль келиб чиқишини таърифловчи терминлар устунлиги сезиларли. Натижада янги терминлар шакллана бошлаган: **alternating current generator** – ўзгарувчан ток инегагатори; **transmission** – трансмиссия; **sparking plug** – ёнадиган свеча; **drive shaft** – карданли вал ва бошқалар.

Вақт ўтиши билан автомобилнинг қулайлик даражаси ва ташқи кўриниши равақ топиб, янги тушунчалар юзага келган: **power assisted steering** – кучайтирилган рул бошқаруви, **roof railing** – юкни олиб юривчи ва бошқалар.

1934 йилдан автомобиль ривожланишининг III даври бошланиб, 1975 йилгача давом этди. Ушбу даврда электр заряди билан ҳаракатланадиган автомобиллар ихтиро қилиниши натижасида **wishbone suspension** – парракли кўтаргич, **high-pressure fuel injection pump** – юқори босимдаги ёнилғи насоси, шарли опори, **ball joint** – шарсимон тиргак ва бошқа атамалар пайдо бўлди.

IV давр (1975 йилдан то ҳозирги вақтгача)га келиб шаклланган техник терминлар фан оламида кенг қўлланила бошлаган.

Техник терминларни инглиз тилидан ўзбекчага ўгиришда қуйидаги методлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ: 1) термин синонимик лексик бирликларини қўллаш; 2) кўп маъноли лексик бирликларни қўллаш.

Техник терминлар таржимасида уларнинг мутаносиб эквивалентини танлаш мақсадга мувофиқдир, масалан, **heater** – иситгич, **flywheel** – салмоқли ғилдирак.

Эквивалент ва семантик конвергенцияда терминни таржима қилиш жараёнида янги лексик бирлик ташкил этилмайди, балки мавжуд сўз қўлланилади. Ушбу усул янги лексик бирликлар келиб чиқишига замин яратади. Бу жараён калкаланиш деб номланади. Калкаланишнинг икки тури мавжуд:

а) агарда таржима қилинаётган структуранинг лексик бўлаги ҳар иккала тилда тўғри тузилса, семантик калка иши билан шуғулланаётган бўламиз. Семантик калкаланиш термин таржимасига яқин

ёки тўғри тушади, масалан: **ditect digital control** – тўғри рақамли қурилма;

б) бошқа тилдан олинган мураккаб лексик бирлик таржимаси структурал калка ёки шахсий калкадир, масалан: **dearbox** – кутини узатгич.

Оригинал тилдан бошқа тилга таржима қилиш жараёнида лексик бирликлар мазмун ва шаклий хусусиятлар билан кўчиб ўтади (семантика сўз яшаш, товуш таркиби ва ёзилиши).

Қисқартма сўз (аббревиатура) шаклидаги техник терминлар таржимада тўлиқ сўзлар билан берилса, ўқувчига тушунарли бўлади, масалан:

а) **NVH** – *шовқин, тебраниш, ҳаракатнинг эгилувчан эмаслиги*;

б) **Rpm** – *дақиқада айланишлар сони*.

Инглиз тилида терминлар синфийлиги турлича, яъни:

а) оддий (бир ўзакли): **wheet** – филдирак, **fuel** – ёнилғи; **clutch** – чирмашув;

б) бир ўзакли сўзлардан ва аффикслардан ташкил этилган: **ventilation** – вентиляция тизими, **heator** – иситгич, **cylinder** – цилиндр.

Юқорида зикр этилган фикрлар шундан далолат берадики, инглиз тилидаги техник терминларни ўзбек тилига таржима қилишда уларнинг муқобил вариантини тўғри қўллаш техник адабиётлар таржимасида муҳим рол ўйнайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975. – С.240.
2. Глушко М.М. Функциональный стиль общественного языка и методы его исследования. – М., 1974. – 214 с.
3. Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М., 1993. – С.309.
4. Лейчик В.М., Шелов С.Д. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. – М., 1990. – С.62.
5. Позднышева И.Н. Сопоставительный анализ автомобильных терминосистем в английском, французском и русском языках: Автореф. дис... канд. философ. наук. – М., 2007. – С.23.

ТИЛШУНОСЛИҚДА ФУЗИЯ ҲОДИСАСИ ХУСУСИДА

Фузия терминилотинча бўлиб, «эриб кетиш, сингиш» маъноларини англатади. Тил ички қурилишидаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган бу жараён тилшунослик тарихида гиперагглютинация (В.В.Радлов), морфологик абсорбация ҳамда переинтеграция (Н.В.Крушевский), соддаланиш ҳамда морфологик қайта бўлиниш (В.А.Богородицкий), контаминация (Г.Пауль), фузия (Э.Сепир, А.Н.Кононов) атамалари билан номланиб келади. Улар орасида фузия атамаси ҳодисанинг моҳиятини анча яхши акс эттиради: бунда қисмларнинг янги бирлик таркибига зич бирикиб кетиши, тўғридан-тўғри қисмларга ажратишнинг мумкин эмаслиги, орадаги чегара сигналлари (пауза, урғу)нинг йўқолиши каби ҳолатлар уқилиб туради.

Фузия ҳодисасининг юз бериш сабаблари тилшуносликка доир адабиётларда турлича изоҳланган. Олтойшунослик асосчиларидан бири, фин олими Г.И.Рамстедт фузияни морфемаларнинг қўшилиш ўрни – фонологик ҳодиса сифатида баҳолайди.¹ Ҳинд-европа тилларидаги фузион ҳодисалар И.А.Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородицкий асарларида дастлаб фонетик сабаблар билан боғлиқ деб кўрсатилди. Кейинчалик Н.В.Крушевский асарлари таъсирида бу олимлар фузия замирида маъно ўзгаришлари ётишини, фонетик-фонологик ўзгаришлар эса мазкур ўзгаришларни мустаҳкамловчи жараён эканини эътироф этдилар.²

Э.Сепир фузияда сингишувчи элементларнинг бири ёки ҳар икисининг ўзгаришга учраши ва дастлабки маънодан узоқлашув юзга келишини алоҳида таъкидлаганди. Бу фикр француз тилшуноси Ж.Марузонинг лингвистик луғатида тўлиғича акс этган.³ Айрим шу хил луғатларда эса ўзгарувчан ўзак билан стандарт бўлмаган қўшимчанинг зич бирикуви характеридаги жараён деб изоҳланган.⁴

¹ Бу ҳақда қаранг: Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. – М.: Наука, 1971. – С.111 – 112.

² Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975. – С.168 – 172.

³ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960. – С.331.

⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С.505.

Бошқа бир луғатда эса фузия ҳам морфофонологик жараён сифатида кўрсатилади.¹

Академик А.Ҳожиёвнинг «Лингвистик терминлар изоҳли луғати»да фузия фонема таркибининг ўзгариши, бир фонеманинг ҳар икки фонема состави учун умумий бўлиб қолиши деб таърифланган ва ўқийётирман > ўқиётирман типигаги мисоллар берилган.² Ҳ.Ҳусейнов ва К.Шукурованинг «Луғати терминҳои забоншиносӣ» китобида ҳам рус тилида нашр этилган луғатлардан при-иду > приду, раст-ти > расти, Свердловскийский > Свердловский, минералология > минералогия каби мисоллар берилган, тожик тилига оид бирорта мисол келтирилмаган.³ Кейинги ҳар иккала луғатда ҳам фузия фонетик ҳодиса тарзида берилган.

Фузияни семантик-фонетик ҳодиса деб асослаш туркийшуносликда, олтой тилшунослигида А.Н.Кононов, А.Ф.Фуломов, Э.В.Севортян, В.А.Аврорин, О.П.Суник, Т.А.Бертагаев, Г.Ф.Благова, И.В.Кормушин каби олимлар ишларида учрайди. Бу соҳада акад. А.Н.Кононовнинг махсус ишларини алоҳида таъкидлаш лозим. У ўзининг туркий тилларда фузия ва агглютинация табиатига бағишланган ишлари билан фактик биқиклик, чегараланганликни бартараф этиш, тарихий йўналганликни чуқурлаштириш учун ишончли йўл-йўриқлар берди. Фузия типологик жиҳатдан хилма-хил тилларга хос бўлиб, ўзбек тили материалларида унинг қуйидаги кўринишларини белгилаш мумкин:

1. «Мустақил сўз + мустақил сўз» фузияси: бу кун > бугун, су узмак > сузмак, саккиз ўн > саксон, тўққиз ўн > тўқсон, кеч қурун > кечқурун ва б.

2. «Ўзак ёки асос + аффикс» фузияси: бунда кам ишлатиладиган, нофаол ўзак ёки қўшимча ўзаро бирикиб янги луғавий бутунликни ҳосил қилади. Шуниси муҳимки, нофаол бирлик ўзи бириккан бирлик ёки бирликлар билан сўз туркуми доирасида ё янги парадигматик боғланишларни юзага келтиради, ё бошқа сўз туркумига транспозиция-конверсия йўли билан ўтиб умумкатегориал маъносини ўзгарилади. Бу парадигма таркибидан айрим ҳалқаларнинг тушиб қолиши характерида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, отлардаги келишик парадигмасидан жўналиш келишигининг -гари, -қари, -қари, -ғари; восита-қурол келишигининг -ин шакли аста-секин чиқа бошлагач, бу шакллар ўз маъно таркибидаги ўрин, вақт, ҳолат семалари туфайли равишнинг тегишли бўлиmlаридан ўрин олди: ичкари, ташқари, ил-

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. – М., 1972. – С.470.

² Ҳожиёв А. Лингвистик терминлар изоҳли луғати. – Тошкент, 1984. – Б.105 – 106.

³ Ҳусейнов Ҳ., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1983.

гари, юқори; қишин-ёзин, сочин-тўкин, бирин-кетин. Ана шу жараён туфайли ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишигидаги сўзлар нисбатан кейинги даврларда ҳам равиш сўз туркуми бойлигини тўлдириб туради: олдинда, орқада, бирга, бирдан, кўққисдан, тўсатдан кабилар.

*Турдалиева Г.,
ТВДПИ ўқитувчи*

МАКОН МАЪНОСИДАГИ БИРИКМАЛАР СИНОНИМИЯСИ

Синтактик синонимия турларидан бири бўлган макон маъносини билдирувчи бирикмалар синонимияси турли ҳолатларда юзага келади ва мазкур тур предметнинг бош субъектнинг макон бўйлаб ҳаракатини ифодалайди.

1. Гапда иккинчи даражали бўлак вазифасида келади ва бирикманинг тобе қисми географик атоқли от шаклида ифодаланари. Масалан: ана шундан кейин Тошкентдан чопиб келадиган катта тўраларни айтинг (Чўлпон. «Кеча ва кундуз»). Бу гапдаги ўрин ҳоли вазифасида келиб, бошқарув йўли билан бириккан конструкциянинг тобе бўлаги географик атоқли от билан ифодаланган. Чиқиш келишиги кўшимчаси билан шаклланган тобе сўз бир маънони, яъни ҳаракатнинг чиқиш нуқтасини ифодалаган. Макон муносабатини ифодалаб келган мазкур гапнинг синонимик қаторларини қуйидагича шакллантиришимиз мумкин. Ана шундан кейин Тошкент томондан чопиб келадиган тўраларни айтинг. Бу вариантда гапнинг юқоридаги шакли билан мазмунан бирлигини, фақат ўрин ҳоли вазифасида келган сўз бирикманинг ифодаланиши ўзгарганлигини билдирган сўз кўмакчи конструкция шаклида ифодаланган.

2. Гапда иккинчи даражали бўлак вазифасида келади ва чиқиш келишигидаги сўз билан ифодаланиб ҳаракат содир бўлишида восита вазифасини бажарувчи ўрин белгиси маъноси англашилади. Масалан: Сўфи минорадан намози асрга чақирди (Ойбек. «Қутлуғ қон»). Мазкур гап таркибида қўлланган «минорадан чақирмоқ» бирикмаси макон маъносини ифодалаб, бирикманинг тобе бўлаги чиқиш келишиги кўшимчасини олган ва гапда ўрин ҳоли вазифасида келган. Макон маъносини билдирган ушбу бирикманинг тобе қисми иш-ҳаракатнинг содир бўлишида восита вазифасини ўтовчи ўрин маъносини ифодалаган. Макон маъноли бирикма синонимларини ҳосил қилиш мумкин:

1. Сўфи минорадан туриб намози асрга чақирди.
2. Сўфи минорага чиқиб намози асрга чақирди.
3. Сўфи минорада намози асрга чақирди.

Бу мисоллар тузилишининг асл шаклдан фарқи сезилади, гапнинг умумий мазмуни эса «минорада намози асрга чақириш»дир, лекин биринчи ва иккинчи қаторларда ҳаракат юз бергунга қадар бўлган ҳолатни ифодаловчи гап бўлаги кўшилган. Бу билан кўшимча маъно ҳам юкланган.

3. Гапда ажратилган бўлак вазифасида келади ва бу бўлак макон маъносини билдирувчи конструкция шаклида ифодаланади. Масалан: Кўрғондан – ичкари ҳовлидан – Мирзакаримбой чиқиб келди («Қутлуғ қон»). Мазкур гапдаги макон маъносини билдирувчи бирикма ажратилган ҳол вазифасида келган. Ажратилган изоҳ ҳоллар, одатда, бошқа бир ҳолдан сўнг ўзидан олдинги ҳолнинг маъносини изоҳлаб, аниқлаб келади. Келтирилган мисолдаги макон маъносини билдираётган «ичкари ҳовлидан» бирикмаси ўзидан олдинги «кўрғондан» ҳолининг маъносини изоҳлаяпти ва гапда ажратилган ўрин ҳоли вазифасида келяпти. Бу бирикманинг синонимларини қуйидагича шакллантириш мумкин: 1. Кўрғон томондан – ичкари ҳовлидан – Мирзакаримбой чиқиб келди. 2. Кўрғондан – ичкари ҳовли томондан – Мирзакаримбой чиқиб келди. Бу мисолларда «томон» кўмакчиси қўлланилиб, иш-ҳаракатнинг бирор предмет томонидан йўналганини билдирапти.

4. Гапда макон маъносини билдирувчи бирикма жўналиш келишиги шаклида ифодаланади. Масалан: Московга, Петербурга кўп қатнадим, ойлаб у шаҳарларда қолдим («Қутлуғ қон»). Бу мисолдаги «Московга қатнамоқ», «Петербурга қатнамоқ» бирикмалари жўналиш келишиги кўшимчаси билан ифодаланиб, гапда ўрин ҳоли вазифасида келяпти. Макон вазифасини билдираётган ушбу бирикмалардаги тобе сўз географик атоқли от билан ифодаланган. Гапдаги яна бир «шаҳарларда қолмоқ» бирикмаси аввалгилардан келишик кўшимчаси билан фарқланади, яъни бу бирикма ўрин пайт келишигида ифодаланиб ҳаракатнинг ўрнини билдирган. Мазкур бирикманинг қуйидагича синонимик қаторларини ҳосил қилиш мумкин: Москва ва Петербург томонларга кўп қатнадим, ойлаб у шаҳарларда қолдим. Бу қатор, мисолнинг асл шаклидан фарқли равишда, 1-, 2-бирикмалардаги келишик кўшимчаси туширилиб, гап таркибида янги қўлланган кўмакчи вазифасидаги сўзга қўшилган.

5. Макон маъносини билдирувчи бирикманинг тобе бўлаги кўмакчили отлар билан ифодаланади:

Ич кўмакчи оти. Чиқиш келишигидаги ич сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предмет ичидан, орасидан йўналишини ифодалайди.¹ Масалан: Қоронғилик ичидан Нури чиқиб келди («Қутлуғ қон»). Юқорида айтилганидек, бу гапда Нурининг чиқиб келиши қоронғилик орасидан йўналганини ифодалайпти. Бирикманинг синонимик вариантларини куйидаги қаторда кўрамиз:

Қоронғилик томондан Нури чиқиб келди – кўмакчи от ўрнида бошқа кўмакчи от қўлланган.

Қоронғилиқдан Нури чиқиб келди – кўмакчи от бутунлай тушириб қолдирилган ва келишиқ кўшимчаси бирикманинг тобе қисмига қўшилиб келган.

Ушбу гапда «кўрғон ичида бўлмоқ» конструкцияси макон маъносини ифодалаб келган, бирикманинг синонимик қаторлари куйидагича бўлиши мумкин: Салимбойвоччанинг бутун диққати кўрғон томонда бўлди – Салимбойвоччанинг бутун диққати кўрғонда бўлди.

Олд кўмакчи оти. Ўрин-пайт келишигидаги бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг бирор предмет олдида содир бўлганини ифодалаб келади.² Масалан, Кичкина замбил эшиқ олдида аравадан туширилди («Қутлуғ қон»). Гапдаги макон маъносини билдирувчи конструкция ўрин ҳоли синтактик вазиятида келяпти.

Мазкур кўмакчи отнинг ўрин ҳоли вазифасида келиши кўпроқ келишиқдан олдин эгалиқ аффикси қўлланиши билан боғлиқ. Бундай конструкциядан ўрин маъноси англашилиши учун қаратувчи ўрин маъносини билдириши керак бўлади. Келтирилган мисолдаги қаратувчи, яъни эшиқ сўзи ўрин-жой маъносини ифодалаб, белгисиз ҳолда қўлланган. Макон маъносини билдирувчи ушбу бирикманинг куйидагича синонимлари ҳосил қилинади:

Кичкина замбил эшиқ олдида етиб аравадан тушишди. Ушбу гапда макон маъносини билдирувчи бирикмадаги ўрин келишиги ўрнида жуналиш келишиги кўшимчаси қўлланган: олдида-олдида тарзида ва «ет» кўмакчи феъли ҳам иштирок этган. Бу кўмакчи феъл, асосан, даражама-даража юз берадиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикади ва ҳаракатнинг тўла даражада юз бериши маъносини билдиради. Келтирилган мисолда ҳам айна шу маъноларни ифодалаган.

Демак, макон маъносини билдирувчи бирикмалар кўмакчилиқ отлар ва унинг синонимлари, географик отлар билан ифодаланиб,

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II жилдлик. 2-жилд. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 563.

² Кўрсатилган асар. – Б. 561.

ўрин-пайт, чиқиш ва жўналиш келишиги қўшимчаларини олган шаклда келиши, гагда, асосан, ўрин ҳоли, ажратилган изоҳ ҳоли синтактик функцияларини бажариши мумкин экан.

Джапарова У.,
ТДШИ магистранти

КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ ТУРК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЎРГАНИЛИШИ

Келишик категорияси турк тилшунослигида «*ad durum ekleleri*» деб аталади. Грамматикага оид баъзи китобларда келишик қўшимчалари *hel ekleleri* деб юритилади. Келишик қўшимчалари воситасида от отга ёки от феълга боғланади: *evin duvanı* (уйнинг девори), *ev-e gitmek* (уйга кетмоқ) каби.

Турк тилшунослигида отларда келишик шакллари грамматиканинг бошқа мавзулари каби мунозарали. Турк тилшунослигида тўққиз келишик шакли бор деб қаралмоқда. Улардан олтитаси вазифасига кўра ўзбек тилидаги олти келишик шаклига тўғри келади, булар: 1) бош келишик (*yalın hali*); 2) қаратқич келишиги (*ilgi hali*); 3) жўналиш келишиги (*yaklama hali*); 4) тушум келишиги (*uarma hali*); 5) ўрин-пайт келишиги (*bulunma hali*); 6) чиқиш келишиги (*uzaklama hali*).

Қуйидаги келишик шакллари турк тилшунослари орасида фарқли фикрларга сабаб бўлмоқда. Баъзи олимлар уларни келишик деб қарасалар, баъзилари бошқа сўз туркумлари билан ифодаламоқдалар. Булар: 7) восита шакли (*vasıta hali*); 8) тенглик шакли (*eitlik hali*); 9) йўналишни кўрсатувчи шакл (*Yun gusterme hali*).

Отлар сўз бирикмаси ёки гаплар ичида ана шу келишик шакллари бирини олган ҳолда вазифа бажаради.

1. **Бош келишик** (*yalın hali*)ни турк олимларидан О.Гўкер [3] ва И.Дўган [4] *yalın hali*, М.Ҳенгирмен [2] ва З.Кўрқмаз [5] *yalın durum*, М.Ергин [1] эса *nominatif hali*, рус олими туркшунос А.Н.Кононов [6] «основной падеж» деб атайди. Бош келишик кўпчилик тилларда отнинг бошқа бир сўзга тобе эмаслигини кўрсатади. Отнинг бирлик (*kitap*), кўплик (*kitaplar*) ва эғалик (*kitabım, kitaplarım*) шакллари ҳам бош келишикда бўлади ҳамда қўшимчалар олиб турланади.

2. **Қаратқич келишиги** (*ilgi hali*)ни турк тилшунослигида И.Дўган [4] *ilgi hali*, З.Кўрқмаз [5] *ilgi durumu*, М.Ҳенгирмен [2] *tamlayan durumu*, М.Ергин [1] *genetif hali*, А.Н.Кононов [6] «родительный падеж» деб атайди. Туркиядаги мактабларнинг ўқув дастурларида «*nin*

halî» тарзида ҳам берилади. Қаратқич келишиги *отнинг* бошқа бир от билан муносабатда эканлигини кўрсатувчи келишик бўлиб, унда от ўзидан кейин келувчи бошқа отга тобе бўлади. Қаратқич келишигида келган сўз баъзан қўшимча олади, баъзан олмайди: *baba evi* (ота уйи), *babanın evi* (отанинг уйи), *öğretmen kitabı* (ўқитувчи китоби), *öğretmenin kitabı* (ўқитувчининг китоби) каби.

Қаратқич келишигининг қўшимчаси *-in (-nin)* бўлиб, ундош билан тугаган сўзларга *-in, -in, -ün, -un* (*ev-in, kitab-in, gül-ün, kol-un*), унли билан тугаган сўзларга эса қўшимчадан олдин *-n* орттирилиб, *-nin, -nin, -nün, -nun* шаклида қўшилади (*kahve-nin, baba-nın, ütü-nün, yavru-nun*).

3. Жўналиш келишиги (*yaklama halî*) турк тилида яқинлашиш ва йўналишни ифодалагани, макон, жойни кўрсатгани учун *yunelme durumu* (йўналиш ҳоли) дейилади. М.Ҳенгирмен [2], И.Дўган [4], З.Қўрқмаз [5] ҳам айнан шундай атайди. Баъзи китобларда ва М.Эргин [1] томонидан ушбу келишик шакли *datif*, Туркиядаги ўрта мактаб дастурларида «*e halî*» деб аталади. Жўналиш келишиги воситасида отлар ҳаракатни ифодаловчи феълларга боғланади. Ушбу келишик қўшимчаси *-e, -a* бўлиб, унли билан тугаган сўзларга *-e, -a* дан олдин *-u* ундоши орттирилиб *-ue, -ua* шаклида қўлланади: *anne-ue, arpa-ua, ütü-ue, koku-ua* каби.

Жўналиш келишиги қўшимчаси изофаларга *-ne, -na* шаклида қўшилади: *Ali'nin annesi-ne* (Алининг онасига), *araba tekerleği-ne* (машина гўлдиррагига), *sınıf kapısı-na* (синф эшигига), *odanın masası-na* (хонанинг столига) каби.

4. Тушум келишиги (*uapma halî*)ни М.Ҳенгирмен [2], И.Дўган [4], О.Гўкер [3] грамматикага оид китобларда *belirtme durumu*, З.Қўрқмаз [5] *yükleme durumu*, М.Эргин [1] эса *akkuzatif* деб атайди, мактаб дастурларида «*i halî*» деб берилади. Тушум келишиги отнинг ўтимли феъл таъсири остида бўлишини кўрсатади. Бу шаклда от феълдан бевосита таъсир олади. Ушбу келишикнинг қўшимчаси *-i* бўлиб, ундош билан тугаган сўзларга *-i, -i, -ü, -u* (*el-i, ağac-ı, yokuş-u, göz-ü*), унли билан тугаганларига эса *-i* дан олдин айирувчи *-u* ундоши орттирилиб *-yi, -yi, -yü, -yu* шаклида қўлланади: *anne-yi, arpa-yı, ütü -yü, duygu-yu* каби.

Тушум келишигидаги сўз қўшимча олган ёки олмаган шаклда бўлиши мумкин. Шунга кўра, гап ичида тушум келишигида турган от ёки отлашган сўз қўшимча олганда *belgili* (*belirtili*), қўшимча олмаганда эса *belgusuz* (*belirtisiz*) бўлади: *maas aldım – maasi aldım, film izledim – filimi izledim* каби.

Ушбу келишик қўшимчаси баъзи олмошларга ва изофаларга қўшил-

ганда ундан олдин *-n-* товуши орттирилиб *-ni, -ni, -nū, -nu* шаклини олади: *buni, unu, onu; Ali'nin arabasi-ni, evin bahcesi-ni, bahcenin gülü-nū* каби.

Тушум келишигининг унутилиб кетган ва ҳозирда баъзи шева-ларда сақланиб қолган қўшимчаси ҳам бор. Бу эгалик қўшимчасидан кейин қўшиладиган *-n* айирувчисидир: *eli-n (öptü) saçı-n (çekti), yüzü-n (açtı), gözü-n (süzdü)* каби. Бу қўшимча бадиий адабиётда, хусусан, шеъриятда учрайди.

5. Ўрин-пайт келишиги (*bulunma hali*) турк тилида бир маконда бўлишни ифода этганлиги учун И.Дўган [4], З.Қўрқмаз [5] *bulunma hali, bulunma durumu* (бўлиш ҳоли), О.Гўкер [3], М.Ҳенгирмен [2] *kalma durumu* (қолиш ҳоли) деб атайди. Ушбу келишик шакли Европа тилшунослигига мослаб М.Эргин [1] *Lokatif* тарзида номласа, мактаб дарсликларида соддалаштирилиб «*de hali*» деб аталади.

Ўрин-пайт келишиги отни феълга боғлаб келади. Ушбу келишик қўшимчаси унли ва жарангли ундош товушлардан кейин *-de, -da, жарангсиз ундош товушлардан кейин эса -te, -ta* (изофаларда *-nde, -nda*) бўлади: *evde oturuyor, masada yatıyor, Taşkent'te çalıştı, kitapta yazıyor* каби.

6. Чиқиш келишиги (*uzaklama hali*) турк тилида бир макондан узоқлашиш, чиқишни ифодалагани учун *uzaklama hali, uzaklaşma durumu* (узоқлашиш ҳоли) дейилади, О.Гўкер [3], М.Ҳенгирмен [2], З.Қўрқмаз [5] эса *sikma durumu* (чиқиш келишиги) деб атайди, грамматикага оид баъзи китобларда европа атамашунослигига тақлидан М.Эргин [1] *ablative hali* дейди, И.Дўган [4] *ayrılma hali* дейди, Туркиядаги ўрта мактаб дарсликларида «*den hali*» деб номланади. Чиқиш келишиги отнинг ўзидан узоқлашишни ифодаловчи феъллар билан муносабатини билдиради. Ушбу келишикда сўз унли ва жарангли ундош товушлардан кейин *-den, -dan, жарангсиз ундош товушлардан кейин эса -ten, -tan* (изофаларда *-nden, -ndan*) қўшимчасини олади: *elden gitti (кўлдан кетди), İstanbul'dan gittik (Истанбулдан чиқдик), sizden sonra (сиздан кейин), Taşkent'ten dunecek (Тошкентдан қайтмади), evinden kovmuş (уйдан қувбди)* каби.

7. Восита шакли (*vasita hali*) отнинг феълга бир восита эканлигини кўрсатади ва восита, замон маъноларини ифодалайди. Бу келишикни олимлардан О.Гўкер [3], И.Дўган [4], З.Қўрқмаз [5] *vasita hali*, М.Эргин [1] *instrumental hali* деб номлайди, М.Ҳенгирмен [2] ва А.Н.Кононов [6] мазкур шаклга келишик сифатида қарамайди. Восита шаклининг қўшимчаси эски туркчада *-n* бўлган, лекин бу эскирган қўшимча ҳозирги замон турк тилида фақат бир неча сўзгагина қўшилади (ундош товуш билан тугаган сўзларга *-i* айирувчиси

ёрдамида қўшилади) ва замонни ифодалайди: *yaz-ı-n* (ёзда), *kış-ı-n* (қишда), *öğle-n* (туш пайтда), *ansız-ı-n* (тўсатдан) каби. Турк тили грамматикасида бу қўшимча *-meksizin* (*-maksizin*) равишдош қўшимчаси шаклида қолганлиги ҳам таъкидланади: *durmaksız-ı-n* (тўхтамасдан), *gütmeksizin* (кўрмасдан) каби. Баъзан ушбу келишик шаклида ҳеч қандай восита ҳолати йўқлигини кўриш мумкин.

-n қўшимчаси нутқда қўлланишдан чиқиши билан унинг ўрнини *ile* (билан) боғловчиси эгаллаган. Ҳозирги вақтда *ile* ва унинг алоҳида келишик қўшимчасига айланган *-le*, *-la* шакллари восита маъносини ифодалаб келади: *dille* (тил билан), *güzle* (кўз билан), *başla* (бош билан) каби. Агар сўз унли товуш билан тугаган бўлса, восита қўшимчасидан олдин *-y-* айирувчиси орттирилади: *düşünce-y-le* (фикр билан), *tabanca-y-la* (тўппонча билан), *Leyla-y-la* (Лайло билан) каби.

8. Тенглик шакли (*eşitlik hali*) ўхшашликни ифодалаб отни феълга боғлашга хизмат қилади. М.Эргин [1], О.Гўкер [3], И.Дўган [4], З.Қўрқмаз [5] келишик шаклларида бири деб қарайдилар. Ушбу шаклни баъзи тилшунослар Европа тилшуносларига тақлидан *ekvatif hali* деб аташади. Тенглик қўшимчаси *-ce* (*-ze*, *-sa*, *-za*)дир: *bence* (менимча), *iyice* (яхшилаб), *insanca* (инсондай), *yavaşza* (секунгина) ва ҳоказо.

Тенглик шакли ўрнида турк тилида *gibi*, *gure*, *kadar*, *sıra*, *olarak* сингари сўзлар ҳам қўлланади: *insan gibi* (инсон каби), *deve kadar* (туядай), *ardı sıra* (ортидан), *guzel olarak* (*guzelce*), *yavaş olarak* (*yavaşza*) каби.

9. Йўналишни кўрсатувчи шакл (*direkif hali*) (*yun gusterme hali*) турк тилшунослигида йўналишни ифодаловчи келишик сифатида олинган ва у деярли истеъмождан чиққан. Турк тилшуносларидан М.Эргин, О.Гўкер, И.Дўгангина бу келишикни ажратади. Бу *-re* (*-ra*) ва *-eri* (*-arı*) қўшимчаларидир. Ҳозирги пайтда у бир нечта туркча сўзда қўлланади: *son-ra*, *iz-re*, *uzu-re* (*uzre*), *taş-ra* (*dışarı*), *dış-arı*, *ic-eri* каби. Ҳозирги турк тилида ушбу эскирган қўшимча ўрнига *doğru* (*capu*), *karşı* (*қарши*, *қараб*, *томон*, *сару*) каби йўналишни ифодаловчи ёрдамчи сўзлар қўлланади: *eve doğru*, *dağa karşı*, *sabaha karşı* каби.

Турк тилшуносларининг келишикларни таснифлашдаги фикрлари ҳар хил бўлганлиги сабабли улар мақолада таққосланди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ergin M. Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım. – İstanbul, 2008. – S.220 – 242.
2. Hengirmen H. Türkçe Dilbilgisi. Engin yayınevi. – Ankara, 1998.
3. Göker O. Uygulamalı Türkçe Bilgileri. – İstanbul, 1998.

4. Doğan A. Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim. 1, 2, 3. TDK. – Ankara, 1990.
5. Korkmaz Z. Türkiye türkçesi grameri Şekil Bilgisi. Türk dil kurumu yayınları. – Ankara, 2007. – S.23 – 25.
6. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М., 1941.

Хамракулов А.,
кандидат филологических наук

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ СТАТУС ВСТАВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В РОМАНЕ В.НАБОКОВА «ОТЧАЯНИЕ» (НА ФОНЕ КОНКРЕТНОГО МИКРОКОНТЕКСТА)

В романе В.Набокова «Отчаяние» вставные конструкции (ВК) выполняют одну или несколько языковых функций, обнаруживающихся на фоне конкретного микроконтекста. Микроконтекст может быть фрагментом текста, ССП, но чаще отдельным предложением, включающим вставные конструкции. Вставки дополняют, уточняют, поясняют включающим предложение добавочными сведениями, попутным замечанием, различного рода поправками. Эта функция типична для всех вставок, независимо от способа их выражения, типа формальной связи и характера смысловых отношений с основным предложением, а также от способа их включения в текст. Для вставок, выраженных словами, эта функция является основной и единственной.

Вставки, выраженные простым предложением, сложным предложением минимальной и усложненной конструкции, сложным синтаксическим целым, номинативным рядом, диалогическим единством и отдельными репликами диалога, кроме добавочного сообщения, могут нести еще одну второстепенную, но весьма существенную для смысловой организации конкретного текста функцию. Они могут выполнить эмотивную, конативную, фанатическую, поэтическую или метатекстовую функции и становиться бифункциональными.

Первичная функция может быть совмещена во вставках с несколькими вторичными функциями. Вследствие этого вставки оказываются полифункциональными. Рассмотрим такие случаи осложнения функциональной нагрузки вставок в тексте романа «Отчаяние».

Наиболее простой случай осложнения функционального статуса ВК возникает благодаря включению во вставку вводной конструкции, например: «Помню, кстати, как однажды Лида, по моему требованию, все с себя сняла, и очень мило смеясь и краснея, позировала Ардалиона,

который вдруг обиделся на что-то, – вероятно, на собственную бездарность, – и бросил рисовать, пошел на поиски боровиков».

Основная функция данной вставки – добавочное сообщение с уточняющим, пояснительным характером. Но благодаря осложнению с помощью вводной конструкции, ВК приобретает функцию указания на степень достоверности добавочного сообщения.

Наиболее часто вставки выполняют, помимо первичной функции, апеллятивную (или конативную) функцию, ориентированную на адресата. Её разновидностью выступает фатическая (контактоустанавливающая) функция, назначение которой – привлечь внимание читателя. При наличии конативной функции дополнительное сообщение, заключенное во вставке, может быть адресовано главным героем другому персонажу. Например: «Я давно не спал в постели, – проговорил он с улыбкой (не показывая десен, дурак), – в настоящей постели».

В романе «Отчаяние» встречаются вставки, в которых герой апеллирует к самому себе. Чаще всего автоадресация осуществляется с помощью вопроса. Вопросительные предложения, представленные во вставках, можно разделить на две группы: безответные и вопросо-ответные структуры. Безответные – это такие вопросительные предложения, которые лишены прямого ответа по той причине, что он или неизвестен, или не нужен. Например: «На предпоследней, спиной к стене, держа перед собой шляпу (кто был первый нищий, применивший шляпу к своей профессии?), нарочно сутулился пожилой оборванец».

Здесь вставка представлена вопросительным предложением, осложненным причастным оборотом. Она относится к слову «шляпа» из основного предложения. Связь основного предложения и ВК осуществляется с помощью словесного повтора. Данная ВК – вопросительное предложение – не требует ответа. Этот вопрос – сообщение адресуется самому герою-рассказчику и включает не столько поиск информации, сколько эмоциональную реакцию героя-рассказчика на факт действительности.

Вопросо-ответные структуры возникают во внутренней речи или в автодиалоге героя тогда, когда он сам выступает адресатом.

Отдельную группу составляют вставки, выполняющие контактоустанавливающую функцию с читателем. Они содержат в своем составе речевые формы диалога, в частности прямое обращение к адресату-читателю. Например: «Ты в миллион раз умнее меня, – тихо сказала Лида, ломая руки (да, читатель, дикси, ломая руки), но все это так страшно, так ново, мне казалось, что это только в книгах».

В романе Набокова встретились и такие ВК, которые несут не дополнительную информацию, а как бы заключают все содержание предложения. Например: «Предлагаю вашему вниманию третий вариант: Между тем... (пригласительный жест многоточия)». В приведенном примере вставка представлена номинативным распространенным предложением, заключающим субъективную оценку содержания предшествующего пунктуационного знака. Она подключается не к самостоятельному предложению, а к служебному слову, символизирующему возможный и существующий в воображении субъекта речи прием парадоксального настроения начала главы романа.

Помимо таких структур, в романе можно встретить вставки, которые не несут добавочную информацию, а только дают обобщенное указание на неё. Например: «... Так нельзя. Спокойствие. Шоколад, как известно (представьте себе, что следует описание его производства)».

Вставные конструкции, используемые в романе «Отчаяние», могут совмещать функцию попутного замечания с метаязыковой функцией, т.е. функцией толкования. Во вставке могут истолковываться, оцениваться разные стороны включающего высказывания: его форма и его глубинный внутренни́й смысл.

Первичная функция вставок может осложняться поэтической функцией. Она проявляется особенно ярко в тех случаях, когда содержанием ВК оказываются индивидуальные ассоциации, поэтические образы, воплощенные с помощью необычных сравнений, метафор и других образных средств, когда во вставке представлена реализация метафорой, олицетворением или есть звуковые сближения, порождающие смысловые соответствия. Рассмотрим такой пример: «Немцам попадает запломбированный поезд (большевичный консерв, импорт Ленина)».

Приведенное предложение осложнено вставкой, выраженной номинативным рядом. Кроме функции добавочной референции, она выполняет поэтическую функцию, так как заключает индивидуальную метафору.

Таким образом, мы выяснили наиболее характерные для романа «Отчаяние» языковые функции вставок на уровне конкретного микроконтекста.

Все рассмотренное позволяет сделать вывод, что вставки, помимо добавочного сообщения, попутного замечания, могут выполнять и другие второстепенные функции: аппеллятивную, фатическую, метаязыковую, поэтическую и живописно-изобразительную.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА. ПРАГМАЛИНГВИСТИКА. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ. КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ

Усманова Ш.,
филология фанлари доктори

СОЦИОЛИНГВИСТИКАДА ПСИХОЛИНГВИСТИК ВА СОЦИОЛОГИК ТУШУНЧАЛАРНИНГ ТАЛҚИНИ

Социолингвистикада мазкур фанга хос махсус тушунчалар билан бир қаторда психолингвистик ва социологик тушунчалар ҳам қўлланилади. Масалан, *коммуникатив вазият* тушунчаси психолингвистика соҳасидан ўзлаштирилган бўлиб, у икки ёки ундан ортиқ кишилар нутқий мулоқотидаги вазиятни ифодалайди.

Коммуникатив вазият маълум тузилишга эга бўлиб, қуйидаги компонентлардан ташкил топади:

- 1) сўзловчи (адресант);
- 2) тингловчи (адресат);
- 3) сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабат;
- 4) мулоқотнинг эмоционаллиги (расмий/нейтрал/дўстона);
- 5) мақсад;
- 6) мулоқот воситаси (тил ёки унинг тармоқлари – диалект, услуб, шунингдек, паралингвистик воситалар – имо-ишоралар);
- 7) мулоқот усули (оғзаки/ёзма, контактли/дистантли);
- 8) мулоқот жойи.

Қайд қилинган компонентлар ўзгарувчан характерга эга бўлади. Компонентнинг ўзгариши билан коммуникатив вазият ҳам ўзгаради. Масалан, маҳкама жараёнидаги судья ва гувоҳнинг мулоқоти уларнинг маҳкамадан ташқаридаги мулоқотига нисбатан ўта расмий тил воситаларининг қўлланиши билан ажралиб туради.

Психолингвистика соҳасидан ўзлаштирилган яна бир тушунча *тил эгасининг коммуникатив салоҳияти*дир. Кишилар нутқий коммуникация жараёнида адресат учун тушунарли ифодаларни тузиш учун луғат ва грамматика каби тил воситаларидан фойдаланадилар. Бироқ мазкур тилда мулоқотнинг муваффақиятли чиқиши учун луғат ва грамматика билимининг ўзи етарли бўлмайди. Бунда у ёки бу тил бирликлари ва уларнинг бирикуви қўлланиш шартларини ҳам билиш лозим. Бошқача айтганда, тил эгаси грамматикадан ташқари

«вазият грамматикаси»ни ҳам ўзлаштириши лозим. У лексик бирликларнинг маъноси ва гапда жойлашиш тартиби қоидаларини ўзлаштириш билан бирга сўзловчи ҳамда адресат орасидаги муносабат, мулоқот мақсади ва бошқа омилларни ҳам билиши керак. Тил эгаси айрим ижтимоий вазиятларда нутқ акти сифатида ниманинг мақбул бўлишини англаши лозим. Булар тил эгасининг коммуникатив салоҳиятини ташкил қилади.

Д.Хаймснинг фикрича, коммуникатив салоҳият тушунчаси бир-биридан фарқланадиган икки интеллектуал категория: *билим* ва *ундан фойдаланиш* қобилиятининг тан олиншига боғлиқ бўлади. Бинобарин, *билиш* бошқа, *қилиш*, *амалга ошириш* бошқа бир ишдир.¹ Масалан, тил билими пассив, айти пайтда, тилни билиш, тил воситаларидан фойдаланиш фаол бўлиши мумкин.

Коммуникатив салоҳият доирасига одоб-ахлоқ қоидалари (ўзбек лисоний ҳамжамиятида *сан* ва *сиз* олмошлари, *-лар* қўшимчасининг хурмат маънолари, япон ва корейс лисоний ҳамжамиятларида хурмат шакллари категориясининг қўланилиши), болаларнинг катталар билан (ёки катталарнинг болалар билан) мулоқот қоидалари, коммуникация иштирокчиларининг ижтимоий мавқеига кўра «ижтимоий масофа»га риоя қилиш қоидалари, шунингдек, илтимос, талаб, айблаш, таҳдид, ваъда бериш каби турли нутқ актларини амалга ошириш қоидалари ва бошқалар киради.

Социолингвистикада социология ва ижтимоий психологиядан ўзлаштирилган тушунчалар ҳам кенг қўлланилади. Улардан энг муҳими *ижтимоий мақом* тушунчасидир. Жамиятда яшайдиган ва турли гуруҳларга мансуб ҳар бир индивид жамиятда бир қанча ижтимоий ўринга эга бўлади. Масалан, талаба (ўз-ўзидан маълум ижтимоий ўринга эга) фаол «камолотчи», универстиетнинг шахмат бўйича чемпиони, гуруҳда яхши хонанда, уйда ўғил ва ака, дўстлар даврасида ўртоқ, дўст ва ҳоказо бўлиши мумкин. Мазкур ўринларнинг ҳар бири муайян қоидалар ва вазифалар билан боғлиқ бўлиб, *У ижтимоий мақом* деб номланади. Ижтимоий мақомларнинг аксариятига инсоннинг ўзи эришади. Улар *ортирилган мақомлар* дейлади. Талаба мақомига олий ўқув юртига кириш имтиҳонларини муваффақиятли топшириш, чемпионлик мақомига мусобақада ғолиб бўлиш, эр мақомига никоҳдан ўтиш йўли билан эришилади. Бошқа мақомлар, хусусан, жинс, этник ёки муайян ирққа оидлик туғма бўлади.

¹ Hymes D. On Communicative Competence. Original paper. 1971. – P.269 – 293.

Ҳар қандай мақом ҳуқуқ, мажбурият ва унга мос меъёрий муомаладан иборат. Жумладан, талаба мақоми дарсларга қатнашиш, имтиҳонлар топшириш, амалиёт ўташ, университет кутубхонасидан фойдаланиш ва бошқалардан иборат. Профессор-ўқитувчи мақоми муайян фандаги салоҳият, маълум педагогик малака, илмий фаолият, кафедра мажлисида иштирок этиш ва бошқалардан иборат. У ёки бу ижтимоий мақомга эга бўлган кишидан атрофдагилар мазкур мақомга мос маълум муомалани кутади.

Ана шундай стандарт, умум томонидан қабул қилинган кутишлар *ижтимоий рол* дейилади. Бир мақомга бир неча роллар мос келиши мумкин. Масалан, университет профессор-ўқитувчисидан талабалар, ҳамкасблар, кафедра мудири, маъмурият ва техник ходимларнинг кутиши фарқ қилади.

Жамият учун хос бўлган аксарият роллар тилда махсус маъно касб этади: ота, турмуш ўртоғи, ўғил, синфдош, кўшни, ўқитувчи, харидор, йўловчи, мижоз ва ҳоказо. Жамиятнинг ҳар бир вояга етган аъзоси роллари ижросида ўзини қандай тутишни яхши билади.

Жамиятнинг аъзоси сифатида индивиднинг ҳаёти у туғилган ва тарбияланаётган оилада рол муомаласини, ўзини қаерда қандай тутишни ўрганишдан бошланади. Худди ана шу ердан шахснинг ижтимоийлашув жараёни – яшаши ва ҳаракатланиши кутилаётган жамиятга кириши бошланади. *Ижтимоийлашув* индивиднинг аста-секин ўзи учун янги бўлган гуруҳларга кириши ва янги ролларни ўзлаштириши жараёнидир.

Ижтимоийлашув жараёнининг муҳим таркибий қисмларидан бири *лисоний ижтимоийлашув* бўлиб, у муайян жамиятда қўлланиладиган тилни ўзлаштириш ва ундан фойдаланиш қоидаларини у ёки бу ижтимоий рол ижросига мувофиқ ишлатишни ифодалайди.

Хуллас, социолингвистикада қўлланиладиган айрим тушунчалар психолингвистика, социология ва ижтимоий психология соҳаларидан ўзлаштирилган, улар тилнинг мавжуд ижтимоий шароитлар билан боғлиқлигини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

ТИЛ ИЛМИ ВА ИЖТИМОЙ БУЮРТМА

Маълумки, фанларнинг, илмий билишнинг ривожини узлуксиз ва узвий занжирсимон кўринишда бўлади. «Ижтимоий онгнинг энг фаол кўринишларидан бири бўлган фаннинг тараққиёти унда етакчилик қиладиган методологик тамойил ва билим ҳосил қилиш усули узлуксиз занжири бўғинларининг бир-бирини алмаштиришидан иборат ҳаққоний (объектив) қонуният асосида кечади. Бу занжир эса ... → *эмпиризм* → *рационализм* → *эмпиризм* → *рационализм* →... кўринишига эга».¹ Ўзбек тил илми бугунги кунда ўзининг иккинчи эмпирик босқичига қадам қўймоқда.

Ўзбек тилшунослигининг илк эмпирик босқичи ижтимоий-маърифий буюртмани ўз зиммасига олганди. Ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида она тили таълими зиммасида оммавий саводхонликни таъминлаш, адабий тил меъёрларини оммалаштириш, ўқитишни замонавий усулларда йўлга қўйиш вазифаси турарди. Адабий тил меъёрларини ишлаб чиқиш, албатта, тилшуносликнинг формал йўналиши зиммасида эди. Тилнинг ҳар бир сатҳи бўйича адабий тил меъёрларини ишлаб чиқиш ва тил бирликларидан шу меъёрлар асосида фойдаланиш фан ҳамда таълимни уйғунлаштирди. Зеро, адабий тил меъёрлари кишиларга лингвистик билимлар асосида сингдирилади ва формал тилшунослик шунга йўналтирилган тилшунослик билимларини шакллантириш, таълим эса бу билимларни бериш йўлидан борди. Бунда, албатта, рус формал тилшунослиги аънавалари ва рус тилини ўқитиш усулига таянилди. Кейинчалик тиллар меъёрларини ўрганишда мазкур дарсликлар назарий асос бўлди. Ўтган асрнинг 50 – 60-йилларига келиб бу ижтимоий буюртма бажарилганлиги, фаннинг ўзи эса маълум муддат турғунлик ҳолатига тушганлиги, унда аънавийлик ҳукм сураётганлиги мутахассислар томонидан эътироф этилганди.

Турғунлик тараққиётнинг, аънавийлик эса янгиликларнинг доясидир. Ўзбек формал тилшунослигидаги бу ҳолат фаннинг янги уфқларини очишга хизмат қилди.

¹ Неъматов Х., Йўлдошева Д. Тил илми ва таълими истиқболи // Маърифат. 2013 йил 14 август.

Субстанциал лингвистика зиммасига юклатилган ва аниқ уқилган ижтимоий буюртма, мақсад, тўғри белгиланган методология, самарали тадқиқ методларини ишга солиш натижасида қисқа муддат мобайнида кўзланган натижага эришилди. Ўтган асрнинг 80-йилларида фаолиятини бошлаган ўзбек субстанциал тилшунослиги фаннинг устувор соҳаси сифатида ўзбек тилида лисон (тил имконияти) ва нутқ (тил имкониятининг воқеланиши)ни изчил фарқлаш асосида лисонга умумийлик, моҳият, имконият, сабаб, нутққа алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат сифатида муносабатда бўлиб, асосий эътиборини умумийликларни очишга қаратди. Бир сўз билан айтганда, ўзбек тилшунослиги ўзининг назарий босқичидаги илмий муаммоларни, умуман олганда, ҳал қилган, тадқиқотларнинг рационал мағзи она (ўзбек) тили таълими мазмунидан тўлақонли ўрин олган эди. Фан даврдан, ижтимоий эҳтиёжлардан бир қадам олдин юргандагина тараққиёт омилига айланади, унинг ривожлантирувчи ричаги вазифасини бажаради. Ўзбек тилшунослиги ҳам янги давр, янги асрдаги ижтимоий эҳтиёжларни тўла ҳис қилди. Зеро, она тили таълими олдида улкан миллий-маърифий-таълимий вазифа турардики, унинг учун тилшунослик лингвистик таъмин ҳозирламоғи зарур эди. Зеро, мустақиллик тотли неъмат бўлиш билан бирга улкан масъулият ҳамдир. Бир вақтлар тилга фақат «алоқа-аралашув воситаси» сифатида тор, сийқа ёндашиллар, унда полифункционал ҳодисанинг бир қирраси эътироф этилиб, қолган «тўқсон тўққиз» жиҳати эътибордан четда қоларди. Ахир «...ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, унинг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – миллатнинг руҳидир».¹ Бежиз миллатпарвар жадид Абдулла Авлоний: «Ҳар бир миллатнинг дунёдаги борлигини кўрсатадурган ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур», – демаган. Эътибор қилинса, нафақат алоқа-аралашув воситаси, балки ўзликни англаш воситаси, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқ омили, миллатнинг руҳи, ойнаи ҳаёти экан. Бироқ унинг яна қатор хусусиятлари ҳам борки, уларни ҳар бир давр, миллат маънавий тараққиётининг муайян босқичи кун тартибига долзарб муаммо сифатида кўндаланг қўяверади. Бу

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.83.

хусусиятларни тадқиқ қилиш, илмий ўрганиш миллий такомиллашув даврида янада аҳамиятлидир. Собиқ шўро дидактикаси тилнинг мазкур имкониятларини таълим жараёнида четлаб ўтар, унинг фақат алоқа-аралашув воситаси сифатидаги хусусиятига урғу берар, таълим усул ва воситаларини шунга йўналтирарди.

Бугунги она тили таълими тизими ушбу аспектда ривожланаётганлиги, ўқувчиларнинг прагматик компетенциясини ривожлантириш тил ўқитиш тизимини ислоҳ қилишнинг асосида турганлиги ҳам бежиз эмас. Даврнинг шафқатсиз талаби бозор муносабатлари шароитида мустақил ижодий фикрлайдиган тадбиркор шахсни вояга етказишни талаб қилаётган экан, бунда она тили таълимининг етакчи мавқеда бўлиши табиий ҳол. Бу эса прагматик тадқиқотлар самарадорлигини оширишни тақозо этади. Когнитив-прагматик мазмундаги она тили таълимининг лингвистик таъминини тайёрлаш, тил имкониятларидан амалий фойдаланиш самарадорлиги механизминини ишлаб чиқиш мутлақо кечиктириб бўлмайдиган муаммо сифатида кун тартибига чиқди. Субстанциал-прагматик ёндашув ўзбек фанида шаклланаётган тилшуносликнинг янги эмпирик йўналиши сифатида лисоний имкониятларни сўзловчи, тингловчи, уларнинг мулоқот жараёнидаги ўзаро муносабати, мулоқот вазияти сингари нолисоний ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Шахснинг лисоний имкониятлардан амалий фойдаланиши сўзловчи ҳамда тингловчининг шахсий сифатлари, нутқ мақсади, унинг турлари (ошкора ёки яширин), шакллари (хабар, сўроқ, буйруқ, илтимос, маслаҳат, ваъда бериш, саломлашиш, сўрашиш, хайрлашув, узр, табрик, шикоят ва ҳоказо), нутқ стратегияси ва тактикаси, нутқ одоби, мулоқот маданияти, сўзловчи ёки тингловчининг дунёқараши, билим даражаси, қизиқишлари каби қатор нолисоний омиллар билан муштарак ҳолда юзага чиқади. Тилни имконият ва воқелик дихотомияси сифатида тадқиқ қилиш бевосита амалий аҳамиятга эгаллиги билан характерланади. Шу боис мақолани Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тилшунослари томонидан ишлаб чиқилган «Ўзбек тилини субстанциал-прагматик тадқиқ қилиш концепцияси»да келтирилган қуйидаги парча билан ниҳоялаш мақсадга мувофиқ деб топилди: «Субстанциал-прагматик аспектда олиб борилаётган тадқиқотлар бевосита амалий татбиққа эга бўлади. Ўзбек тилидан мулоқот жараёнида амалий фойдаланишнинг назарий асослари яратилади, инновацион асослари ишлаб чиқилади, амалий тавсиялар берилади. Шу асосда она тили таълими учун нутқий фаолият самарадорлигини оширишни таъминлайдиган

илмий механизм ишлаб чиқилади. Пировардида ўзбек тилшунослигида нутқ самарадорлигига эришишнинг амалий масалалари билан шуғулланувчи фан йўналишларининг назарий асослари вужудга келади».¹ Ўзбек тилшунослигида субстанциал-прагматик йўналиш шаклланиши ижтимоий зарурат экан, унинг назарий пойдеворини, методологик асосларини монографик йўсинда тадқиқ қилиш, келгусида бажарилажак тадқиқотлар учун илмий ва амалий тавсиялар бериш ўта долзарб масала ҳисобланади.

*Бекмуҳамедова Н.,
ЎЗМУ катта ўқитувчиси*

ЎЗБЕК ТАНИШУВ ЭЪЛОНЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мустақилликдан сўнг давлатимизнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларида улкан ўзгаришлар рўй бермоқда. Бугунги кунда халқимиз ҳаётида ўзини англаш, миллий қадриятларнинг тикланиши билан бир қаторда ғарб давлатларидаги турли хил одатлар ҳам мамлакатимизга кириб келмоқда. Буларга, албатта, газеталардаги эълонлар, телевидениедаги рекламалар мисол бўла олади. Газета-публицистик жанрни ташкил қилувчи эълонлар қаторига танишув эълонлари ҳам киради. Шўролар даврида танишув эълонлари фақатгина рус тилидаги газеталарда чоп этиларди. Ҳозирда жаҳоннинг машҳур журналлари, интернет сайтларида турли хил танишув эълонларига кўзимиз тушади.

Ўзбек тилидаги танишув эълонлари илк бор «Оила ва жамият» газетасининг 1991 йилдаги илк сонидан чиқа бошлаган. Шунини айтиб ўтиш керакки, бу каби янгича одатлар ўзбекона урф-одатларга ёт бўлса-да, аста-секинлик билан турмуш тарзимизга кириб келди. Ўзбекча танишув эълонлари юқорида қайд этилган газетада шу кунгача босилмоқда.

Биз ўзбек тилида чоп этилган танишув эълонларни ўрганиб чиқиб қуйидаги фикрга келдик: ўзбек танишув эълонлари хорижий танишув эълонларидан фарқ қилади. Рус социолингвистикасида ҳам, ғарб социолингвистикасида ҳам сарлавҳали танишув эълонлари учрамайди. Чунки биз ўзимизга хос менталитетга, ўзбекона нутқий

¹ Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // Маърифат. 2013 йил 15 май.

хулққа эгамиз. Ҳар бир алоҳида олинган танишув эълони матни остида инсон тақдири ётади. Эълон берувчи инсоннинг дарди, ички кечинмалари, бўлажак умр йўлдошига қўядиган талаблари сарлавҳада ўз аксини топади. Я.П.Маркованинг фикрича, лингвостилистик таркибга кўра, танишув эълонларининг матнида турли услубий воситалар ва усуллар, жумладан, гипербола, турли эпитетлар ишлатилади. Биз бундай жиҳатларни нафақат танишув эълонлари матнида, балки уларнинг сарлавҳаларида ҳам кўришимиз мумкин.

Танишув эълонларини мазмун-моҳиятига кўра икки гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ:

- аёллар томонидан берилган танишув эълонлари;
- эркаклар томонидан берилган танишув эълонлари.

Аёллар томонидан тақдим этилган танишув эълонларининг сарлавҳалари ҳис-туйғу, насиҳатомуз сўз, ибора, нутқий клише, сўроқ гаплар ва эпитетларга бойдир. Масалан, «Умид билан яшайман», «Меҳр-оқибатли бўлайлик», «Ҳали севишга улгурганим йўқ», «Қизи йўққа қиз, ўғли борга келин бўлардим», «Мен ҳам яшайшим керак», «Мен уни кечирмадим, кечира олмадим», «Тақдирим учун курашаман», «Шароитим бахтимга тўсиқ», «Ёлғонни кечирмайман», «Умидимни узмайман», «Эпли қиз», «Шундай йигит борми?», «Орзуларим бир дунё», «Бизни бахт қасрига олиб кетинг», «Келинимни ахтарайман», «Дугонам жуда хушрўй», «Бағримизга кел, она меҳрига тўясан».

Аёллар томонидан берилган танишув эълонлари матнини ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, аёллар эълон матнларида сўзларни кўп ишлатади, ёпиқ гаплардан фойдаланади, натижада эълонлар матнининг эмоционал-экспрессивлиги воқеланади.

Эркаклар томонидан берилган сарлавҳали танишув эълонлари миқдор жиҳатидан аёлларникидан камроқ. Аммо улар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ушбу танишув эълонлари сарлавҳаларининг аксарияти хитоб тарзида ёзилган. Масалан, «Сабр қилиш керақдир, балки...», «Не-не умидлар билан...», «Ҳеч ким ёлғиз бўлмасин экан...», «Ўз қадрига етса...», «Қалби гўзал аёлларни ҳурмат қиламан», «Ҳамфикр, ҳаммаслак бўлсак», «Болаларимга она меҳри керак», «Ширинсухан бўлса вафодор ёрим», «Фарзандим бахтини кўрсам...», «Сухбати ширин ёрим бўлса...», «Ҳамма бирдек эмасдир», «Ёлғизлик», «Оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади», «Бўйдоқ йигит» ва ҳоказо.

Эркаклар томонидан берилган танишув эълонлари матнини ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, ушбу танишув уларнинг сар-

лавҳалари эркакларнинг орзу-умидлари, тассавурдаги умр йўлдошининг образи, уларга қўйиладиган талаблар билан боғлиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, сарлавҳали танишув эълонлари таркибида аёллар томонидан берилган эълонлар етакчи ўринни эгаллайди. Бундан аксарият аёллар ўз ҳаёти учун ўзи курашиши лозимлигини англаб етган ҳолда ҳаракат қилаётганлиги ҳамда ҳозирги ижтимоий ҳаётда ўз ўрни ва мақомига эга бўлаётганлиги ойдинлашади.

Азимова И.,
ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси

АГРАММАТИК АФАЗИЯДАГИ СПОНТАН НУТҚҚА ХОС АЙРИМ ЖИХАТЛАР

Нейролингвистик адабиётларда аграмматик афазияга чалинган инсонлар гапни нисбатан яхши тушунса-да, гапирганда қийналиши, унинг нутқи одатдагидан кўра секинроқлиги билан характерланади. Турли тилларда олиб борилган тадқиқотларда кўрсатилишича, нутқ тезлигининг пасайишига ёрдамчи сўзларнинг тушириб қолдирилиши ва феъл туркумига оид сўзларни эслашдаги қийинчилик каби омиллар сабаб бўлади. Шунингдек, аграмматик афазияга чалинган инсонлар нутқидаги гаплар содда ва қисқа бўлади.¹ Аграмматик афазияда грамматик қўшимчалар ва ёрдамчи сўзлар кўпинча тушириб қолдирилади ёки хато ўринларда қўлланади. Айниқса, феълга оид қўшимчаларда кўп хато қилинади. Инглиз тилидаги аграмматик афазия бўйича мавжуд тадқиқотларда бир хил шаклга эга бўлган учта грамматик қўшимчанинг қўлланишида аграмматик беморлар турли даражада хатога йўл қўйганликлари кўрсатилган. Хусусан, улар кўпликни билдирувчи -s қўшимчасини қўллашда қаратқич келишигини ифодаловчи 's ни қўллашдан кўра камроқ хато қилганлар, учинчи шахс бирлик шаклини ифодаловчи -s ни қўллашда эса энг кўп хато қилганлар.²

¹ Rossi E., Bastiaanse R. (2008). Spontaneous speech in Italian agrammatic aphasia: a focus on verb production. *Aphasiology*, 22, 347 – 362; Thompson C.K., Shapiro L.P., Li L., Schendel L. (1995). Analysis of verbs and verb argument structure: a method for quantification of agrammatic language production. *Clinical Aphasiology*, 23, 121 – 140; Vermeulen J., Bastiaanse R., Van Wageningen B. (1989). Spontaneous speech in aphasia: a correlational study. *Brain and Language*, 36, 252 – 274.

² Goodglass H., Hunt J. (1958). Grammatical complexity and aphasic speech. *Word*, 14, 197 – 207.

Спонтан аграмматик нутқ инглиз, нидерланд, итальян, немис, суахили каби қатор тилларда таҳлил қилинган.¹ Тадқиқотлар турли тиллардаги аграмматик нутқнинг умумий жиҳатлари билан бирга хусусий, тилнинг структурасига боғлиқ жиҳатларини ҳам қайд этганлар. Л.Менн ва Л.Облернинг келтиришича, морфологик жиҳатдан содда тилларда (масалан, инглиз) сўз охиридаги қўшимчаларнинг тушириб қолдирилиши кузатилса, морфологик жиҳатдан мураккаброқ тилларда (масалан, итальян) қўшимчалар тушириб қолдирилмай, ўрнига бошқаси ишлатилишини кўриш мумкин. Бу ҳолатда қўшимчасиз ўзак мустақил маъно англата олиш-олмаслиги аҳамиятга эга, яъни маълум тилда қўшимча тушириб қолдирилганда ҳам ўзак мустақил қўллansa, ўша тилдаги аграмматик нутқда қўшимчанинг тушириб қолдирилишини кўпроқ кузатиш мумкин, аксинча, қўшимчасиз ўзак мустақил қўллана олмаса, у тилдаги аграмматик нутқда қўшимчаларнинг ўрни алмаштириб ишлатилиши каби қусурлар бўлади.² Ҳатто бир инсон морфологик хусусияти икки хил бўлган тилни эгаллаган бўлса-ю, афазияга чалинса, у морфологияси мураккаб тилдаги қўшимчаларни морфологик содда тилдан кўра яхшироқ қўллаи олади.³ Масалан, суахили тилининг морфологик тизими инглиз тилиникига нисбатан бой ва мураккаб. Т.Абуом ва Р.Бастиаанси афазияга чалинган суахили ва инглиз тилида сўзлашадиган билингвларнинг икки тилдаги спонтан нутқларини солиштирганида тўғри тусланган феъллар инглиз тилида 35%, суахили тилида 57%

¹ Abuom T.O., Bastiaanse R. Characteristics of Swahili-English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics* (2012), doi:10.1016/j.jneuroling.2012.02.003; Bastiaanse R., Jonkers R. (1998) Verb retrieval in action naming and spontaneous speech in agrammatic and anomic aphasia. *Aphasiology*, 12, 951 – 969; Crepaldi D., Ingignoli C., Verga R., Contardi A., Semenza C., Luzzatti C. (2011). On nouns, verbs, lexemes and lemmas: evidence from the spontaneous speech of seven aphasic patients. *Aphasiology*, 25, 71 – 92; Rossi E., Bastiaanse R. (2008). Spontaneous speech in Italian agrammatic aphasia: a focus on verb production. *Aphasiology*, 22, 347 – 362.

² Menn L., Obler L. (1990). Cross-language data and theories of agrammatism. In L.Menn, L.K.Obler (Eds.), *Agrammatic aphasia: A cross-language narrative sourcebook*. Vol.2. – P.1369 – 1389). Amsterdam: John Benjamins.

³ Knopf M. (2011). Language assessment of a Farsi-Norwegian bilingual speaker with aphasia. *Clinical Linguistics & Phonetics*, 25, 530 – 539; Alexiadou A., Stavrakaki S. (2006). Clause structure and verb movement in a Greek-English bilingual patient with Broca's aphasia: evidence from adverb placement. *Brain and Language*, 96, 207 – 220; Abuom T.O., Bastiaanse R. Characteristics of Swahili-English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics* (2012), doi:10.1016/j.jneuroling.2012.02.003

ни ташкил этган.¹ Нейролингвистлар мураккаб лисоний ҳодисалар инсон миясининг кўпроқ ишлашини талаб қилгани учун афазияга чалинганлар айнан мураккаб лисоний бирликларни ифодалашга қийналишади деб ишонишади. Аммо аграмматик афазияда мураккаб морфологик тизимнинг содда морфологик тизимга нисбатан яхшироқ ифодаланиши бир қанча тажрибаларда кузатилгандан сўнг бу ҳолатга турлича изоҳ берилган. Т.Абуом ва Р.Бастиаанси М.Горал, Ж.Байби, Ж.Сентено ва Р.Андерсоннинг фикрларини келтирадilar. Хусусан, М.Горал мураккаб морфологик тизимнинг аграмматик афазияда нисбатан яхши ифодаланишига сабаб уларнинг қоидага бўйсунушида деб тушунтиради, яъни сўз ўзагига қанча қўшимча қўшилмасин, бу қўшимчаларнинг қўшилиши маълум қоидага бўйсунди. Айнан бир хил қоидага риоя қилингани учун у афазияга чалинганлар учун қийинчилик туғдирмайди. Ж.Байбининг фикрича, мураккаб морфологик тизим қўшимчаларнинг кўплиги билан характерланади, нисбатан содда морфологик тизимларда эса сўзнинг ўзагида ўзгариш бўлади; грамматик маъно ифодалаш учун сўзга қўшимча қўшилиши ўзакни ўзгартиришга нисбатан табиийроқ ва умумий қаралганда кўп тилларга хос. Афазияга чалинганлар мураккаб морфологик тизимларнинг айнан шу жиҳати, яъни мантиққа кўпроқ мос келиши ва кенг тарқалганлиги сабабли уларни нисбатан яхшироқ ифодалай оладилар деб хулоса қилади Ж.Байби.² Т.Абуом ва Р.Бастиаанси бу борада аниқ хулоса қилиш учун янги тадқиқотлар зарурлигини таъкидлайди.

Аграмматик спонтан нутқнинг яна бир хусусияти унда феъл туркумига оид сўзларнинг нисбатан кам қўлланишидир.³ Г.Мисели, А.Маруччи, Л.Менн ва Ҳ.Гудглас аграмматик афазияга чалинган икки италиянинг феълни ифодалашлари кескин фарқли эканини қайд этганлар. Улардан бири ўз нутқида феъл лексемалар турини камроқ қўллаган, аммо феълни нисбатан яхшироқ туслаган. Иккинчисининг нутқида эса феъл лексемаларнинг тури сон жиҳатдан кўп бўлган, аммо у феълни талаб даражасида туслай олмаган ва тусланган шакл ўрнига инфинитив шаклини қўллаган.⁴ Муаллифлар бу икки

¹ Abuom T.O., Bastiaanse R. Characteristics of Swahili-English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics* (2012), doi:10.1016/j.jneuroling.2012.02.003.

² Қаранг: Ўша манба.

³ Bastiaanse R., Jonkers R. (1998) Verb retrieval in action naming and spontaneous speech in agrammatic and anomic aphasia. *Aphasiology*, 12, 951 – 969.

⁴ Miceli G., Mazzucchi A., Menn L., Goodglass H. (1983). Contrasting cases of Italian agrammatic aphasia without comprehension disorder. *Brain and Language*, 19, 65 – 97.

аграмматик сўзловчининг нутқидаги икки хил хатонинг нейрокогнитив асоси икки хил, биринчисида морфологик бузилиш, иккинчисида синтактик бузилиш деб хулоса қилганлар. Аммо Р.Бастиаанси тажриба ўтказган аграмматик афазияга чалинган бир нидерланд аёлнинг ўзи икки хил натижа кўрсатган. Аёл спонтан нутқи ёзиб олинаётган вақтда дастлаб жуда кам морфологик ва синтактик хатога йўл қўйган, феълларни тўри туслаб қўллаган, аммо кейинроқ кутилмаганда хатоларнинг сони сезиларли ошган, у тусланган феъл қўлланиши керак бўлган ўринларда инфинитив шаклини ишлата бошлаган ва кўпроқ сўзларни тушириб қолдирган.

Афазияга чалинган нидерландлар билан ўтказилган бошқа тажрибада феъл лексемалар турининг камлиги тусланган шаклнинг кўплиги билан компенсацияланиши ва, аксинча, феъл лексемалар тури кўп бўлган ҳолда уларнинг тусланмаган ҳолда қўлланиши қайд этилган.¹ Бу ҳолат муаллифлар томонидан «тескари пропорционаллик эффекти» (trade-off effect) деб номланган. Ушбу натижага асосланган олимлар феълнинг аграмматик нутқда ифодаланишининг мазкур икки хил кўриниши асосида битта нейрокогнитив бузилиш ётади, у ҳам бўлса синтактик бузилишдир деб хулоса қилганлар.² Кейинчалик феъллар тусланмайдиган тил – индонез тилида аграмматик афазияга чалинганларнинг спонтан нутқи таҳлил қилинганда уларда ҳам тескари пропорционаллик эффектини кузатишган. Индонез тилида бу эффект феълнинг замонини билдирадиган равишдошлар мисолида кузатилган.³ Бунга асосланиб аграмматик нутқда феълларнинг ифодаланишидаги қийинчиликларнинг нейрокогнитив асосида интеграция муаммоси ётади деб хулоса қилинган. Аниқроқ айтганда, ҳаракат ё ҳолатнинг номини эслаш ва бир вақтнинг ўзида унинг қайси вақтда содир бўлганлиги ҳақидаги маълумотни қўшиб ифодалаш, яъни икки хил маълумотни бир лисоний бирликда ифодалаш учун уларни интеграция қилиш афазияга чалинганлар учун қийинчилик туғдиради.

Тескари пропорционаллик эффекти суахили тилида сўзловчи аграмматик афазияга чалинганлар нутқида кузатилмаган.⁴ Бу ҳолат

¹ Bastiaanse R., Jonkers R. (1998) Verb retrieval in action naming and spontaneous speech in agrammatic and anomic aphasia. *Aphasiology*, 12, 951 – 969.

² Ўша манба.

³ Anjarningsih, Bastiaanse. (2011). Verbs and time reference in Indonesian agrammatic speech. *Aphasiology*, 25, 1562 – 1578.

⁴ Abuom T.O., Bastiaanse R. Characteristics of Swahili-English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of NeuroLinguistics* (2012), doi:10.1016/j.jneuroling.2012.02.03.

суахили тилининг морфологик жиҳатдан бойлиги ва агглютинатив тил эканлиги билан изоҳланган, яъни мураккаб ва бой морфологик тизим афазик нутқда содда морфологик тизимга нисбатан яхшироқ сақланиб қолади.

Афазик нутқдаги айрим хусусиятлар тилнинг ўзига хос жиҳатларига боғлиқ бўлади, аммо барча тиллар учун умумий лисоний бузилишлар ҳам учрайди. Вақтнинг ифодаланиши ана шундай лисоний ҳодисалардан биридир. Маълумки, кўп тилларда вақт феълдаги замон категорияси орқали ифодаланади. Аксарият тиллардаги аграмматик афазияга чалинганлар замон категориясини ифодалашда шахс-сон категориясини ифодалашга қараганда кўпроқ хато қилганлар.¹ Бу ҳолатни тушунтириш учун турли назариялар таклиф этилган бўлса-да, бу борадаги сўнги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, қандай тилда бўлишидан қатъи назар, аграмматик афазияга чалинганлар ўтган вақтга ишора қилишда бирдай қийинчиликка дуч келар эканлар.² Аграмматик афазияга чалинганлар учун ўтган замон феълларини ифодалаш ҳозирги замон ва келаси замон феълларини ифодалашга нисбатан қийинроқ кечиши инглиз, турк, нидерланд ва хитой тилларида ўтказилган тажриба асосида исботланган. Мазкур ҳолат қуйидагича тушунтирилган: ҳозирги замондаги феълни ифодалашда нутқ ва ҳаракат бир вақтнинг ўзиде содир бўлади, шунинг учун у сўзловчидан қўшимча ақлий меҳнат талаб қилмайди ва гапнинг синтактик боғланишини англашнинг ўзи етарли. Ўтган замон феълни ифодалашда эса нутқ ҳозир яратилмапти, аммо у ифодаллаган ҳаракат, масалан, кеча содир бўлган; бунда сўзловчи қўшимча боғланишни, яъни гап айтилаётган айни вақт ва ҳаракат содир бўлган ўтган вақт ўртасидаги боғланишни англай олиши керак. Бу эса оддий гап синтаксисидан мураккаброқ бўлган дискурс синтаксисини идрок этишни талаб қилади. Дискурс синтаксиси турли даражадаги лисоний маълумотлар билан экстралингвистик маълумотларни жамлагани учун, уни идрок этиш аграмматик сўзловчилар учун қийинчилик туғдиради. Соғлом сўзловчиларда лисоний механизм тўғри ишлагани ва турли даражадаги когнитив вазифалар ав-

¹ Friedmann N., Grodzinsky Y. (1997). Tense and agreement in agrammatic production: Pruning the syntactic tree. *Brain and Language*, 56, 397 – 425; Wenzlaff M., Clahsen H. (2004). Tense and agreement in German agrammatism. *Brain and Language*, 89, 57 – 68.

² Bastiaanse R., Bamyaci E., Hsu C., Lee J., Yarbay Duman T., Thompson C.K. (2011). Time reference in agrammatic aphasia: a cross-linguistic study. *Journal of Neurolinguistics*, 24, 652 – 673.

томатик равишда бажарилгани боис, соғлом кишиларнинг нутқида бу каби майда деталларни илғашнинг имкони йўқ. Афазияга чалинганларда эса муайян вазифани бажарувчи нейронлар шикастлангани сабабли, лисоний вазифалар рисоладагидай бажарилмайди, натижада инсон лисоний механизмининг ички тузилиши тўғрисида фойдали маълумотга эга бўлиш мумкин, бу эса, ўз навбатида, тил ҳақидаги назарияларни бойитади.

*Искандарова Г.,
ЎЗМУ катта илмий-ҳодим изланувчиси*

НУТҚИЙ ОНТОГЕНЕЗДА СЎЗ МАЪНОСИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Психоллингвистик тадқиқотларда маълум сўз-стимуллар билан экспериментлар ўтказиш орқали муайян сўз маъноларининг ривожланиши ёки ўзаро таъсири каби масалаларни кузатиш имкони мавжуд. Шундай экспериментлар кичик ёшдаги болалар нутқи бўйича ўтказилса, бу масалаларнинг онтогенез жараёнидаги ўзгаришини тадқиқ қилиш ҳамда тил назарияси ҳақида муайян хулосаларга келиш мумкин. Психоллингвистик экспериментлар дунё фанида кенг жорий қилиниши нутқий фактларни аниқ далиллашда катта аҳамиятга эга. Биз инсоннинг нутқий фаолиятида лексик компонент тузилиши, А.А.Залевскаянинг фикрича, лексикони¹ муаммосини онтогенез босқичида ўрганишни ўз олдимизга вазифа сифатида белгилаймиз.

Рус тилшунослигида мактаб ёшидаги, аниқроғи, 2-, 5-, 8- ва 10-синф ўқувчилари нутқида сўз маъноларининг юзага чиқиши масаласини биринчи бўлиб Н.В.Уфимцева кузатган. Кейинчалик Т.Н.Наумова кичик ёшдаги болаларнинг нутқий фаолиятини текшириш мақсадида сўз-стимуллар билан ассоциатив эксперимент олиб боргани маълум.²

Т.Н.Наумова тажрибасини ўрганган ҳолда биз ҳам Тошкент шаҳрида яшовчи ўзбек болалари билан сўз-стимулларга асосланган ассоциатив тажриба ўтказдик. Тажрибада 2 ёшу 6 ойликдан 4 ёшу 8 ойликкача бўлган 5 қиз бола ва 5 ўғил бола иштирок этди.

¹ Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психологических исследованиях. – Калинин, 1978. – С.88.

² Наумова Т.Н. О развитии значения слова в онтогенезе речи // Детская речь: проблемы и наблюдения. – Л., 1989. – С.109 – 118.

Реципиент, яъни тажриба иштирокчиларининг она тили – ўзбек тили, улардан баъзилари болалар боғчасига боради. Бу кузатувнинг ўзига хос томони шунда бўлдики, ҳар бир реципиент билан унинг яқинлари, яъни оила аъзолари (она ва бувилари) иштирокида, унга одатий бўлган муҳит (уй шароити)да ишладик. Баъзи сўз-стимулларни тушуниш болада қийинчилик туғдиришини ҳисобга олиб уларни тасвирловчи расмли карточкалардан ҳам фойдаландик. Эксперимент ҳар бир гўдак билан алоҳида индивидуал шаклда ўтказилди. Болалар томонидан берилган жавоблар ёзма шаклда қайд этилди.

Аввало, олинган натижаларнинг статистик томонини таҳлил қилсак. Мазкур кузатувда жами 15 та сўз-стимул ва улар тасвирланган расмли карточкалар болалардан сўралди. Болалар жавоб беришга қийналганларида карточкалар бирма-бир кўрсатилди ва «Бу нима?», «Бу расмдаги нима?», «У нима қилади?» каби ёрдамчи саволлар орқали болаларнинг берган жавоб реакциялари ёзиб олинди. Жавоблар жами 141 тани ташкил қилди. Нисбатан кичик ёшдаги болаларнинг саволларга берган новербал ҳаракатлари ҳам муайян номинатив мазмунга эга бўлгани учун, биз бу жавобларни ўзига хос, индивидуал жавоб сифатида қабул қилдик. Кузатув натижасида болалар жавобида стереотиплик юқори даражада экани алоҳида қайд қилинди. Қуйидаги жадвалда натижалар акс этган:

Кузати- лувчилар	Сўз-стимул шакли	Жавоблардаги стереотиплик, ўзига хослик ва жавобнинг мавжуд эмаслиги кўрсаткичи		
		стереотип- лик	ўзига хослик	жавоб йўқ
Қиз бола- лар	От	14	11	0
	Сифат	9	14	2
	Феъл	16	8	1
Ўғил бо- лалар	От	11	11	3
	Сифат	10	13	2
	Феъл	11	13	1

Жавобларда стереотипликнинг энг юқори даражаси қиз болалар нутқида кузатилиб, асосан, нисбатан ёши кичик реципиентларда қайд қилинди. От ва феъл сўз-стимулларга берилган ассоциатив жавоблар сифат сўз-стимулларга нисбатан энг кўп стереотип жавобларни жамлади. Ўғил болалар нутқида эса, аксинча, жавобларда ўзига хослик, индивидуал ёндашув кенг кўзга ташланади. Буни

айни кичик ёшида боланинг ижтимоий ва индивидуал энг муҳим ҳаётий жараёнларни сўз орқали ўрганиши ҳамда ўзлаштириши билан тушунтириш мумкин. А.А.Леонтьев мазкур ҳодисани «жараёнларнинг иерархик динамикаси» деб номлайди ва унинг болалик даври билан чекланмаслигини таъкидлайди.¹

Эксперимент реакцияларининг парадигматик ва синтагматик мутаносиблиги текширилганда қиз болаларда ҳам, ўғил болаларда ҳам парадигматик реакциялар синтагматик реакцияларга нисбатан устунлик қилиши аниқланди. Парадигматик ассоциациялар отларда энг кўп қайд қилинган бўлса, синтагматик реакцияларнинг энг кўпи феълларга тўғри келади.

Болалар томонидан берилган жавоблар диққат билан ўрганилганда энг кенг кузатилувчи ҳолат муайян сўз-стимулга бошқа бир сўз ёки тушунчанинг қарама-қарши қўйилиши экани ойдинлашади. Масалан: ота – она, қиз – ўғил; оқ – қора, баланд – паст // кичик // паст эмас ва ҳоказо. Бундай қарама-қаршилиқлар, А.А.Залевская фикрича, оппозициялар² берилган жавобларнинг 45% да кузатилади.

Олинган натижаларнинг умумий таҳлилини қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

- категориал-синонимик реакциялар: эркак – адам/мен/бола; аёл – ойим/қизла/ сиз; ухламоқ – ётмоқ;
- баҳоловчи-белгили синтагматик реакциялар: эркак – кучли; аёл – чиройли; олма – ширин; емоқ – ширин овқат;
- синтактик реакциялар: олма – ейдиган; баланд – тепага етадиган;
- сўздан янги сўз ясовчи ёки ўзгартувчи реакциялар: машина – биип/ди-дит; оқ – оқ-оқ, ухламоқ – ухха қилмоқ каби.

Болалар муайян сўзни номлашда берилган сўз-стимулга ассоциатив мазмундаги жавоб қидираркан, унинг нутқида тақлид, катта ёшдагилардан англашилган сўз маъносини билмасдан қўллаш ва маълум доирада чекланган стереотипик бирликлар орқали онгида акс этган мазмунни ифодалашга ҳаракат кўзга ташланади. Гўдак ривожланишининг кейинги даврларида бу белгилар тобора камайиб, бола нутқи катта ёшдаги инсоннинг меъёрий бирликларини эгаллай боради.

Хулоса ўрнида қайд қилиш жоизки, бундай психолингвистик ассоциатив экспериментлар нутқнинг онтогенетик жараёндаги тузи-

¹ Леонтьев А.А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова. – М., 1971. – С.7 – 19.

² Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин, 1977. – С.83.

лиши ва тараққиётини бевосита кузатиш имконини бериши билан аҳамиятга молик.

А.А.Леонтьев ҳақли равишда қайд этганидек, «маъно психологик феномен сифатида нарса эмас, балки жараёнدير, нарсалар йиғиндиси ёки тизими эмас, балки жараёнларнинг динамик иерархиясидир».¹

*Максумова С.,
филология фанлари номзоди,
ЎзДЖТУ катта ўқитувчиси*

ШЕЪРИЯТДА ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК ПРАГМАТИК-КОННОТАТИВ МАЪНО ИФОДАЛАШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Прагматик-коннотатив маъно ифодалашнинг яна бир усули интертекстуаллиқдир. Бу тушунчанинг фанга кириб келиши, унинг ўрганилиши ҳақида М.Йўлдошевнинг «Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи» номли ишида тўлиқ маълумот берилган.² Интертекстуаллик масаласини А.И.Горшков, И.В.Арнольд каби олимлар ўрганган. А.И.Горшков «интертекстуаллик»ни текстлараро алоқалар деб номлайди. И.В.Арнольд эса муайян матнда айнан ёки қисман ўзгартирилиб, қайта ишланиб киритилган бошқа матнлар ёки уларнинг қисмлари мавжудлигини «интертекстуаллик» деб атайди. М.Йўлдошевнинг фикрича, «муайян бадиий матн таркибиде ўзга матнларга дахлдор унсурларнинг мавжудлиги шу матннинг интертекстуаллигидир. Ҳар қандай бадиий матн интертекстуаллик бўлиши шарт эмас, бу ёзувчининг бадиий мақсади, услуби билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Бадиий матнга олиб кириладиган ҳар қандай бошқа матн ёки унинг унсури асосий матн мазмуни ва лисоний қурилиши билан уйғунлашиб, ёзувчининг эстетик нияти рўёби учун хизмат қилади».³ Биз ҳам шу фикрга қўшиламыз ва қўшимча қилиб айтмоқчимизки, интертекстуаллик орқали ёзувчи ва шоирлар воқеликка салбий ёки ижобий муносабатларини билдириб прагматик-коннотатив маънони ифодалайдилар.

¹ Леонтьев А.А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова. – М., 1971. – С.8.

² Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2009. – Б.127 – 149.

³ Кўрсатилган манба. – Б.128.

Интертекстуалликнинг қуйидаги турлари кўрсатиб ўтилган: 1) матнга мақол, матал, диний ривоятлар, ўзга асарлардан бир мисрани сарлавҳа қилиб киритиш; 2) матнга бошқа асарлардан олинган парчани эпиграф сифатида киритиш; 3) матнга ривоят, ҳадис, халқ мақолларини олиб кириш; 4) матн ичида шеър ва қўшиқ парчаларидан айнан келтириш.¹ Биз шу тасниф асосида Э.Воҳидов шеърларини таҳлил қилдик. Э.Воҳидов баъзи шеърларига мақолларни сарлавҳа сифатида киритиб интертекстуаллик ҳосил қилган. Масалан, «*Эски ҳаммом, эски тос*» мақолини шеърга сарлавҳа сифатида киритган. Сарлавҳани ўқиган китобхон шеър нима ҳақда эканлигини дарров англайди. Шоир мустақилликдан олдинги даврни тасвирлаб, кўзбўямачилик, бефарқлик, ваъдабозлик, мажлисбозлик, ялтоқилик каби иллатларни очиб ташлайди, ўша даврда яшаган бефарқ, лоқайд одамлар устидан кулади. Бу шеърнинг ҳар банди ўн мисрадан иборат бўлиб, ҳар ўнинчи мисрасида «*Эски ҳаммом, эски тос*» мақоли такрорланади. Шоирнинг ўша тузумга бўлган нафрати, ғазаби кучайиб прагматик-коннотатив маънони юзага чиқарган:

Бизга ишдан ҳеч гапирманг,

Гап сотишга устамиз.

Юк тортишмас, бировларга

Юк ортишга устамиз.

Ўлганларнинг орқасидан

Тош отишга устамиз.

Тиригида деймиз фақат

Пайғамбарлик сизга хос.

Ялтоқилик ўша-ўша:

Эски ҳаммом, эски тос.

«Сен менга тегма» сарлавҳали шеър, аслида, «*Мен сенга тегмай, сен менга тегма*» мақолининг қисқарган шаклидир. Бу шеърда ҳам бефарқлик, лоқайдлик, ялқовлик ҳақида фикр юритилади. Шоирнинг жамиятдаги ёмон иллатларни кўриб кўрмасликка, эшитиб эшитмасликка оладиган одамларга бўлган нафрати шу мақол орқали юзага чиққан ва прагматик-коннотатив маъно ҳосил қилган:

Биламан, бугун

Кечқурун мажлис.

Мени шу учун

Чақирар раис.

Борсам, гапирсам,

¹ Кўрсатилган манба. – Б.130.

Сўзларим нордон.
Мен ҳақда у ҳам
Гап айтар ёмон.
Биламан ўзим:
Энг сози – мен кар,
Кўрмайди кўзим,
Дедим: ҳар қалай
Терс тўнни кийма.
**«Мен сенга тегмай,
Сен менга тегма».**

«Ойнинг ўн беши қоронғу» шеъри эса «*Ойнинг ўн беши қоронғи,
ўн беши ёруғ*» мақолининг қисқарган шакли бўлиб, сарлавҳа қилиб олинган.

*«Умрини ошиқ ҳамиша
Ўтказур орзу билан».*
**Ойнинг ўн беши қоронғу,
Ўн беши ёғду билан.**

Э.Воҳидов бир неча ғазалларига ўзбек шоирлари шеърларидан парчани эпиграф сифатида киритиб интертекстуаллик ҳосил қилганини кўрамиз. Масалан, «Тола соч» ғазалига Ҳабибийнинг ***Ул пари авлодиданму // Ё башар фарзандиму?*** шеърий парчасини эпиграф қилиб олган. Бу парчани шеър ичига ҳам киритиб интертекстуалликнинг ўзига хос гўзал намунасини яратган:

*Сочларинг ишқи, билолмам,
Менга роҳат ё азоб,
Бу илоннинг жонга солган
Заҳриму ё қандиму?*

**Соч мени девона этгай
Ё магар шоир қилур,
«Ул пари авлодиданму
Ё башар фарзандиму?»**

Шоир ўз матн билан ўзга матнни маҳорат ила боғлайди. Натижада ҳар иккала матн ҳам бадиий-эстетик қийматга эга бўлиб, яхлит бир матн мақомига чиққан.

Э.Воҳидов «Ҳижрон юки» ғазалида мутафаккир Алишер Навоийнинг ***Айлагин жондин жудо // Этгунча жонондин жудо*** байтини эпиграф сифатида олган. Эпиграфдаги шеърнинг бир қисмини ўзининг ғазалига боғлаб интертекстуалликни юзага келтирган:

*Розиман тушгунча дилга
Ногаҳон ҳижрон юки,
Ногаҳон, майли, танимдан
Айру бўлсин жон юки.*

*Мен бўлай жондин жудо
Бўлгунча жонондин жудо,
Не керак жон, эзса жоним
Бир умр армон юки.*

Хулоса қилиб айтганда, Э.Воҳидов шеърларида интертекстуал-лик турли кўринишларда ҳосил бўлиб, матннинг эстетик таъсир қувватини оширган, прагматик-коннотатив маънони юзага чиқаришда асосий омил вазифасини ўтаган.

**Валиева Г.Х.,
ФарДУ (КИХИ)**

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ ИФОДАСИ

Глобаллашув жараёни барча соҳада тезкорликни талаб этмоқда. Замоннинг шиддатли тараққиёти ҳар бир соҳани ислоҳ қилишни, давр талабига мос равишда қайта кўриб чиқишни талаб қилмоқда. Ҳозирги давр барча соҳалар қаторида ўзбек тилини ҳам жадал ривожлантириш, унинг моҳиятини тўлақонли ёритиш, тил тараққиёти учун долзарб масалаларни белгилаш вазифасини қўймоқда. Фаннинг юксак ютуқлари билан бирга яшаш тарзимиз, кундалик турмушимизда ҳам тезкор ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Ижтимоий ўзгаришлар тилда ўз ифодасини топади. Минг йиллар давомида халқимизнинг турмуш маданияти билан бирга нутқ маданияти ҳам етарли даражада ривожланган. Шарқда воизлик санъатининг юзага келиши, воизлар шухрати нотиклик илдизларининг қадим даврларга бориб тақалишини асослайди. Онда шаклланган воқеликнинг тил орқали акс эттирилишида, аввало, шу ифода усулини билишга эътибор қаратилган. Ҳар томонлама мақсадга мувофиқ нутқни инсон фазилатларининг асоси деб билишган. Бу ҳақда Ибн Камолпошшо ёзади: «Кишининг сўзи унинг фазлини баён қилувчи ақлига таржимондир!»¹

¹ Машриқзамин ҳикмат бўстонида. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 190.

Кишилик тараққиёти инсониятга хос барча хусусиятларда, унинг ижтимоий ва психологик ҳолати, дунёқараши, маданият ва турмуш даражасида намоён бўла боради. Тил тараққиёти давомида нутқнинг гендер, психологик, социологик, лингвокультурологик хусусиятлари турли даражада акс этади. Натижада ҳар бир миллат, халқнинг ўзига хос лингвокультурологик хусусиятлари шаклланади. Жумладан, билдирилаётган фикрни суҳбатдошини аяб ифода этиш, «қоғозга ўраб» гапириш айнан ўзбек менталитетига хосдир. Шу маънода эвфемизмларни ўзбек тилининг ўзига хос лингвокультурологик табиатини ифодалайдиган ҳодисалардан бири сифатида баҳолаш мумкин. Ўзбек тилининг ўзига хос маданий хусусиятларини ёритувчи лисоний воситалардан ҳодисалардан яна бири мақоллардир.

Мақоллар барқарор бирикма сифатида паремалар гуруҳига бирлаштирилади ва паремиология бўлимида ўрганилади. Паремиология халқнинг ҳаётий тажрибаси, турмуш тарзи, дунёқараши асосида шаклланган, йиллар синовида тобланган, амалда синалган мақол, матал, афоризм, фразема каби бирликларни ўзида мужассам этади.

Мақолларда миллий маданий белгилар, миллий қадриятлар, дунёқараш, урф-одат ўзи ифодасини топади. Ўзбек халқининг ментал хусусиятларидан бири дидактика, яъни пандона фикрлар ифодалашдир. Ибн Сино: «Ғарб амалда кўрсатиш йўлидан, ғарб эса насиҳат йўлидан боради», – деганда шарқона ўғит, дидактикани назарда тутган эди. Мақолларда суҳбатдошнинг психосоциологик жиҳатлари ҳам назардан четда қолмайди. Воқеликка ижобий тус бериш, шахсда руҳий кўтаринкилик пайдо қилиш мақолларнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Масалан, бирор шахсни кимдир ноҳақ хафа қилса, халқ: «Ари чақди деб аразлама, боли бор»¹, – дейди. Бу мақолда акс этган халқнинг миллий психологияси, донолиги шундаки, инсон ноҳақ хафа қилинганда ҳам жаҳолатдан йироқлаштирилмоқда, босиқликка, вазминликка ундалмоқда. Бунда табиий ҳолат жамият ҳодисасига параллел қўйилиб, дидактика учун замин яратилган. Маълумки, халқ табобатида асаларини чақтириб баъзи касалликлар даволанади. Шунингдек, бугун чаққан асаларининг болидан эртага баҳраманд бўлиш мумкин. Ушбу мақолда «Сенга ёмонлик қилгандан аразлаб, ундан буткул юз ўгириб кетма. Бугун аччиқ сўз айтган бўлса, эртага ширин сўз айтар, бугун ёмонлиги

¹ Ўша жойда.

теккан бўлса, эртага яхшилиги ҳам тегиб қолар ва айтилган аччиқ ҳақиқат эртага сенга фойда келтиради» деган насиҳат ҳам ётади.

Болалар психологияси кузатилганда уларнинг тақиқланган нарсага интилишлари намоён бўлади. Шунинг учун уларга тўғридан-тўғри бирон нарсани буюриш ёки тақиқлаш аксарият ҳолларда натижа бермайди. Ана шу хусусият қисман бўлса-да вояга етганда ҳам сақланиб қолади. Шу боисдан баъзида одамлар ошкора танқидни тўғри қабул қилмайдилар, бажараётган ишларини тўғри ҳисоблаб хато қилишда давом этадилар. Масалан, инсон ўз ҳаётини ўтказиб турган ерининг шарт-шароитини ёқтирмай, иссиқ ўрнини ташлаб яхшироқ ерни қидириб кетмоқчи бўлса, унга бу ишнинг хатолиги айтилганда, табиийки, бунга салбий жавоб қайтаради. Унинг имкониятлари тўғри баҳоланмаётганидан асабийлашади. Аҳдига янада собитроқ бўлади. Мазкур ҳолатда «Дарахт бир жойда кўкаради»¹ мақоли келтирилса, у ўз ерига қаноат қилиши лозимлигини, бора-бора камол топишини, шундайлигича қолиб кетмаслигини, бири икки, ёмони яхши бўлишини тушунади.

Инсон табиати ўзгарувчан, билибми, билмай қарашлари ўзгариши, тўғри йўлдан адашиши мумкин. Шундай ҳол юз берганда халқ «Обрў мисқоллаб келади, қадоқлаб кетади» мақолини қўллайди. *Мисқол* оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, турли ерларда турлича миқдордаги вазни билдирган. Ўрта ҳисобда 4 граммдан отиқроқ, 5 граммга яқинроқ бўлган. Қадоқ мисқолга нисбатан юз барабар ва ундан ҳам зиёдроқ. Баъзи ерларда 500 – 600 грамм атрофида бўлган. Мазкур мақолда «эл-юрт ўртасида кишининг обрў-эътибор қозониши осон эмас, у узоқ муддат давомида қиладиган яхшиликлари эвазига жуда аста-секинлик билан обрў қозона боради. Аммо ёмон хатти-ҳаракатлар қилгудек бўлса, дарҳол обрўини йўқотади» деган мантиқ ифодаланган. Бу эса «нотўғри қиялсан, обрўингни йўқотасан» каби жумлалардан кўра юмшоқроқ эшитилади ва тез таъсир кўрсатади.

Мақолларда акс эттириладиган маъно-мазмун образлилик орқали бериладики, бу унинг лингвокултурологик қийматини оширади. Яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, баъзи мақоллар маъносини тўғри тушуниш учун инсондан зарурий билим ҳам талаб қилинади. Масалан, «Одам билан одам тенгму, Арис билан бодом тенгму»²

¹ Ҳақиқат.

² Шомақмусов Ш., Шораҳмедов Ш. Нега шундай деймиз? – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. – Б.186.

мақоли мазмунини англаш учун ундаги *арис* ва *бодом* сўзларининг маъносини билиш лозим. *Арис* сўзининг маъноси ҳозирги ўқувчига нотаниш, бодом эса мева. Бир қарашда, қандайдир ўзаро тенг бўлмаган мевалар қиёсланаётганга ўхшайди. Мақолдаги *арис* ва *бодом* сўзлари турдош от сифатида келтирилган (*Арис* сўзининг бош ҳарф билан берилиши мақолнинг шеърий шакли талаби, яъни мисраларнинг бош ҳарфдаги сўзлар ила бошланиши билан изоҳланади). Аслида, бу сўзлар атоқли от бўлиб, *Арис* – Чимкент шаҳри яқинидан ўтадиган кичик бир дарё, *Сирдарё*нинг ирмоғи, *Бодом* – Чимкент шаҳрининг ичидан ўтадиган анҳор. Бу мақол билан «Ҳаётда дўсту биродар танласанг, биров билан яқин муносабатда бўлсанг, у одамнинг кимлигини, қандайлигини, яхши ё ёмонлигини обдан суриштир, бил, сина. Негаки одамларнинг ҳаммаси ҳам бирдай бўлавермайди: бири яхши бўлса, бири ёмон бўлади» деган маънода насиҳат қилиб огоҳлантирадилар. Мазкур мақолдаги мазмун кишини ўз ҳаддини, меъерини билишга, жамиятдаги мавқеини белгилашга, «тенг тенги билан» ақидасига амал қилишга даъват этади.

Юқоридаги каби паремаларни ўрганиш, уларни таснифлаш, хусусиятларини ёритиш, халқ дунёқарашини, турмуш тарзини, маданий савиясининг паремаларда акс этиш даражасини тадқиқ қилиш қуйидагиларда муҳим аҳамиятга эга:

- паремаларда миллатнинг ўзига хос, ментал белгилари акс этади;
- бир тилдаги паремаларни бошқа тиллардаги паремаларга қиёсий планда тадқиқ қилиш асосида миллатлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли маданий белгиларни ажратиш мумкин бўлади. Паремалар миллатларнинг ўзига хос маданий хусусиятларини ажратишда, шу билан бирга, миллатлар ўртасидаги ўхшаш жиҳатларни белгилашда, умуммиллий қадриятларни, умуммаданий манфаатларни ўрганишда фактик материал сифатида хизмат қилади;
- паремалар ўтмишнинг ҳаракатдаги, «жонли» гувоҳи саналади ва ҳозиргача сақланиб қолган манбаларда қайд этилмаган, унутилиб кетган қадриятларнинг тикланишига замин яратади;
- паремалар тил ва жамият, тил ва тафаккур, тил ва нутқ муносиблигининг асрлар давомида сайқалланган амалий далили ҳисобланади;
- паремалар тадқиқи тилнинг тарихий тараққиёти, фонетик, лексик, грамматик, семантик ўзгаришлар ҳақида ҳам муҳим маълумот беради;
- паремалар мазмунига кўра маънавий-маърифий қийматга эга;
- паремалар халқ тажрибаси асосидаги ибратли фикрларнинг

асрлар давомида бугунги кунга етиб келишида муҳим аҳамият касб этади;

– паремаларни тадқиқ қилиш мамлакатимизда олиб борилаётган миллий қадриятларни, урф-одат, анъаналарни эъозлаш, тарихни, мумтоз адабий ёдгорликларни янгича нигоҳ билан ўрганиш, ёш авлод қалбида миллий-маданий меросга муҳаббат, чуқур ҳурмат уйғотиш мақсадига қаратилган одилона сиёсат талабига амалий жавоб ҳисобланади.

**Ибрагимов Ж.,
ҚарДУ**

ЛИНГВИСТИК ПРАГМАТИКА НИМАНИ ЎРГАНАДИ?

Ўзбек тилига субстанциал-прагматик ёндашувнинг вужудга келиши фан ўзининг янги эмпирик босқичига қадам қўяётганини кўрсатади. Ёндашувнинг эмпириклиги шунда намоён бўладики, у тикланган лисоний имкониятларнинг нутқий воқеланишини умумийлик-хусусийлик диалектикаси асосида текширади. Илк эмпирик билиш босқичида ўрганиш объекти «хусусийликдан умумийликка» принципи асосида, «нутқ→лисон» йўналишида тадқиқ этилган, иккинчи эмпирик босқич ўрганиш манбаига «лисон→нутқ» принципи асосида муносабатда бўлади. Бу йўналиш фактларни тўплаш, саралаш ва уни назарий умумлаштириш учун тайёрлаш вазифаси билан шуғулланувчи бирламчи абстракция босқичидан назарий хулосаларни амалиётда синаб кўриш, назарияни тасдиқловчи амалий фактларни излаш ва илмий талқин қилиш билан шуғулланади. Б.Менглиевнинг таъкидлашича, субстанциал-прагматик ёндашув ўзбек фанида шаклланаётган тилшуносликнинг янги эмпирик йўналиши сифатида лисоний имкониятларни муайян сўзловчи ва тингловчининг ўзаро муносабати ҳамда реал мулоқот вазияти сингари нолисоний ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Шахснинг лисоний имкониятдан амалий фойдаланиши эса сўзловчи ҳамда тингловчи хусусияти, нутқ мақсади, нутқ турлари, шакли, нутқий стратегия ва тактика каби қатор нолисоний омиллар билан яхлитликда намоён бўлади.¹

¹ Менглиев Б. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // Маърифат. 2013 йил 15 май.

Прагматика тилшуносликда, умуман, фанда янгилик эмас. Шўро даври адабиётларида буржуа манфаатларига мос индивидуализмни ёқловчи фан оқими сифатида тавсифланган прагматика тилшуносликка фалсафа орқали кириб келган. Гарчи структур тилшунослик ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида алоҳида йўналиш сифатида эътироф этилган бўлса-да, унинг дастлабки куртаклари қадимги ҳинд тилшунослигида, хусусан, Панини асарларида, ўрта асрлардаги универсал грамматикаларда, чунончи, Р.Декарт ва Г.В.Лейбницнинг фалсафий-лингвистик грамматикаларида учрайди. Бироқ янги даврда прагматик ёндашув бошқа йўналишларга нисбатан фаоллашди. Бугунги кунда ғарбда прагматика бир замонлардаги структурализм каби кенг миқёсда оммалашди. Чунки ҳар бир ҳодисага реал воқелик билан боғлиқ равишда муносабатда бўлиш даврнинг ўткир муаммоларига жавоб беришнинг энг қулай ва оптимал йўлларида биридик.

Прагматизм фалсафий оқим сифатида XIX асрнинг 70-йилларида АҚШда шаклланган ва тараққий этган. У кишиларнинг турмуш тарзига, мамлакатнинг маънавий ҳаётига, ижтимоий онгига кучли таъсир кўрсатган ва кўп ҳолларда анъанавий фалсафани таҳрир қилиш йўлидан борган. Прагматизм классик назарий фалсафани ҳаётдан узилиб қолганликда, қуруқ назария-бозликдан иборатликда, воқеликни четдан кузатувчи ва унга бевосита аралашмайдиган пассив таълимот сифатида баҳолаган. Прагматиклар классик фалсафани борлиқ ва билишнинг илк асосларини идрок этиш билан чекланиб қолганликда айблашади. Асл фалсафа кишиларнинг, жамиятнинг олдида кўндаланг бўлиб турадиган турли ҳаётий вазият, фаолият жараёнида дуч келинадиган муаммоларни ҳал қилиши керак деган ғояни илгари сурадилар. Умуман олганда, прагматиклар амалиётда инсонга нима кўпроқ фойда берса, ўшанга кўпроқ аҳамият бериш зарур, инсон ҳаёти билан боғланмайдиган хулосалар билан шуғулланиш фойдасиздир деган қараш тарафдоридирлар.¹ Шу боисдан у шўро ижтимоиётида буржуа, индивидуалистик фалсафий оқим сифатида баҳоланган. Прагматикларнинг уқтиришича, ҳар қандай назария, дунёқарашни бирор кишига фойдали бўлган тақдирдагина ҳақиқат деб ҳисоблаш мумкин.²

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004. – Б.164 – 165.

² Ўзбек совет энциклопедияси. 9-том. – Тошкент: ЎзСЭ, 1977. – Б.43.

Янги давр прагматикада ижобий томонларни ҳам кўриш методологиясини вужудга келтирди. Шу боисдан прагматизм ғоялари барча фанлар қатори тилшуносликка ҳам кириб келди, дастлаб семиотика соҳасида иш кўрган бўлса, бугунги кунда тил илмининг бошқа соҳаларини-да забт этмоқда. Умуман олганда, «прагматика инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида қамраб олувчи нутқ жараёни, муайян алоқа вазияти орқали намоён бўлади. Лингвистик прагматика аниқ шакл, ташқи кўринишга эга эмас; унинг доирасига сўзловчи субъект, адресат, уларнинг алоқа-аралашувдаги ўзаро муносабати, алоқа-аралашув вазияти билан боғлиқ кўплаб масалалар киради. Прагматика ғоялари эвристик (йўналтирувчи) дастурлаш, машина таржимаси, информацион-қидирув тизимлари ва бошқаларни ишлаб чиқишда қўлланади».¹

Бугунги кунда прагматизмга холис ва объектив ёндашув, ҳар қандай «-изм»лар изнисиз муносабат шаклланмоқда. Прагматизм тараққиётни «фалаж» ҳолатига тушириши мумкин бўлган радикализмни ҳам, эски тутумларга ёпишиб оладиган, тараққиёт оёқларига кишан соладиган консерватизмни ҳам фалсафий маънода инкор қилади ва «яшноқ ҳаёт дарахти» сифатида ривожланади.

Прагмалингвистика учун ўрганиш объекти сифатида мулоқот вазияти танлангани бежиз эмас. Чунки у реал ҳодиса. Ҳар қандай бошқа ҳодисалар каби мулоқот вазияти ҳам серқирралиги билан характерланади. У турли қирралари билан турли тизимларга киришини, бу эса, ўз-ўзидан, уларга турлича ёндашувни тақозо қилади. Лекин мазкур қирраларнинг намоён бўлиш даври, шароити турлича бўлиши ҳам, шунга мувофиқ равишда, тадқиқ майдонига, ижтимоий заруратга кўра барча қирраларини тортиш мумкин эмаслиги ҳам аён. Шу маънода айтиш мумкинки, мулоқот ҳам тилнинг ўзи каби полифункционал бўлиб, бир фан доирасида унинг барча жиҳатларини қамраб олишнинг имкони йўқ. Бугунги кунда шу сабабли прагматика тилшунослик ёрдамига эҳтиёж сезмоқда, уни «ёллаш» чораларини кўрмоқда. Тилдан узилиб, ўрганиш объектини прагматик муаммолар доирасидан қидираётган тилшуносларни маълум маънода прагматикадаги «гастарбайтерлар»га қиёслаш мумкин.

Барча прагмалингвистларнинг қарашларини умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, уларнинг озчилиги тил бирликларининг функционаллашувини нутқ вазияти билан боғлиқ равишда тадқиқ

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. – Б.164 – 165.

қилишни прагмалингвистиканинг ўрганиш предмети сифатида эътироф этадилар. Аммо аксарият тадқиқотчилар коммуникатив фаолият ва мулоқот категориясини прагмалингвистиканинг ўрганиш объекти сифатида биладилар. Мулоқот жараёнида лисоннинг «кўприк» вазифасини ўташи тан олиниб, фақат шу нуқтаи назардан унга муносабатда бўладилар ва тил коммуникатив муҳит, коммуникатив мақсад, коммуникатив вазият, коммуникатив мулоқот, лисоний шахс категориялари «соя»сида қолиб кетади. Лекин лингво-прагматика ва прагмалингвистикани маълум даражада фарқлашга интилган тилшунос Ш.Сафаров қарашларида нисбатан тилшуносликка ён босиш кўзга ташланади: «Прагматика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унинг тадқиқот доирасига мулоқот жараёнида лисоний бирликларни танлаб олиш, уларни қўллаш ҳамда ушбу қўлланишдаги бирликларнинг мулоқот иштирокчиларига таъсири масалалари ўрганилади. Ушбу қоидалар коммуникация шарт-шароитларига нисбатан кенг маънодаги контекст сифатида ўрганилади. Лисоний ҳодисаларнинг бу йўсиндаги таҳлили уларнинг қўлланишидаги у ёки бу муҳитда мавжуд бўлган тўсиқлар, чегараланишларни ҳам аниқлашга имкон беради».¹

Тилни прагматик тадқиқ қилиш тилшунослик соҳасими ёки прагматика соҳаси деган саволнинг қўйилиши маълум даражада масалани жўнлаштиргандек бўлади, аслида, ана шу соддаликда ҳақиқатга элтадиган, муаммо ечимини белгилайдиган нуқта мавжудлигини кўриш мумкин. Зеро, субстанциал-прагматик йўналиш тил имкониятларидан келиб чиққан ҳолда масалага ёндашаркан, у асосий диққатини субстанциал асосларда тикланган лисоний умумийликларга қаратади ва таҳлилни амалга ошириш жараёнида муаммога лисон орқали кириб келади. «Нутқий воқеликни лисоний имкониятдан узилган ҳолда тадқиқ қилиш тавсифий характерга эга; у фаннинг амалий самарадорлигини таъминламайди. Шу боисдан ўзбек тилшунослигида нутқий воқеликни лисоний имконият асосида тадқиқ қилиш, она тили дарсларида ўқувчиларнинг мулоқот кўникма ва малакаларини, нутқ маданиятини ўстиришга хизмат қиладиган лингвистик таъминотни яратишни субстанциал-прагматик йўналиш ўз зиммасига олади».²

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, эътиборни прагмалингвистика (resp. прагматик лингвистика)нинг анъанавийлашган ўрганиш объ-

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б. 76.

² Менглиев Б. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // Маърифат. 2013 йил 15 май.

екти бўлган мулоқот фаолияти, жараёни ва тизимидан лисоний имкониятларга ўтказиш тўла маънода лингвопрагматика (resp. лингвистик прагматика)нинг прагматикадан мустақиллигини таъминлайди ва унинг субстанциал лингвистиканинг вориси сифатидаги мақомини таъминлайди. Ўзбек субстанциал лингвистикасининг асосчиларидан бири Ҳ.Неъматов ва унинг намояндаси Д.Йўлдошеванинг ҳақли равишда таъкидлашича, «...илмий йўналиш ижтимоий зарурат, қатъий мақсад, онгли (уқилган), изчил амал қилинадиган методологик тамойиллар ва аниқ тадқиқий методлар заминиди шаклланар, ривожланар экан, унинг юксак муваффақиятларни қўлга киритишини, жамият тараққиёти силсиласида маълум тарихий ўрин эгаллашини хайрихоҳлик билан башорат қилиш мумкин».¹

*Насруллаева Г.,
ҚарДУ*

АНТРОПОЦЕНТРИК МЕТАФОРА ТАСНИФИГА ДОИР

Ҳар қандай метафора семик силжиш ва семантик тараққиёт, сўз асосий семемасининг тармоқланишидир.² Бизнинг талқинимиздаги инсон билан боғлиқ метафоралар тизими мавжуд талқинлардан қамровининг кенглиги ва метафоранинг йўналиши билан маълум даражада фарқланади.³ Назаримизда, антропоморфик метафора термини остида тушунилувчи метафоралар тизими антропоцентрик метафоранинг маълум бир қисмини ўз ичига олади.

Антропоцентрик метафора бевосита инсоннинг ички ва ташқи сифатлари билан боғлиқ метафоралардир. Бу метафоралар қанчалик ранг-баранг бўлмасин, уларнинг марказида инсон туради. Антропоцентрик метафора ўз ичига антропоморфик метафорани ҳам олади. Инсонга хос хусусиятлар, инсон тана аъзолари, кийим-бошлари ва улар қисмларининг метафорик қўлланишидан ташқари (биз уларни шартли равишда «одам→борлиқ» йўналишидаги

¹ Неъматов Ҳ., Йўлдошева Д. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // Маърифат. 2013 йил 14 август.

² Хўжамқулов А. Метафоранинг таснифи ҳақида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Қарши, 2012. – Б.38.

³ Холтон Дж. Тематический анализ науки. – М., 1981; Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык. Ч.1: Введение. Лексика. Фразеология. Фонетика. Графика и орфография. – М.: Просвещение, 1981.

метафора деб атаймиз) борлиқ ҳодисаларининг инсонга нисбатан метафорик қўлланилиши ҳам кенг учрайди. Масалан, зоонимлар, фитонимлар, орнитонимлар, абонимлар ҳам метафорик маънода инсонга нисбатан истифода этилади (биз уларни шартли равишда «одам—борлиқ» йўналишидаги метафора деб номлаймиз). Метафораларнинг бундай турларида инсон, умуман, борлиқ объект сифатида икки хил хусусиятга эга бўлади:

– инсон фаол ва борлиқ нофаол объект сифатида;

– инсон пассив ва борлиқ нофаол объект сифатида.

Биринчи ҳолатда инсоний белги-хусусиятлар фаоллик кўрсатиши ва сўзловчи учун атамаси, номи муайян мулоқот мақсадини амалга оширишда тўлақонли вазифа бажара олмайди, прагматик талаб даражаларига мувофиқ келмайди. Бу талабни амалга ошириш, кўзланган нутқий интенциал вазифани тўлақонли бажаришни ўз зиммасига антропоморфик лексемалар олади. Иккинчи ҳолатда инсоний сифат ва хусусиятларни, белги-аломатларни ифодалаш учун антропоморфик лексема ва бошқа ифодалар ожизлик қилади. Сўзловчининг нуқтаи назари, диди, мўлжали даражасидаги ифодавийлик уларда мавжуд бўлмайди. Натижада образлилик ва бўёқдорлик, таъсирчанлик қуввати борлиқдаги ҳодисалар ифодаларидан қидирилади. Борлиқ ҳодисалари номлари инсонни тавсифлаш учун ишлатилади. Шу асосда антропоцентрик метафоралар икки гуруҳга ажратилади:

а) марказдан «қочувчи» метафора;

б) марказга «интилувчи» метафора.

Ҳар икки тур метафора ҳам бош ва ҳосила маънолар занжирига, уларнинг семик-семемик алоқаларига таянади.

Антропоцентрик метафора бошқа метафоралар каби тавсифлаш, бўрттириш, таъсир кўрсатиш, қониқиш ҳосил қилиш имкониятларига эга.

Бўрттириш ўхшашлик асосида юз беради. Ўхшатилувчи объект ўхшовчи объектга муайян хусусият нуқтаи назаридан маълум даражада мувофиқ келади. Аммо бу мувофиқлик тўла даражадаги мослик дегани эмас. Натижада тўла бўлмаган даражадаги мувофиқлик ўхшатилувчи, яъни пассив объектнинг сифат ва хусусиятлари бўрттирилишига олиб келади. Масалан, инсоннинг кўзи ҳеч қачон қуралайникига тўла ўхшамаганлиги каби, аёл зоти ҳам ҳеч қачон мегажин билан мос келолмайди. Ёки эркакка нисбатан қўлланган қобон сўзининг семантик моҳияти метафорик аталмани тўла камраб олмайди.

Антропоцентрик метафора бошқа тур метафораларни қамраши билан ҳам характерланади. Масалан, зооформик, фитоморфик, теоморфик, абиоморфик метафораларнинг ҳам инсонга нисбатан қўлланганлари, бошқача айтганда, марказга «интилувчи»лари антропоцентрик бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган мисолларнинг кўпчилиги шундай метафоралар сирасига киради.

Зооморфик метафораларнинг антропоцентриклари беҳад кўплиги ва ранг-баранглиги билан характерланади. Унга айрим мисоллар келтирамиз: 1. *Энди ўйлаб қараса, у не-не балоларни бошидан кечирган, неча тўфон ва довуллардан эсон-омон ўтиб, ҳамон судралиб келаётган «қари тулки» экан!..* (О.Ёқубов) 2. *Топган гапини қаранг тулкининг! Менинг асаримга тил теккизма эмиш!* (О.Ёқубов) 3. *Мамаюсупов сўроқда тулки, Имомалиев эса қуёнюраклик қилди* (Т.Малик). 4. *Йўқ, бу қари тулкини алдаш қийинга ўхшайди* (Т.Малик). 5. *Сизлар асрлар давомида чайнала бериб сийқаси чиқиб кетган «яхши одам эди» қабилдаги гапларни такрорлашдан бошқани билмайсизлар! Сизлар тўтиқушсизлар! Биров нима деса, тўтиқушларча такрорлайсизлар* (Т.Мурод). 2. *Раис-ку бало бўлгани учун бу тўтиқушни ўзига раҳнамо қилиб олибди, туман раҳбариятидагилар қандай тавсия қилишди буну?* (О.Ёқубов)

Антропоцентрик метафора фитоморфик метафора сирасида ҳам кўплаб учрайди: *Атрофда водийлар товланар ҳал-ҳал, Минг йиллик чинорлар кўкка боққан тек. Бу ерда, во ажаб, юз йиллар аввал Дунёга келибди султон Улуғбек* (Абдулла Орипов). *Орзум шул, ўчмасин ёнган чироғинг, Юлдуздай нур сочсин чашминг-қароғинг. Магар чинор бўлсанг, чинордай яша, Бевақт узилмасин бирор япроғинг* (Абдулла Орипов).

Метафорик маъно билвосита ёки бевосита, зоҳирий ёки ботиний хусусиятлари билан фарқланади. Бундай ҳолат ўхшатилувчи ва ўхшовчи объектларнинг яқинлаштирилиш даражаси, шунингдек, сўзловчининг нутқий маҳорати, нутқий технологияси, аниқроғи, кўзланган мақсадга эришишдаги қўлланган усуллари билан боғлиқ. Шоир Абдулла Ориповнинг юқоридаги мисраларида шундай икки ҳолатни ҳам кузатиш мумкин. *Атрофда водийлар товланар ҳал-ҳал, Минг йиллик чинорлар кўкка боққан тек* мисралари матндан узиб олинса, унда шунчаки чинорлар ҳақида гап бораётгандек туюлади. Бироқ матннинг кейинги икки мисраси (*Бу ерда, во ажаб, юз йиллар аввал Дунёга келибди султон Улуғбек*) ўқиларкан, гап фақат чинорлар ҳақида кетмаётганини англаб етиш мумкин. Агар юқоридаги чинорлар султон улуғбекларга боғланмас экан, унда шу

она заминда туғилиб дунёга донг таратган машхур ўзбек сиймолари ҳақида гап кетмаётган экан, у ҳолда бу мисралар халқ оғзаки ижодидаги:

*Бундан буюғи Бойсин,
Қизлар рўмолин ёйсин,
Омад тиланг, дўстларим,
Ҳар ким суйганин олсин, –*

каби ҳолларда фақат оҳанг ва шакл хизматини бажарган бўлур эди. Шоир эса дастлабки мисралардаги чинорларни ботинан султон улуғбекларга қиёслаётгани, зоҳиран эса *чинор* «султон улуғбеклар»ни ифодаловчи метафорик ифода эканлиги шоён ҳақиқат. Бундай метафорани ботиний метафора дейиш мумкин.

Кейинги мисралардаги *чинор* сўзи эса бевосита инсонни ифодаламоқда, инсонга нисбатан қўлланмоқда.

Нутқда зоҳирий ёки бевосита метафорик маъно ифодаловчи кўчимлар фаоллиги билан характерланади.

Антропоцентрик метафора теоморфик метафора тизимида ҳам кўплаб учрайди. *Фаришта, шайтон, жин* каби сўзларнинг инсонга нисбатан қўлланилиши фикримизнинг далилидир. Мисол:

Деразангни қоплар оқшом зулмати,

Изин қора айлаб ботади ой ҳам.

Нечун мени фақат шу зулмат пайти

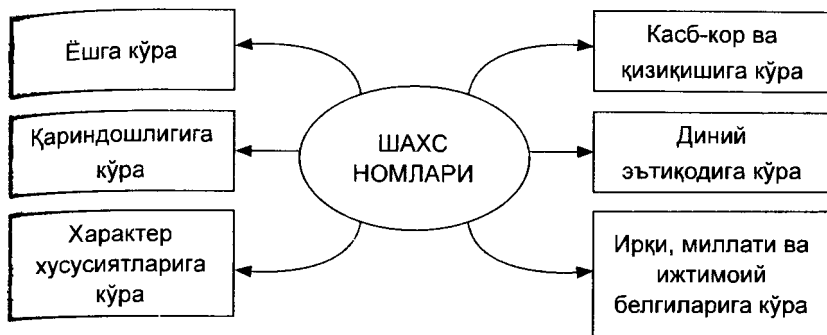
*Қучиб ардоқлайсан, нозик **фариштам**? (А.Орипов)*

Исаева М.,

ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси

ҚАРИНДОШЛИК АСОСИДАГИ ШАХС НОМЛАРИНИНГ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек тили луғат сатҳининг каттагина қисмини от туркумидаги сўзлар ташкил қилади. Бундай номинатив бирликлар тилшунослар томонидан атрофлича тадқиқ қилинган. Инсон пайдо бўлибдики борлиқдаги жонли-жонсиз нарсалар, воқеа-ҳодиса, жой ҳамда шахсларни атовчи номинатив бирликлардан нутқий фаолият жараёнида самарали фойдаланиб келган. Ана шундай номинатив бирликларнинг асосий қисми шахсни билдирувчи лексемалардан иборат. Шахс номларини қуйидагича таснифий гуруҳларга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ:

Қариндошлик асосидаги шахс номларининг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиши каби узоқ тарихга эга. Қариндошлик муносабатлари Одам Ато ва Момо Ҳаво давридан бошланган. Шахс номларининг қариндошлик муносабатлари асосида юзага чиққан каттагина қисми тилимизда жуда қадимдан истеъмолда бўлиб келган. Хусусан, ўзбек насрининг илк намуналари бўлмиш Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима», Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» каби тарихий асарлари матнида қариндошликни ифодаловчи шахс номлари фаол қўлланган. Жумладан, «Қисаси Рабғузий»да: *амма, ота, ўғлон, қиз, хотун, она, кузак* – «куёв», *урағут ва эвлук* – «аёл, хотин» (1); «Шажараи тарокима»да: *ўғил, келин, хотин, она, ўғлон, ота, қиз, набира, уни* (2); «Бобурнома»да: *улуғ она* – «буви», *улуғ ота* – «бобо», *опа, сингил, оға, ака, амма, қайнота, куёв, езна, янга, эмзода, хондода, хонбобо, аммабеги, амми* – «амаки», *эгачи, оба, обоға* – «ака» (3) каби қариндошлик асосидаги шахс номларининг фаол қўлланилганини кўриш мумкин.

Қариндошлик номларининг жинс жиҳатидан фарқланувчи хусусиятларини кенгроқ миқёсда тадқиқ қилиш замонавий тилшунослиқда алоҳида аҳамият касб этади. Қариндошлик асосидаги шахс номларини касб-кор, ирқ ва миллат, ёш, диний эътиқод ва бошқа хусусиятларига кўра социопсихолингвистик аспектда ўрганиш натижасида бундай шахс номларининг жинслараро фарқлилик ёки муштараклик касб этишини ҳам кўриш мумкин.

Қариндошлик асосидаги шахс номлари жинсда фарқланиши ва фарқланмаслигига кўра қуйидаги таснифий гуруҳларга ажратилади:

– эркак жинсига хос шахс номлари;

- аёл жинсига хос шахс номлари;
- жинсда фарқланмайдиган шахс номлари.

Қариндошлик номларининг шаклланиш даврига кўра икки тури мавжуд:

– шахснинг таваллуд давридан мавжуд бўлган қариндошликни билдирувчи лексемалар. Шахснинг таваллуд давридан мавжуд бўлган қариндошлик муносабатлари «оталик» ва «оналик» асосида белгиланади;

– шахснинг маълум ёшидан (оилавий муносабатлар шаклландан) кейин юзага келадиган қариндошлик атамалари (4, 78). Бундай лексемаларга инсоннинг турмуш қургандан кейин ўрнатиладиган қариндошлик муносабатлари асосида пайдо бўладиган шахс номлари киради.

Эркак жинсига хосликни билдирувчи қариндошлик номларига қуйидаги шахс номларини киритиш лозим:

Дада шахс оти фақат эркак жинсини ифодаловчи лексема бўлиб, «*оила бошлиғи*» ва «*фарзандга эгалик*» семаларини умумлаштиради: Бугун инструкторимизни қолдирдим, дада! (А.Қаҳ.) Ўзбек оиласида хотин киши ўз эрининг исмини айтмай, унинг ўрнида ишлатадиган *дадаси* лексемаси апеллятив функцияни бажаради: Ассалом алайкум, *дадаси*, яхши келдингизми? (Ў.Ҳ.) Шунингдек, ўзбекларда эркакларга қўйиладиган исми ҳам ифодалайди (ЎТИЛ, I, 543).

Оилада энг юқори поғонада турувчи, бола-чақали эр кишини ифодалаш учун нутқда **ота** лексемаси ишлатилади: *Ота*, мен яна кетишим керак! (З.Қ.) *Ота* шахс оти нутқда фақат эркак жинсига хосланган бўлиб, баъзан катта ёшли эркак кишига нисбатан хурматни ифодалаш учун исмига қўшиб айтилади: Қоратой Ўрозни дарров *Шокир отага* юборди (О.). Шевада хотин ўз эрига нисбатан апеллятив мақсадда қўллаши бадий матнда кузатилади: *Жон отаси*, боламни ерпарчин қилманг... (З.Қ.) Салбий муносабатни ифодаловчи маънодоши *бобой* лексемасидир: *Бобой*, битта халта келтиринг (С.А.). Бадий матнда қуйидаги тарихий шакллари кузатилди: **Падари бузруквор**: То абад хизматингизда бўлурмен, *падари бузруквор!* (П.Қ.). **Ҳазрат отажон**: *Ҳазрат отажон*, мен фақат бир кунлик чопқинга розилик берган эдим (П.Қ.). Нутқда баъзан эркалаш ва хурмат семаларини ифодалаш учун *ота* шахс отига -*жон* аффикси қўшиб ишлатилади: *Вой отажон*, хатни тескари ўқияписиз-ку... (Ў.Ҳ.)

Бир ота-онадан туғилган катта ўғилга нисбатан нутқда **ака** лексемаси қўлланилса, кичик ўғилга нисбатан **ини** ва **ука** шахс отлари параллел қўлланилади: Бир қориндан талашиб тушган *аканг-а!* (Ў.Ҳ.)

Ини: Энди-и, ҳаммаси сен айтганча бўлавермайди-да, *иним* (З.Қ.). Оғзаки сўзлашувда *ака*, *ини* ва *ука* лексемалари қариндошлик муносабатидан ташқари яқинлик ва ҳурматни ифодалаш мақсадида ўзидан катта ёки кичик эркак кишига нисбатан қўлланади: *Укам* мирзо Анвар, *бахт* деган нарса йигитга бутун умрида фақат бир мартаба қарайди... (А.Қод.)

Шахснинг турмуш қуриш жараёни билан боғлиқ шахс отларидан бири **куёв** лексемаси бўлиб, нутқда фақат эркак жинси учун хосланган, янги оила қурган ёки, умуман, оилали эркакка нисбатан ишлатилади: *Куёв* жуда *юрагиндан урибди*, шекилли, Гуландом (С.В.). Бадиий матнда объектнинг субъектга нисбатан киноя, пичинг муносабатини ифодалаш учун *куёв* шахс отига *тўра* лексемаси қўшиб ишлатилади: *Ҳой куёв тўра*, Хартумнинг бозоридан бир қадоққина седана опкелиб беринг (С.А.). **Ичкуёв** шахс оти семантикасида «*келиннинг ота-онасига тегишли ҳовлида улар билан бирга яшовчи*» семаси бўртиб турибди: «*Ичкуёв бўлмаса, қизимни бермайман*», – дейиши мумкин (С.А.).

Ўғил шахс оти нутқда фақат эркак жинси учун хосланган бўлиб, «*ота-онага эгаллик*» ва «*фарзанд*» семаларини ўзида жамлайди: *Ўғлингиз* катта йигит бўпқолди! (Ў.Ҳ.) Бадиий матнда *ўғил* лексемасининг **ўғлон** тарихий шакли кузатилди. *Ўғлон* шахс оти бадиий матнда «*фарзанд*» семасидан ташқари «*мард, жасур эр йигит*»ни, агар атоқли от билан бирга қўлланса «*султон ва шоҳлар авлодидан*» эканлигини ифодалаган: Бобо Ҳусайн Туркистоний каби *мард ўғлонларга* ўзинг кушойиши кор бергайсен! (П.Қ.) Шунингдек, нутқда *ўғил* шахс оти фарзандлик семасидан ташқари ўзидан ёши кичик эркак жинсига нисбатан мурожаат жараёнида ҳурмат семасини ҳам ифодалайди: *Мард бўл, ўғлим, мард бўл!* (А.Қаҳ.)

Нутқда қари эр кишига нисбатан **чол** лексемаси ишлатилади. Бадиий матнда бу лексеманинг қариндошлик муносабатини ифодалаши кузатилди. Қуйидаги матнда **чол** лексемаси «*ёш*» ва «*жинс*» семасидан ташқари «*эр*» ва «*ота*» семаларини ифодалаб, қариндошлик муносабатидаги шахс оти ўрнида келган: Анови *мумсик чолингага* айтиб қўй: шу пайтгача Ориф оқсоқол совчи бўлиб борган хонадондан қиличи синиб қайтганмас (Ў.Ҳ.).

Эр лексемаси семантикасида «*турмуш қурган эркак жинси*» ва «*оила бошлиғи*» семалари ифодаланган: Бошимда, худога шукур, *эрим* бор, лочиндек, қарчиғайдек... (С.А.)

Нутқда ота ёки онанинг отасига нисбатан **бобо** шахс оти қўлланади. *Бобо* лексемаси ҳам бевосита эркак жинси учун хослан-

ган. Бадиий матнда мазкур лексеманинг «неварага эгалик» семасидан бошқа «турмуш ўртоқ» семасини ҳам кузатиш мумкин: *Бобожониси*, анави... табибнинг ўғли бор-ку, ҳаҳ, оти нимаиди-я! (Ў.Ҳ.)

Амаки шахс оти «отанинг акаси ёки укасига» нисбатан қўлланилади, жинсда фақат эркакка нисбатан номинатив функцияни бажаради: Келинойимларга салом айтинг сиз ҳам, *амаки* (А.Қод.). Бадиий матнда фонетик ўзгаришга учраган амак шакли кузатилади: Раҳмат, *амак*, ҳозирча мени кечириб турасиз, аммо бапиржа каттароқ зиёфатни унутмайсиз (А.Қод.).

Бадиий матнни таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги **аёл жинсига хос қариндошлик номларини** кўриш мумкин:

Қиз шахс оти ёш даражаси билан биргаликда «аёл жинсига мансуб фарзанд» семасини ифодалайди: *Қизим* ҳали ёш, тўйга тайёргарлигимиз йўқ десам қўймайди (Ў.Ҳ.).

Бир ота-онадан туғилган қиз фарзанднинг кичигига нисбатан **сингил**, каттасига нисбатан **опа** шахс отлари қўлланилади. *Сингил* ва *опа* лексемалари қариндошлик семасидан ташқари ўзидан кичик ёшдаги аёл кишига нисбатан апеллятив мақсадни ифодалаши бадиий матнда кузатилди: *Синглим*, мен ўн кунда қайтиб келаман... (А.Қаҳ.); Мана, *опа*, ҳаммамиз ҳам қутулдик... (А.Қаҳ.) **Қайинсингил** ва **қайинэгачи** лексемалари жинсда фақат аёлга хосланган бўлиб, турмуш қурган эр-хотиннинг сингил ва опасига нисбатан қўлланилади: *Қайинсингилми* кўрдинг-ку, хуснда танҳо! (О.Ё.)

Келин лексемаси семантикасида «*янги турмушга чиққанлик*» ва ота-онага нисбатан «*ўғилнинг хотини*», яқин қариндошларга нисбатан «*уканинг хотини*» каби семаларни ифодалайди: Ҳа, ана энди ўзинга келдинг, *келин* (З.Қ.). Нутқда *келин* лексемасининг эркалаш шакли сифатида **келинпошша** лексемаси қўлланилади: Робия касал эди, *келинпошша*, сизниям ҳолингиздан хабар олмадик (Ў.Ҳ.). **Келинойи** шахс билдирувчи лексемаси қўшма шакл бўлиб (келин+ойи), нутқда аканинг ёки яқин қариндошларнинг аёлига нисбатан қўлланилади: *Кеннойингизга* ойим бирам ачинаптилар (Ш.).

Нутқда **овсин** шахс отини ака ёки укаларнинг аёллари бир-бирига нисбатан мурожаат жараёнида қўллашнинг кўриш мумкин: Эрингизни *ақли тошни ёради*, овсинжон! (С.А.)

Она адабий нутққа хосланган шахс оти бўлиб, «фарзандга эгалик» ва «бола туққанлик» семаларини ифодалайди: ... *муштипар онамни* ёлғиз ташлаб кетишга қандай қияман демаса... (С.А.)

Бадий матнда она лексемасига -гина аффиксини, оyi лексемасига -жон аффиксини кўшиш билан эркалаш шакллари ҳосил қилинган: *Онагинамни* тиригида хор қилганинг каммиди, энди... (С.А.); *Ойижон*, бу келинчак ҳали минилмаган тойдек нарса, ўзингиз эгарлаб, оғзига нўхта солиб оласиз (С.А.). Шевага хосланган шакллари **ая** ва **ойи** лексемаларидир: *Аяжон*, мен сиздан гина қилаётганим йўқ! (А.Қаҳ.); *Ойим* айтдилар, менга кўкрак бурма кўйлак тикиб бераркансиз (Ў.Ҳ.). Бадий матнда кўлланилган тарихий шакли **ҳазрат онажон**: Жоним билан, *ҳазрат онажон!* (П.Қ.) **Қайнона** шахоти кўшма шакл бўлиб (қайин+она), нутқда турмуш курган эр ва хитиннинг ота-оналарига нисбатан кўлланилади: *Қайнона*нг суйган, экинларинг қалай, хурсанд бўлиб қайтингми? (А.Қод.)

Нутқда отанинг синглиси ёки опасига нисбатан **амма** шахсоти кўлланса: *Амма*, фаросат деган нарса борми, дадамнинг олдида мунча йиғлайсиз! (А.Қаҳ.); онанинг синглиси ёки опасига нисбатан **хола** лексемаси кўлланилади: *Холагинанг* гиргиттон, гап мундоқ (С.А.). *Хола* лексемаси қариндошлик муносабатидан ташқари ўзидан катта ёшли аёл кишига муружаат жараёнида кўлланади: Кўрманани ташлаб кетмайсизми, *хола*?! (Ў.Ҳ.)

Нутқда ота ёки онанинг онасига нисбатан **буви** лексемаси номинатив вазифа бажаради: Ўша катта *бувингни* бобонг Макридан опқочиб келганди (С.А.). Буви лексемасининг шевага хосланган шакллари **эна** ва **момо** шахсотларидир: *Улуғ эна*, сиз менга қандай яхшиликлар қилганингизни ҳеч вақт унутмагаймен (П.Қ.); Бўйгинангдан *момонг* айлансин, митти полвоним (П.Қ.). Бадий матнда кампир эна бирикмаси кузатилди, бу бирикма шахснинг ёш ва ҳурмат семаларини умумлаштирган: *Кампир эна*, бу ярамас кунига иккита кирпининг шўрвасини ичади (С.А.). Бадий матнда мазкур лексеманинг қуйидаги тарихий шакли кўлланилганини кўриш мумкин: Башоратингизни худо рост келтирсин, *ҳазрат момо* (П.Қ.).

Шунингдек, бадий матнда фаол кўлланилувчи баъзи шахсотларини жинсда хосликка эга эмас, яъни ҳар икки жинс вакиллари учун муштарак кўлланилади. Бу каби қариндошлик асосидаги шахсотларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Нутқда фаол кўлланувчи **жигар** ва **жигарбанд** лексемалари кўчма маъно ифодалаб, «*яқинлик*», «*туғишган қариндош*» семаларини умумлаштиради, жинс жиҳатидан фарқланмайди: Ич, *жигарим*, ич! (А.Қаҳ.)

Бола ва **фарзанд** лексемалари ҳам бевосита қариндошлик асосида пайдо бўлган, мазкур лексемалар маълум бир жинс учун

хосланмаган, яъни ҳар икки жинс учун муштарак қўлланилади: *Фарзанди азиз*, сен менга ғалаба муждасини келтирдинг! (П.Қ.); *Худоё бўйнинг узилмасин, болам!..* (А.Қаҳ.)

Невара ва набира лексемалари ҳам ҳар икки жинс учун умумий қўлланилади, оғзаки сўзлашувда бу лексемалар «*ўғил невара*» ва «*қиз невара*» бирикмалари таркибида ёки атоқли от билан биргаликда келиб жинсда фарқлилик касб этади: *Неварам* Абдулла Мирзога ўзингдан нажот тилаймен! (П.Қ.) *Невара* шахс оти шевага хосланса, *набира* лексемаси адабий меъёрга хосланган лексик шакл саналади.

Бегим лексемаси, одатда, аёл киши томонидан эрига мурожат жараёнида қўлланилса, бадиий матнда, аксинча, эрнинг аёлига нисбатан мурожатини ифодалаганлиги кузатилди: Ҳали ҳам йигирма ёшдаги ғайратларингиздан бор экан-да, *бегим?* (П.Қ.)

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, қариндошлик номларининг ўзбек нутқида қўлланиши анча узоқ тарихга бориб тақалади. Бу каби шахс отларининг қадимий ва замонавий шаклларини гендер нуқтаи назаридан ўрганиш, уларнинг жинсда фарқли ва муштарак хусусиятларини тадқиқ қилиш гендер тилшунослиги учун илмий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т.I – II. – Тошкент: Ёзувчи, 1991.
2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи тарокима. – Тошкент: Чўлпон, 1995.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002.
4. Холмонова З. «Бобурнома» лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007.

Шартли қисқартмалар:

- А.Қаҳ. – Абдулла Қаҳҳор.
А.Қод. – Абдулла Қодирий.
П.Қод. – Пиримқул Қодиров.
З.Қ. – Зулфия Қуролбой қизи.
О.Ё. – Одил Ёқубов.
С.А. – Саид Аҳмад.
С.В. – Саломат Вафо.
Ш. – Шуҳрат.
Ў.Ҳ. – Ўткир Ҳошимов.

«ТУЛКИ» КОМПОНЕНТЛИ МАҚОЛЛАРНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек халқ оғзаки ижодида бўри, сичқон, чумоли, эшак, туя, от, илон, қалдирғоч, тулки, ит, мушук каби бир қатор жонзотлар тимсолидан кенг фойдаланилган ҳамда уларнинг ҳар бири орқали турли тоифага мансуб инсонлар характер-хусусиятлари ёритиб берилган. Бинобарин, бўри образи кучли, аммо ўта ишонувчан, лақма ва ақл билан иш кўролмайдиган инсонлар тоифасини; сичқон образи чаққон, ҳаракатчан, ўз ақл-идроки ва кучини тўғри ишга сола билладиган, кўнгилчан, доимо ўз ризқ-насибасини топиб ейишга ҳаракат қиладиган одамларни; чумоли образи эса доимий ҳаракатда ва меҳнатда бўладиган, ҳаётининг мазмунини шу орқали белгилайдиган кишилар гуруҳини ифодалайди.

Шунингдек, эртақ, мақол ва маталларда ақлли, мулоҳазакор, айёр, одамлару ҳайвонларни усталик билан алдаб кетувчи, ҳар қандай вазиятда ҳам жумбоқнинг ечимини топа оладиган образ сифатида тасвирланадиган тимсол мавжуд бўлиб, у тулкидир.

Табиатан ҳамма нарсага қизиқувчан, шароитга тез мослашиш, эшитиш, кўриш ва ҳид билиш қобилияти яхши ривожланган тулки бўриси монлар оиласига мансуб, сут эмизувчилар уруғи вакилидир. Тулкининг 11 тури маълум бўлиб, улар Евроосиё, Африка, Шимолий Америка ҳудудларида тарқалган. Ўзбекистонда оддий ва корсақ каби турлари учрайди. Тулкилар, асосан, кемирувчилар, сут эмизувчилар ва қушлар билан озикланади.¹

Зийрак, ақлли, тадбиркор, мулоҳазали ва айёр ҳайвон ҳисобланмиш тулкининг турли халқлар оғзаки ижодида мажозий образ сифатидаги ифодасини кузатишимиз мумкин. Хусусан, ўзбек халқ мақол ва маталларида тулки билан боғлиқ қатор намуналар мавжуд бўлиб, улар ҳар томондан кишини сергакликка ундайди ва ҳаётда тўғри ҳаракат қилиш кераклигига ишонттиради. Мақоллар кўп асрлик ҳаётий тажрибалар, кундалик кузатишлар натижаси саналиб, уларда хулоса тугал фикр тарзида ифодаланади. Мақолдаги ҳар бир сўзнинг маъно доираси кенг, ифода этилаётган нутқ вазиятига қараб мазмунан кенгайиб боради. Мақоллардаги теран мазмунни

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003. 8-жилд. – Б.615.

тулки тимсоли орқали дидактик мазмун ифодаланган айрим барқарор бирикмалар мисолида кузатишимиз мумкин.

«*Тирикчилик шерни ҳам тулки қилар* мақолида ҳаётий зарурат туфайли шер ҳайбатли ва матонатли инсонлар ҳам кези келганда айёрлик қилишга, кўпроқ ўз манфаатларини ўйлашга мажбур бўлишади деган мазмун ифодаланади. Мақолда «шер» сўзи семантикасидаги «мардлик», «жасурлик», «кучлилиқ» семалари «тулки» лексемасидаги «айёрлик», «тадбиркорлик», «кучсизлик» семаларига зид қўйилади. Шер мардлик, ботирлик, олий ҳокимият, олижаноблик, мағрурлик рамзи бўлиб, унда виқор ҳамда қаҳрамонлик хислатлари устивордир.¹ Душманини кўриши биланоқ иккиланмасдан унга отилиши ва мардларча курашиши, шиддат билан ҳаракатланиши шердаги матонат ва мустаҳкам иродадан дарак беради. Инсонларга нисбатан «шерюрак» бирлигининг қўлланилиши шерга хос хислатларга эга бўлиш маъносини англатади. Юқоридаги мақол орқали ўз ўрнида ҳар қандай инсон ҳам ҳаёт зарбалари олдида ожиз қолиши ва тулки монанд ҳаракат қилишга мажбур бўлишига урғу берилади. Чунки инсон мақсадига эришишининг ҳамиша икки йўли мавжуд бўлиб, бири оғир машаққатлар пиллапоясидан ўтиш эвазига, иккинчиси осон йўлдан бориш натижасида қўлга киритилади. Дастлабки йўл шерга хос бўлиб, чекилган азият ва тинимсиз кураш муваффақиятларга етаклайди. Шу боис доно халқимиз ҳикматлари ҳамиша шердек мағрур бўлиш ва олдинга интилиш зарурлигига ундайди. Ўз навбатида, ожизлик, нотавонлик ҳолатларининг ҳам сабаби мавжудлигини таъкидлайди.

Айёрлик ва муғомбирлик каби жиҳатлар устувор тулкида мақтанчоқлик ва ўзига юқори баҳо бериш каби хислатларнинг ҳам мавжуд бўлиши сир эмас. Зеро, «*Тулки қуйруғин² мақтар, аҳмоқ – уруғин*» мақоли орқали ўз қуйруғини мақтагани туфайли овчилар назарига тушиб қолган тулкининг ачинарли аҳволи тасвирланади. Тулкининг мўйнаси, айниқса, думи қимматбаҳо саналади. Мазкур мақолда ўз уруғини жамоада мақтаганининг ҳам кун келиб «ҳолига маймунлар йиғлаши»га ишора қилинади. Мақолда одамлар мажозий маънода сергаклик ва маълум маънода сирли бўлишга даъват этилади. Нафақат ўз жамоасининг, яқинларининг, балки ўзгаларнинг ютуғини, устунлигини тан олиш лозимлиги таъкидланади.

¹ Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б.93.

² Қуйруқ – дум, думба. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2013. – В.503.

«Тулки қанчалар қочмасин, борар жойи – мўйнадўзнинг дўкони» мақолида мақтанган тулкининг аянчли тақдири баён этилади. «Бузоқнинг югургани сомонхонагача» мақоли ушбу оғзаки ижод намунасига маънодошлик касб этиб, тулки ва бузоқ образлари орқали инсоннинг ўз имкониятидан ортиғини бажара олмаслигига ишора қилинади. Бу ўринда бузоқнинг ўз мақсадига эришиш йўлидаги ҳаракати тасвирланган бўлса, тулкининг тақдирдан қочиб қутулолмаслиги тасвирланади. Негаки бузоқ сомонхонага озуқа манбаини қидириб боради; тулкининг мўйнадўз дўконига бориши унинг қисматига битилган ачинарли ҳолатдир. «Тулки тулки билан мўйнадўзнинг дўконига топишади» мақолида ҳам бу жонивор овчилар ўлжаси сифатида намоён бўлади. Чунончи, ҳатто ўз болалари билан ҳам тўрт ойдан ортиқ биргаликда яшамайдиган¹ тулки учун яккалик хос, бошқа тулкилар билан ҳамкорликда ов қилиш ёки жамоа бўлиб яшаш улар учун ётдир. Шунинг учун тулки билан тулкининг учрашадиган жойи «мўйнадўзнинг дўкони» деб келтирилиши уларнинг борар жойи бирлигига ишора қилган. Бу билан инсонларнинг жамоа бўлиб яшаш меъёрларига амал қилишлари лозимлиги таъкидланган. Ўзини назорат қилолмаганлар, кибрга берилганлар учун огоҳлантириш мазмунидаги фикр баён этилган.

«Тулкининг ўзи эмас, териси пул»; «Тулкининг ўзига қараб эмас, терисига қараб баҳолайдилар» мақоллари ҳам тулки образи мисолида инсоний хусусиятларни ёритишга хизмат қилади. Бинобарин, ёввойи ҳайвонларни овлашда уларга хос қандайдир хусусиятлар ва қимматбаҳо унсурлар алоҳида эътиборга олинади. Чунончи, бўри тиши, фил тирноғи, оху кўзлари, туя гўшти, сувсар териси, тулки мўйнаси ва думи билан машхурдир.

Овчиларни қутилмаган ҳаракатлари билан эсанкиратиб кўядиган ва тузоқдан қочиб қутулиш йўлларини ўйлаб топадиган ақлли, мулоҳазакор тулкини овлаш амалий тажриба ҳамда маҳорат талаб қилади. «Тулкининг ҳийласи кўп, яхшиси – қочмоқ»; «Тулкининг ўттиз икки найранги бор, энг яхшиси – кўринмаслик»; «Тулкининг минг бир хунари бор – ҳаммасидан охиргиси улуғвор» мақолларида ўз ҳаёт тарзига эга жонзот эканлиги таъкидланган.

Тулки сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида метафора усулида айёр, ҳийлакор инсонлар қиёфасини намоён қилади. Тулки лексемасида салбий бўёқдорлик нисбатан кўпроқ. Аммо мумтоз адабиётда тулки образидан ижобий мазмунни ифодалашда фойдаланил-

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2003. 8-жилд. – Б.615.

ган. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб лашкарбошининг тулкига ўхшаш тadbиркор бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Йилида якка ҳолда бир неча минг, оиласи билан шундан икки-уч барабар кўп миқдорда сичқон ҳамда каламушларни, шунингдек, калтакесак ва курбақаларни овлаб қишлоқ хўжалигига фойда келтирадиган тулкилар сезги аъзолари бошқа ҳайвонларга нисбатан яхши ривожланган.

Аммо «*Бурунги тулки – бугунги тулки*» мақолидан «Тулки барибир тулкида! У хоҳ бурунги замонда яшаган бўлсин, гоҳ ҳозирда ҳаёт кечираётган, барибир, айёрлиги ўша-ўша!» қабилидаги мазмунни англаш мумкин. «*Тулкининг касби – туллаклик*»¹ мақолида ҳам жонивор ҳайвонларга хос бўлмаган хусусияти билан ифодаланади ҳамда унинг туллакчилигига алоҳида ургу берилади. Мажозий маънода ушбу оғзаки ижод намуналари «*Буқрини зўр тузатар*» мақоли билан семантик ҳамоханглик касб этади. Ўзбек халқида кўпроқ «қўли эгри», ҳар қанча ҳаракат қилган билан тўғри йўлга бошлаб бўлмайдиган инсонларга қарата ҳар уч мақол ҳам барабар қўлланилади ва куйидаги тартибда талқин этилади: ўғрининг эски ёки янгиси, қари ёки ёши бўлмайди. У барибир ўғри. Унга ҳар қанча касб-хунар сир-асрорларини ўргатсанг ҳам, ўз касби – ўғриликни устун кўради. Уни даволайман, хулқини тузатаман дея ҳарчанд уринма, барибир, умрининг охирига қадар «ўз касби»га содиқ қолади. Ҳолбуки, *ўрганган кўнгил ўртанса кўймас*. «Қўли эгри» одамлар халқ оғзаки ижодида тулкига қиёсланар экан, уларнинг ўзини тутиши ва бажарадиган амалларига ҳам шунга мос равишда таъриф берилади. «*Тулки тулкилигини тунда кўрсатар*» мақоли орқали ҳар қандай нопок ва қинғир-қийшиқ ишларнинг ўзгалар нигоҳидан пинҳона бажарилишига ишора қилинади.

Дастлаб Евроосиё, Африка ва Шимолий Америка ҳудудларида тарқалган тулки тимсолини бошқа миллатларнинг халқ оғзаки ижоди намуналари бўлмиш мақол ҳамда маталларда ҳам учратиш мумкин. Поляк халқида *Hunger will lead a fox out of the forest*, яъни *очлик тулкини ўрмондан чиқишга ундайди* мазмунидаги мақол мавжуд бўлиб, унда асл ватани, кўниккан ва кўнгил қўйган жойи ўрмон саналмиш тулкининг иложсизликдан у ерни тарк этишга мажбур бўлиши ифодаланади. Мажозий маънода кундалик ҳаёт ва ундаги қийинчиликлар туфайли инсон беихтиёр ноҳўя ишларга қўл уриши мумкинлигига ишора қилинади. Бой ҳаётий тажрибага эга халқ одамларни ҳар қандай вазиятда ҳам ноўрин ишларни амал-

¹ Туллак – айёр. *O'zbek xalq maqollari*. – Toshkent: Sharq, 2013. – B.505.

га оширишдан тийилишга ундайди. Инглиз халқи оғзаки ижодида ҳам тулки ва унинг муғомбирона ҳаракатлари борасида бир қанча ҳикматомуз намуналар мавжуд, улар ўзбек халқ мақоллари билан мазмуний ўхшашлик касб этади. Масалан, *Fox preaches, When the / then beware your gees* (тулки насиҳат қилса, ғозларингни қўриқла) мақолида ҳийлакор тулкининг навбатдаги найранги тасвирланади. Тулки насиҳат қилганнамо кўриниб, асл мақсади ғозларни ўғирлаш эканлигини яширади. Инсонларга ҳаётда доимо сергак бўлиш зарурлиги уқтирилади. *Fox knows much, The / but more he that catches him* – тулки кўп нарсани билади, аммо уни тутган кўпроқ билади дея овчининг зийраклиги таъкидланган мақолда эса бошқа ҳайвонларга қараганда тулки овлаш машаққатли вазифалиги, тулкининг доно ва чаққонлиги айтилади.

Ҳайвонлар образининг халқ оғзаки ижоди намуналарида қўлланилиши кундалик тажриба самараси ҳисобланади. Бинобарин, ўзбек халқ мақолларида рамзий тимсоллар сифатида қўлланилган от, эшак, туя, ит, сичқон, тулки ва бўри каби ҳайвонлар азал-азалдан Осиё мамлакатлари ҳудудида яшаб келмоқда. Кит, делфин, аюла, саккизоёқ, коала, кенгуру каби мавжудотлар Ўзбекистон ҳудудида учрамаслиги туфайли ҳам ўзбек мақол ва маталларида бундай турдаги мажозий тимсолларга дуч келмаймиз. Демак, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ҳар бир образ юрт вакиллари амалий тажрибалари асосида вужудга келаркан дея хулоса чиқариш мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, халқ оғзаки ижоди намуналари саналмиш мақол ва маталларда мажозий маънода қўлланилган ҳайвон тимсоллари халқ маданияти, урф-одатини ўзида акс эттиради. Аждодларнинг узоқ йиллик кузатишлари натижасида ҳаётий воқеа-ҳодисалар ҳамда реал шахслар тоғ-тошлар, дарё-сойлар, дов-дарахтлар ва ҳайвонлар тимсолида халқнинг ўзига ҳавола этилади. Шу тариқа асрлар оша ота-боболаримиз турмуш тарзи, феъл-атвори ва бажарган амаллари ҳақида маълумотга эга бўламиз. Турли халқ вакиллари оғзаки ижодида мавжуд семантик мутаносиблик ўтмишда мавжуд бўлган миллатлараро алоқалардан дарак беради.

МАШИНА ТАРЖИМАСИДА ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ МАСАЛАСИ

Исталган тизим (ахборот қидирув, машина таржимаси, автоматик таҳрир)да сўзларнинг грамматик (морфологик ва синтактик) таҳлиliga мурожаат этилади. Шу боис кўп тадқиқотларда морфологик таҳлилни оптималлаштиришга оид бир қатор фикрлар билдирилган.¹ Матнларни автоматик тарзда морфологик таҳлил қилишда токенизация, лемматизация, стемминг усулларидан фойдаланилади. Токенизация ҳодисасида табиий тилдаги нутқ бирликлари (токен, сўзшакллари) алоҳида тарзда уларнинг хусусий маъноларига ажратилади. Лемматизация ҳодисасида эса сўзшаклларининг дастлабки шакллари аниқланади. Ушбу жараёндан фарқланувчи яна бир ҳодиса стемминг ҳодисаси бўлиб, унда сўзнинг ўзаги топилади.

Матнларни таҳлил этишнинг бу каби усуллари баъзи адабиётларда компьютер маълумотлар базаси – корпус яратишнинг махсус процедуралари ҳамда дастурлари сифатида тилга олинади.² Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилишда, аввало, морфоклассификатор керак бўлади. Хусусан, инглиз тилида сифат ва

¹ Қаранг: Belonogov G.G. On the use of a similarity method for automatic processing of textual information [Ob ispol'zovanii metoda analogii pri avtomaticheskoy obrabotke tekstovoj informatsii] Problems of cybernetics [Problemy kibernetiki]. Issue 28. – Moscow: Nauka Publ., 1974; Bolshakov I.A. CrossLexica: A large electronic dictionary of collocations and semantic links between Russian words [KrossLeksika – bolshoj elektronnyj slovar' sochetanij i smyslovykh svjazei russkikh slov]. Komp'uternaia Lingvistika i Intellektual'nye Tekhnologii: Trudy Mezhdunarodnoj Konferentsii «Dialog 2009» [Computational Linguistics and Intelligent Technologies: Proceedings of the International Conference «Dialogue 2009»]. – Moscow, 2009. – P.45 – 50; Gelbukh A.F. Effectively realizable morphologic model of inflective language [Effektivno realizuemaja model' morfologii fl ektivnogo jazyka]. Nauchno-tehnicheskaja Informatsija [Scientific and Technical Information], series 2, #1, 1992. – P.24 – 314; Sokirko A.V. Bystroslovar': morphological prediction of new Russian words using very large corpora [Bystroslovar': predskazanie morfologii russkikh slov s ispol'zovaniem bolshikh lingvisticheskikh resursov]. Komp'uternaia Lingvistika i Intellektual'nye Tekhnologii: Trudy Mezhdunarodnoi Konferentsii «Dialog 2010» [Computational Linguistics and Intelligent Technologies: Proceedings of the International Conference «Dialogue 2010»]. – Moscow, 2010. – P.450 – 455. Zaliznjak A.A. Grammatical dictionary of Russian: Inflection [Grammaticheskij slovar' russkogo jazyka: Slovoizmenenie]. – Moscow: Russkij Jazyk Publ., 1977.

² Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: Учебник для студентов гуманитарных вузов. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – С.39.

равиш сўз туркумларига оид сўзларни морфологик жиҳатдан таснифлаш ҳамда уларнинг ўзбекча вариантларини ҳисобга олиш даркор. Компьютер дастурий таъминотига киритилаётган луғатда ўзбек тилига таржима қилишда баъзи бир масалаларга оидлик киритиш зарур бўлади. Масалан, *It is a good impression – бу ижобий таассурот. He speaks English well (badly) – у инглиз тилида яхши (ёмон) гапирди.* Ўзбек тилида ҳар иккиси бир сўз билан (*яхши, ёмон*) таржима қилинади. Морфологик жиҳатдан бу сифат сўз туркуми сифатида олинади. Ушбу бирлик феъл олдидан келганда эса синтактик таҳлилга ўтилади. Бироқ равишга берилган таъриф мазкур сўзлар учун алоқадор эмас. Бу каби вазиятларни от ва сифат ўртасида ҳам кузатишимиз мумкин: *I like to eat wooden bowl – мен ёғоч косани ёқтираман.* Албатта, «ёғоч» сўзи сифат сўз туркумига кирмаси-да, «*wooden*» сўзига инвариант сифатида олиниси зарур.

Инглиз ва ўзбек тиллари бошқа тил оилаларига мансублиги учун ҳам морфологик категориялар бир-бирига ўхшамаслиги табиий. Масалан, инглиз тилидаги баъзи олмошлар ўзбек тилида мавжуд эмас. Улар бошқа категориялар сифатида қаралади: *few, little* олмошлари ўзбек тилида «кам, оз» сўзларига мос ҳолда равиш сўз туркумига тегишли. Буларнинг ечими тегишли луғатларга киритилган сўзларнинг ўзаро кодланиши зарур дейиш мумкиндир, бироқ шу каби луғатларни киритиш жараёнида тилга оид ва контекстологик ҳолатларини ҳам инобатга олиш муҳим деб ҳисоблаймиз. Ҳар қандай таржимага қўйиладиган асосий талаблардан бири матннинг шакл ва асосий мазмуни сақлаб қолинишидир. Шу каби муаммоларни ҳал қилишда тиллараро трансформацион метод самарадор усуллардан бири сифатида баҳоланади. Трансформацион усулда тўртта жараён амалга оширилади: перестановки (ўрнига қўйиш), замены (алмаштириш); добавления (қўшиш), опущения (тушириб қолдириш).¹ Трансформацион усулнинг, шунингдек, адъюнкция (*adjunction*), субституция (*substitution*), тушириб қолдириш (*deletion*) усуллари мавжудлиги кўрсатилади. Унда кўра, «Трансформация процесси асосини ядро гаплар деб аталувчи конструкциялар (*kernel structures*) ташкил қилади, бу конструкциялар энг кичик ёки синтаксисдаги энг содда гаплардан иборат».² Бундаги асосий босқичлар анализ ва синтез қилиш жараёнида ўз ифодасини топади. Трансформацион

¹ Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Междунар. отношения, 1975. – С.190 – 191.

² Бўронов Ж.Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – Б.40.

усулнинг юқорида кўрсатилган турларини намуналар асосида таҳлил этиб кўрамиз.

Ўрнига қўйиш ҳодисасида матндаги сўз ва сўз бирикмалари морфологик таҳлил қилинади.

1	2	3	4
<i>I</i>	<i>go</i>	<i>to</i>	<i>school</i>
1	4	3	2
<i>Мен</i>	<i>мактаб</i>	<i>-га</i>	<i>бораман</i>

Алмаштириш икки хил ҳодиса орқали амалга оширилиши мумкин: 1) конкретизация; 2) генерелизация. Бу икки ҳодиса ҳам морфологик ва синтактик бўлиши мумкин. Хусусан, **and** сўзи бириктирув боғловчи вазифасидан (ва, ҳамда) ташқари қуйидаги вазифаларда ҳам қўлланилади: бўлса, эса, бироқ – *I shall go and you stay here* – мен кетаман, сен бўлсанг шу ерда қол.

Шунингдек, феълли бирикмалар таркибида келиб ўзбек тилида феълнинг ҳаракат номи шаклига тўғри келади: *try and do it* – буни қилишга ҳаракат қилинг, *come and see* – кўришга келинг, *wait and see* – яшасак кўрамиз¹ каби. Генерелизация ҳодисаси кўпроқ синтактик бирликлар ўртасида кузатилади. Сўзларни қўшишда контекстан келиб чиққан ҳолда баъзи морфологик категорияларда бериш мумкин: *I have a book* – менда китоб бор. Кишилиқ олмошига ўрин-пайт келишиги қўшимчаси қўшилади. Мазкур инсон томонидан амалга оширилган таржимада оддий ҳолат бўлиши мумкин. Бироқ машина таржимасида бу каби ўринларни алоҳида киритиш лозим. Тушириб қолдириш ҳодисасида эса таржимада у ёки бу сўз тушириб қолдирилади: *those* – улар, *these* – булар кўрсатиш олмошлари луғатда кўпликдаги предметлар учун қўлланилса-да, ўзбек тилига таржима қилишда **-лар** кўплик қўшимчаси тушириб қолдирилади. ***Those children are mine* – ўша болалар меники.** Машина таржимаси луғатида уларнинг мана шу вазиятлари ҳам инobatга олиниши зарур деб ҳисоблаймиз. Бу жиҳатдан электрон луғатларда морфологик таснифлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда маълумот сифатида рус тилидаги Кросслексика электрон луғатидаги морфологик классификаторга 115 гуруҳга ажратилган турланувчи сўзлар тасни-

¹ABBY Lingvo. Ч.5.

фининг киритилганини эслаб ўтамиз.¹ Морфоклассификатор лугатда мавжуд бўлмаган сўзшаклларини ҳам тузиш имкониятига эга. Юқорида тилга олинган тадқиқотларга таянган ҳолда инглизча-ўзбекча машина таржимаси учун қуйидаги ўринларни якунига етказиш лозим.

Икки тилли машина таржимаси бўйича морфологик сатҳда ишлаш керак бўлган бир қатор масалалар кундаланг туради. Айниқса, ўзбек тилида таржима дастурий таъминоти учун лингвистик база сифатида киритиладиган ҳар қандай маълумотлар тўплами формаллашган ва моделлаштирилган бўлиши керак.

Лингвистик транслятор уч босқичли тизимдан ташкил топади: анализатор ва синтезатордан таркиб топган *лингвистик процессор*, грамматика ва семантика ҳақидаги билимлардан ташкил топган *лингвистик модель*, ўзаро боғланган декларатив ва процедурали қисмларнинг лингвистик трансляциясини акс эттирувчи *ассоциация процедура*.² Кўплаб машина таржимаси тизимларининг модули анализ->трансфер->синтез босқичида воқеланишини кузтишимиз мумкин. Матнларни морфологик таҳлил қилишда анализатор лингвистик жиҳатдан таъминланган бўлиши керак. Дастурий таъминотда грамматик таъминот ишлаб чиқилган: «терминларнинг грамматик гуруҳга кирувчи сўзлар (артикуль+от+предлог) ҳамда терминларнинг функционал элементларидан (эга+кесим) иборат чизиқли тузилмаси ёки элементларнинг кетма-кетлигидан воқеланган *занжирли грамматикадир*. Унда у ёки бу элементларнинг ўзидан олдин ёки ўзидан кейинги кетма-кетлигини кўрсатади. Шунинг учун бу кесим-олди синтактик анализ деб юритилади. Кейингиси *ташкил этувчи грамматика* бўлиб, унда грамматик элемент гуруҳлари ҳақида маълумот берилади, масалан, исмлар гуруҳи (от, артикуль, сифат ва бошқалардан ташкил толувчи гуруҳ), предлогли гуруҳ (предлог ва бошқа сўз исмлардан ташкил топган гуруҳ) ҳамда гап даражаларига қадар бўлган элементлар. Шунингдек, *тобеланишга асосланган грамматика* бўлиб, унда ҳар бир элемент ўзаро тобе муносабатларга бўйсунди. Таҳлил стратегияси юқоридан пастга томон бўлиб (top-down), гапнинг маркази феъл, яъни кесим ҳисобланади. *Контекстли эркин грамматикада* трансформацион қоидаларга

¹ Большаков И.А., Большакова Е.И. Автоматический морфоклассификатор русских именных групп. Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. По материалам ежегодной международной конференции «Диалог» (2012). Выпуск 11. – С.81.

² Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика. – М.: Восток, 2006. – С.272.

амал қилинади. Бу ҳақда юқорида намуналар орқали эслатиб ўтилди. Сўннгиси *унификацияцион грамматика* бўлиб, тўрт компонентдан иборат: унификация пакети, лексик тавсиф ва қоидалар учун интерпретатор, йўналтирилган графларни қайта ишлаш дастури ҳамда граф-схемалар ёрдамидаги анализатор. Унификацияцион грамматика семантик валентлик билан синтактик валентлик, луғатга оид тавсиф билан грамматик қоидаларни аниқлаштиради».¹

Ю.В.Рождественский машина таржимасига сунъий интеллектнинг энг асосий муаммоси² сифатида ўринли баҳо беради. Чунки табиий тилнинг имкониятлари лисоний ва нолисоний омиллар таъсирида воқеланади. Шу боис дастурий таъминотнинг луғатларини тузишда олимларнинг илмий тадқиқотларида эришилган ижобий натижалардан фойдаланган ҳолда машина таржимаси тизимини ривожлантириш мумкин.

Хуллас, машина таржимасида лингвистик таъминотнинг мукамал ишланганлиги дастурий таъминотнинг сифатини белгилайди. Шунингдек, матнни таҳлил этишда унинг грамматик хусусиятлари тўлиқроқ ўрганилиши лозим. Инглизча-ўзбекча машина таржимасини яратишда икки тилли луғатлардаги сўзларнинг коэффицентларини белгилашда уларнинг матний хусусиятлари, албатта, инobatга олиниши зарур.

Rasulov N.,
O'zMU magistranti

MASHINA TARJIMASIDA OMONIMLARNI MUQOBIL SO'ZLARGA ALMASHTIRISH MASALASI

Omonimlik – til birliklarida tovush va yozuv tomoni bir xil, ammo bir-biriga bog'liq bo'lmaydigan ma'no ifodalash hodisasi. Bunday hodisa omonimiya ham deyiladi. Omonimlik so'z, qo'shimcha, ibora, tasviriy ifoda, so'z birikmasi va gapda mavjud. Tilshunoslik ilmida omonimlar bilan bog'liq muammolar hamma davrda bo'lgan va haligicha davom etib kelmoqda. Nazariy jihatdan omonimlarga xos muammolarning kattagina qismi hal qilingan bo'lsa-da, amaliy tilshunoslik ba'zi qarama-qarshi-

¹ Мамедова М.Г., Мамедова З.Ю. Машинный перевод: эволюция и основные аспекты моделирования. – Баку: Информасийа технолозийалары, 2005. – С.69 – 72.

² Рождественский Ю.В., Волков А.А., Марчук Ю.Н. Введение в прикладную филологию. – М., 1988. – С.116.

liklarga duch kelmoqda. Xususan, amaliy tilshunoslikning nisbatan yosh yoʻnalishi – kompyuter lingvistikasi bu kabi muammolarni hal qilishning aniq choralarini izlamoqda.

Falsafiy jihatdan qaraganda, har qanday fanning mavjudligi unda aks etgan muammolar va ularga topilayotgan yechimlarning qidirilayotganligi bilan izohlanadi. Kompyuter lingvistikasi ham bundan mustasno emas. Mashina tarjimasining dastlabki rivojlanish bosqichlarida faylasuf Bar Xillel tarjimadagi asosiy muammolar sifatida quyidagilarni koʻrsatgan:

1. Operatsion sintaksis (Operational syntax).
2. Tabiiy tillarning ichki tarjimai (Intertranslatability of natural languages).
3. Idiomalar (Idioms).
4. Universal sintaktik kategoriyalar (Universal syntactic categories).¹

B.Xillel sanab oʻtgan muammolarning yechimi mashina tarjimasining toʻlaqonli faoliyatini taʼminlamaydi. Keyingi yillarda yaratilgan oʻzbek kompyuter lingvistikasidagi manbalarning koʻpchiligida muammolarning asosiylari toʻliq sanab oʻtilgan. Ularga koʻra, til sathlarining barchasi mashina tarjimai uchun qayta islohn talab qiladi. Xususan, N.Abdurahmonova «Mashina tarjimasining lingvistik asoslari» nomli kitobida birgina leksik sathning muammosi sifatida quyidagilarga toʻxtalgan:

- 1) matnlardagi leksemalarning polisemik va omonimik xususiyatga egaligi;
- 2) baʼzi bir leksemalarning lingvokulturologik ahamiyat kasb etishi;
- 3) matn tarkibidagi leksemalarning sinonimik qatordan tarkib topishi va ularning uslubiy tomondan bogʻliqligi;
- 4) ilmiy matnlardagi terminlar masalasi va b.

Bundan shu narsa maʼlum boʻladiki, leksik sathda muammolarning birinchilari qatoriga polisemiya va omonimiya hodisasi kiritiladi. Kompyuter intellektual xotirasi inson tafakkuri emasligini nazarda tutgan holda bu kabi dolzarb muammolarni hal qilish judayam zarur.

Avtomatik tarjimaning oldida turgan muhim vazifalardan biri birinchi matndagi asosiy maʼnoni saqlagan holda ikkinchi tildagi matnga tarjima qilishdir.² Bu, oʻz navbatida, kompyuter avtomatik tahrir qilolmaydigan til birliklarini koʻrib chiqish bilan izohlanadi.

¹ Abdurahmonova N.Z. Mashina tarjimasining lingvistik asoslari. – Toshkent: Akademiya nashri, 2012. – B.44 – 45.

² Koʻrsatilgan manba. – B.45.

Avval barcha omonim so'zlar, keyin ularning izohi ro'yxatga kiritiladi. Anglatayotgan ma'nolari bo'yicha so'zlar tartiblab chiqiladi.

Masalan: ot

- 1) ot (hayvon) – **tulpor** – horse;
- 2) ot (kishining nomi) – **ism** – name;
- 3) ot (ish-harakat) – **uloqtirmoq** – throw;
- 4) ot (so'z turkumi) – **so'z turkumi** – noun.¹

A.Po'latov ko'p ma'noli so'zlar va omonimlarga nisbatan rim hamda arab raqamlari bilan ham belgilab chiqishni taklif qilishni ma'qul topdi. Bizningcha, ham bu yo'l o'zini oqlaydi. Ammo biz bu masalalarni yechishda boshqa yo'llarni ham taklif qilardik. Ya'ni omonimlarni ular anglatgan ma'nolariga teng keladigan boshqa so'zga almashtirish. Pirovardida mashina tarjimasida omonimiya hodisasini qisman kamaytirishga erishish mumkin. Albatta, bunda barcha omonimlarga muqobil so'z topilmaydi. Bu o'rinda o'zbek shevalariga murojaat qilinishi ham mumkin. Kompyuter intellektual xotirasida ayni bir shaklning bitta ma'nosi bilan ishtirok qilishi tarjimada aosiy ma'noning saqlab qolinishiga yordam beradi. Kompyuter intellektual xotirasida uchta «yosh» emas, bitta «yosh» mavjud bo'lishi kerak.

Omonim so'z	Ma'nosi	Kompyuter varianti	Inglizcha tarjimai
Yosh	Umming yilma-yil hisobi	Yosh	Years old
Yosh	Ko'z yoshi	Yig'i	Tear
Yosh	Qari emas, navqiron	Navqiron	Young

Munosib muqobili topilmagan shakldoshni o'z ma'nosida saqlab qolgan ma'qul: umrning yilma-yil hisobi – yosh – years old. To'g'ri, bunda so'zlar semantik jihatdan to'liq mos kelmasligi mumkin, lekin muammoni bartaraf etishning bu kabi yo'li bizga qo'l keladi. Agar muammo shu tartibda hal qilinadigan bo'lsa, kompyuter lingvistikasi oldida ikkinchi bir masala ko'ndalang bo'ladi. Ya'ni mashina bilan aloqa qiladigan iste'molchiga «Mashina tarjimasiga asoslangan o'zbek tilining izohli lug'ati» zarur. Bu ish, o'z navbatida, leksik sath islohidan so'ng umumlashtirishni talab qiladigan hodisadir.

Umuman olganda, leksik omonimlar muammosini bartaraf etishning barcha choralari to'liq ko'rilgan va bu uncha qiyin kechmaydigan

¹Po'latov A.Q. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Akadernashr, 2011. – B.21 – 22.

jarayon desa ham bo'ladi. Masalaning boshqa tomoni bizni qiziqtiradi. Matnlar bilan ishlanganda omonimlar izohli lug'atida qayd etilmagan ba'zi omonimlik hodisasi tadqiqotchilarni o'ylantirib qo'ydi. So'zlarga morfemalarning qo'shiluvi bilan yuzaga chiqadigan omonimlik bu jihatdan fikrimizga isbot bo'ladi. Masalan, qor + tushum kelishigi = **qorni**, qorin + egalik qo'shimchasi = **qorni** // yaralmoq + sifatdosh = **yaralar**, yara + ko'plik qo'shimchasi = **yaralar**.

Bu kabi omonimlarni bartaraf etish kompyuter tilshunoslari oldida turgan navbatdagi muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Saydaliyeva M.,
2-kurs magistranti

INTERNET LINGVISTIKASI TARTIBLI KOMMUNIKATIV PARADIGMA SIFATIDA

Tilshunoslikning o'tgan asrning ikkinchi yarmidan keyingi davrdagi rivoji uning paradigmaviy taraqqiyotida qator qiziqarli jarayonlar sodir bo'layotganini ko'rsatdi. Tilni «o'zida va o'zi uchun» yo'nalishda tadqiq etish bosqichi yakunlanib, hozirgi vaqtda tilshunoslarning asosiy qiziqishlari «Til qanday vazifani bajaradi?» muammosi ostida uning qanday shakllanayotganiga qaratildi. Til insonni borliqdagi boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi asosiy funksional-farqlovchi omil ekanligi barchaga ma'lum. Demak, hozirgi sharoitda uning vazifasi bilan bog'liq muammolar tadqiqida tilni o'rganishga antroposentrik yondashuv va «insondan tashqari tilni o'rganib bo'lmaydi, barcha tekshiruv koordinatalari insonda kesishmog'i darkor»¹ degan qarash birinchi planga chiqadi.

O'tgan asrning 60-yillari so'ngida internetning ma'lumotlar uzatish kanali sifatida paydo bo'lganidan to bugungi holatiga qadar takomillashuvi fanga va ijtimoiy hayotimizga sezilarli darajada ta'sir o'tkazdi. Internet global axborot maydonigina bo'lib qolmay, turli virtual dunyolar, tarmoq birlashmalari, web-madaniyat va internet tillari kabi sotsial borliq segmentlari shakllanishiga asos bo'ldi, mana shu «web-dunyo» o'zining keskin rivoji va keng miqyosda ommalashuvi, xilma-xil, qiziqarli va ko'p qirralilik xususiyati bilan qator gumanitar yo'nalish olimlarining ilmiy qiziqishiga sabab bo'ldi. The Royal Pingdom ma'lumotlariga ko'ra, xalqaro tarmoqdan foydalanuvchilar soni 2012-yili 2,1 mlrd ni tashkil

¹ Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике. – М.: МГУ, 1996. – С.29.

etgan. 2011-yili BMT tomonidan internetdan foydalanish erkinligi soʻz erkinligiga tenglashtirildi.

Bugungi kunda dunyo sivilizatsiyasi rivoji va ilmiy-texnik takomilla-shuvga qoʻshgan hissasi, ahamiyati bilan internet global axborot asrining ramzi boʻlib qoldi. U mintaqaviy chegara bilmaydigan murakkab sotsio-texnik sistemaga aylanib ulgurgan. Bu sistemada axborotlar web-maʼlumot, multimedia, uch oʻlchamli tasvir va boshqalar koʻrinishida namoyon boʻladi. «Google» qidiruv sistemasiga «internet» soʻzi kiritilganining oʻzi-da taxminan 224 mln sahifa hajmidagi natijalarni havola etadi.

Soʻnggi oʻn yil ichida tarmoq tili, uning vazifasi, shakllanishi va boshqa jihatlari bagʻishlangan juda koʻp ishlar eʼlon qilindi, virtual shaxs va uning nutqiy faoliyati tadqiqi kengaydi. Koʻp hollarda kommunikativ jarayon tarmoqda yozma almashuvlar tarzida sodir boʻladi. Shu sababli web-tarmoqda «shaxs» tushunchasiga cheklov qoʻyib boʻlmaydi, foydalanuvchi tamomila boshqa shaxsga aylanishi, qarama-qarshi jins, yosh vakili sifatida namoyon boʻlishi mumkin. Gʻarb olimlarining tadqiqotlarida internetdagi matn birliklari birinchi planga chiqadi. Tabiiyki, web-matn lingvistikasi tarmoq kommunikativ sferasini oʻrganishda asosiy omil sifatida namoyon boʻladi. Hozirgi globallashuv asrida internet-muloqotning ahamiyati ham ogʻzaki muloqot singari yetakchidir.

Qator tilshunoslar elektron xatlarni nutqning uchinchi formasi sifatida eʼtirof etib oʻtganlar (M.Kollot, N.Belmor, D.Kristal). Shu bilan birga, «virtual nutq egasi» tushunchasi ham paydo boʻlib ulgurdi. Inliz tili asosidagi ilmiy paradigmadagi bu tilni e-language, netlingo, e-talk, geekspeak, netspeak, weblish kabi terminlar bilan ataydilar. Kommunikativ makonda kompyuter kommunikatsiyasi (CMC – computer-mediated discourse) termini tilning funksional turi sifatida anglashiladi. Keyingi davr rus psixolingvistlari (Goroshko, Galichkina, Kondrashov) kompyuter kommunikatsiyasiga uning ijtimoiy funksiyalarini inobatga olib elektron kommunikatsiya, virtual internet-muloqot, kompyuter yoki elektron diskursi sifatida qaramoqdalar. Kompyuter vositasidagi kommunikatsiya elektron muloqot va elektron diskurs kabi ikki tushunchaga ajratiladi. Diskursiv tahlil metodlari bilan oʻrganilganda elektron diskurs tushunchasi kompyuterdagi matniy muloqotning til va nutq xususiyatlariga nisbatan torroq tushuncha ekanligi maʼlum boʻladi. Anglashiladiki, elektron diskurs keng qamrovli elektron kommunikatsiya tushunchasining uzvi ekan.

Gʻarb tilshunoslari kompyuter kommunikatsiyasini xarakterlashda umumdan xususiyga boruvchi quyidagi konseptual zanjirni taqdim etadilar:

– internet – global muloqot maydoni, kommunikativ fazo;

- kompyuter kommunikatsiyasi;
- tarmoqdagi matnli kompyuter kommunikatsiyasi;
- kompyuter so‘zlashuvi (nutqning sotsio-psixolingvistik analizi);
- sinxron va asinxron matnli kompyuter kommunikatsiyasi.

L.Ivanov hozirgi sharoitda elektron kommunikatsiyalar tilini tilning funksional xilma-xilligi degan qarashning bir necha isbotini keltiradi: birinchidan, bu tilosti muloqot vositasining qo‘llanilish muhiti boshqa muloqot turlaridan keskin farqlanadi, sababi, uning ro‘yobga chiqishi uchun elektron, texnik ta‘minot zarur; ikkinchidan, bu tilosti vosita orqali ma‘lum darajadagi kommunikativ maqsadlar qondiriladi; uchinchidan, elektron kommunikatsiya vositalari tili yangi virtual multimedia janr va formatlarining shakllanishiga sababchi bo‘ldi; to‘rtinchidan, til vositalarining bunday funksional xilma-xilligi mukammal yagona pragmatik kompleksni tashkil etuvchi sodda leksik, grammatik to‘plamni havola qiladi.¹

Web-sahifalarda til birliklarining jonlantirilishi orqali amalga oshiriluvchi muloqot individlarning o‘ziga xos nutqiy muloqot jihatlarini cheklamaydi, balki jonli nutqning ayrim kamchiliklarini to‘ldirish xususiyatiga ega.

Очилова З.,
ЎЗМУ магистранти

БИЛИНГВ БОЛА НУТҚИНИ МАШҚЛАР ЁРДАМИДА РИВОЖЛАНТИРИШ

Баркамол шахсни тарбиялашда бола дунёга келишидан вояга еткунига қадар бўлган даврдаги психологик ва нутқий хусусиятларини билиш ота-оналар учун муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, бола нутқни эгаллаган ҳолда туғилмайди, атрофидаги катталар нутқининг таъсири остида ривожланади. Рус тилшуноси Л.С.Виготский: «Ҳозирги кунда ёш болаларнинг кўп тиллилиги психологияда мураккаб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Бундан ташқари, амалий ва назарий томондан ҳам муаммолидир»², – деб ёзган. Дарҳақиқат, ҳозирда монолингв (бир тилли) ва билингв (икки тилли) болалар нутқи шаклланишини ўрганиш билан боғлиқ турли тадқиқотлар ўтказилмоқда, ҳолатлар ўрганилмоқда. Аммо иккинчи

¹ Иванов Л.Ю. Язык в электронных средствах коммуникации // Культура русской речи. – М.: Флинта-Наука, 2003.

² Виготский Л.С. Умственное развитие детей в процессе обучения. – М.-Л., 1935. – С.53 – 72.

тилни ўрганиш, ўзлаштириш бўйича қатор саволлар очиқ қолмоқда. Боланинг руҳий ривожланиши, кейинги ҳаётида бир қанча тилларни билиши ва ўзлаштириши ҳақида баҳслар давом этмоқда. Боланинг икки тиллилиги бўйича қилинган тадқиқотларда яқдиллик сезилмайдиган бир гуруҳ изланувчилар эрта билингв шаклланиши тарафдори бўлса, бошқа тадқиқотчилар бу ғояга қарши чиқади.

Эрта билингвизмнинг шаклланишида икки ёки бир неча маданиятнинг алоқаси зарур бўлади. Ушбу шароитда яшовчи шахснинг шаклланишига, биринчи навбатда, ижтимоий муҳит мураккаблиги таъсир кўрсатади. Лекин жамиятни билингвистик индивидларнинг нутқий маданиятга муносабатини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Одатда, икки тилдан бири устунлик қилишга мойил бўлади. Масалан, Самарқанд, Бухоро, Навоий вилояти учун тожик тили «оилавий» тил ҳисобланади.

Билингв оилаларда бола нутқининг ривожланиши таҳлили шуни кўрсатдики, бола нутқининг шаклланиши оиладаги муҳитга, муносабатга боғлиқ. Боланинг дастлабки тиллар аралашмаси даврида у тилларни фарқлай олмайди ва икки тилдан ҳам бир тилдан фойдалангандек фойдаланади. Бу вақтда у ўзига талаффуз қилиши осон бўлган сўз ва сўз бирикмаларидан энг қисқасини танлайди. Бола илк бор содда синтактик моделларни ўзлаштиради. Бу даврда боланинг сўз бойлиги кам бўлса-да, у сўз бирикмалари моделларини яхши ўзлаштиради. Шунинг учун гаплари «ажойиб», ғайриоддий бўлади. Педагог ва лингвист учун бу давр жуда муҳимдир. Барча болалар мазкур ривожланиш даврида «автоном давр»ни бошидан кечиради. Бола сўзларни ўзича талаффуз қилади, уларни қисқартириб, кераксизларини ташлаб юборади ёки алмаштиради. Масалан, «стакан» сўзини «кани» ёки «какан», «малина» сўзини «лимина», «магнитофон»ни «магдакатафон» тарзида номлайди. Бола 3-4 ёшида гапирадиган тилларни фарқлай бошлайди. Бу давр билингв болаларда «тиллар аралашмаси даври» дейилади ва уларга қайси тилда мурожаат қилинишидан қатъи назар, ўзига талаффуз қилишга қулайроқ бўлган икки тилдаги сўзлар, ифодаларни танлайди. Масалан, ўзбек-рус билингв бола ўзининг нутқини қуйидагича баён этади: «Менга «мяч» опеинг» (яъни «копток» сўзидан кўра «мяч» осонроқ талаффуз этилади) ёки «Менга «яйсо» қовулин» («Менга тухум қовуриб беринг»). Ҳар бир бола лексикада икки тилдан бирини танлаш ҳуқуқига эга ва бу сўзлардан тиллар аралашмаси даврида фойдаланади. Билингв бола монолингвист тенгдошларидан кўра камроқ сўзларни қўллайди, бунинг ўрнига бошқа тилдан тегиш-

ли сўзларни танлайди. Агар мазкур сўзларни талаффуз қилганда иккаласи ҳам мураккаб бўлса, бола уларни соддалаштиради.

Кузатувларга кўра, тиллар аралашмаси даври 3 – 3,5 йил давом этади, кейин тилларни даражалаш даври бошланади. Бола бошқа тилдаги сўзнинг муқобилини ахтаришга тушади, 4 йилдан сўнг билингв бола икки тилни тўлиқ ўзлаштиради ҳамда ҳар бирдан алоҳида фойдаланади. Қайси тилда у билан мулоқотга киришсангиз, ўша тилда жавоб қайтаради.

Психолингвист олим Л.П.Федоренко¹, сўзнинг маъносини умумлаштиришнинг бир неча даражасини ажратади:

0 даражаси. Атоқли отлар ва биргина (ягона) предметнинг аталиши 1 ёшдан то 2 ёшгача болалар сўзларни фақат аниқ предметларга тааллуқлилигини ўрганади.

1-даража. 2 ёшлигида умумлашган ўхшаш предметлар, ҳаракат, сифатлар – турдош отларни тушуна бошлайди.

2-даража. 3-4 ёшида болалар умумлашган сўзларни кийим, идиш-товоқ, предмет, белги (аломат)лар, ҳаракатлар, от сўз туркумини ифодаловчи сўзларни ўргана бошлайди.

3-даража. 5-6 ёшида болалар ўсимликлар, дарахтлар, ўтлар, гуллар ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлади. Бу 2-даражадаги умумлаштирувчи сўзлар учун баландроқ умумлаштирувчи даражада бўлади.

4-даража. Ўсмир ёшида болалар предметни, белгини, ҳолатни, мураккаб сўзларни ўрганадилар ва тушунадилар.

Боланинг тафаккури ўсган сари унинг нутқи, сўз бойлиги ортади, маълум меъёрга солинади.

Л.С.Виготский ва А.Р.Леонтьевнинг фикрича², онтогенез жараёнида боланинг нутқий фаолияти бирин-кетин шаклланиши амалий билишдан онгли муносабатгача содир бўлади. Онтогенезнинг бошланғич даврида бола тил белгиларидан онгсиз равишда, яъни амалий нутқий мулоқот даражаси жараёнида фойдаланади. Болани ўрганаётган тилга қизиқтириш ва нутқини шакллантирувчи машғулотлардан фойдаланиш керак. Масалан, А.А.Акишина ва Т.Е.Акишинанинг «Болаларга рус тилини ўргатамиз» китобидан олинган машқлардан фойдаланса бўлади.

«Копток» машқи.

¹ Федоренко Л.П., Фомичева Г.А., Лотарев В.К. Методика развития речи детей дошкольного возраста. – М.: Просвещение, 1977.

² Виготский Л.С. Умственное развитие детей в процессе обучения. – М.-Л., 1935. – С.53 – 72; Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.

Болага коптокни отамиз ва унга *олма*, *узум*, *олча* ва ҳоказо сўзлардан бирини айтамыз. Бола коптокни илиб олади ва биз айтган сўзларимиздан бирини айтади. Худди шу тарзда бошқа сўзларни қўшиб давом эттиради.

Болага иккинчи тилни ўзлаштиришда уларнинг сўз бойлигини ошириш муҳим ўрин тутди. Сўз бола шахсини ифодалашда, мулоқотга киришишда, ўзини тутишини бошқаришда асосий восита ва шакл ҳисобланади. Тажрибалар шуни кўрсатдики, луғат сўз захира-сини бойитади, нутқини ифодалаш кучини оширади.

Машғулот нутқнинг алоҳида бўлаги – нутқ кўникмалари ҳисобланади. Кўникма эса нутқ фаолиятида қўлланиладиган механизмлардан биридир. Ушбу фаолиятда кўникмаларни боғлаш қобилияти талаб қилинади. Қобилият эса, ўз навбатида, амалиётда шаклланади. Демак, билингвизмга эришишда нафақат машғулот, балки амалиётдан ҳам фойдаланиш керак.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқнинг ривожланиши масалаларини Ф.А.Сохин, Л.М.Бородин, В.И.Яшин ишларида кўриш мумкин. Ушбу олимларнинг ишларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, улар ўйин тарзида ўтказиладиган махсус лексик машқларга катта эътибор қаратишган.

Ҳозирги даврда ўзбек болалари рус ва инглиз (флектив) тилларида сўзлашишга, ўзларининг фикрларини ифодалашга қийналадилар. Чунки уларга сўз, сўз таркиби ва ўзбек акценти халақит беради. Хуллас, бола нутқининг ривожланиши уни ўраб турган муҳитга боғлиқ. Бола билан сўзлашганда аниқ, раvon, бола учун қизиқарли мавзуларда, ишончли, дўстона мулоқот куриш лозим; агар тушунмаса, маънони қайта шакллантириш керак. Яъни бола ҳар бир ҳаракати билан катталарга ўхшашга ҳаракат қилади ва бу ҳолат бола билан мулоқотни энгиллаштиради.

*Аширбаева С.,
ЎзМУ магистранти*

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИҚДА «ЛАКУНА» ТУШУНЧАСИ

Маданиятлар аралашган бугунги кунда турли тиллар, халқлар, уларнинг маданиятларига қизиқиш ортиб, уларни тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Иккита миллий маданият ҳеч қачон бир-бирига тўлиқ мос тушмайди. Негаки улардан ҳар бири миллий ва халқаро унсурлардан таркиб топади.

Сўнги йилларда тил ва маданиятлар лексик тизимидаги миллий ўзига хос элементлар хорижий ҳамда рус тадқиқотчилари томонидан турли жиҳатдан ўрганилган. Ўзга тил ва ўзга маданиятдаги номувофик, фарқли элементларни ифодалашда турли терминлар, жумладан, лакуналар (Ж.П.Вине ва Ж.Дарбельне, В.Л.Муравьев), оралиқ, лакуна (К.Хейл), зид сўзлар, оралиқлар, лакуналар ёки тил харитасидаги оқ доғлар (Ю.С.Степанов), таржима қилиб бўлмайдиган сўзлар (В.Г.Чернов), муқобилсиз, ноль сўз (И.А.Стернин), муқобилсиз ёки фонли лексика (Л.С.Бархударов, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров), тасодифий лакуналар, таржимасиз лексика (Л.С.Бархударов) ва бошқалар қўлланилганини кузатиш мумкин.

С.Влахов ва С.Флорин лакуна ҳодисасини ифода воситаларининг алоҳида категорияси бўлган реалаялар, яъни «бирон халқнинг маиший, маданий, ижтимоий, тарихий ҳаёти учун характерли, бошқа халқ учун бегона бўлган, бошқа тилда аниқ муқобили бўлмаган сўз ва сўз бирикмалари»¹ сифатида талқин қилишган. О.А.Огурцованинг фикрича, мазкур лексемалар қиёсланаётган тилларда ўхшаши бўлмаган сўзлардир. Олима *лакуна* терминини қўллашни маъқул кўради ва унинг сўз бирикмаси эмас, коннотациядан холи бўлган қисқа сўз эканлигини; тасвирланаётган ҳодисани фарқлилик даражаси хусусида сўз юритиш мумкин бўлгани учун унга нисбатан *муқобилсиз* терминини қўллашнинг ўринсизлигини қайд қилади. «Лакуна қиёсланаётган тилларнинг бирида мавжуд бўлган ва бошқасида учрамайдиган грамматик категория, сўзлар ва сўз бирикмаларидир».²

Аксарият тадқиқотчиларнинг тиллар ва маданиятлардаги фарқлиликларни таҳлил қилишда *лакуна* (лот. *lacuna* – бўшлиқ, чуқурлик, чўнқир жой; франц. *lacune* – бўшлиқ, бўш жой) терминини қўллашлари бежиз эмас. А.М.Прохоровнинг таҳрири остидаги «Советский энциклопедический словарь» (М., 1981)да тилшунослик ва адабиётшунослиқдаги лакуналар «матнда бўш қолган, тушиб қолган жой» деб изоҳланган. Бунга ўхшаш изоҳни «Словарь иностранных слов» (М., 1984)да ҳам учратиш мумкин. Бироқ «Русский язык: Энциклопедия» (М., 1979), «Лингвистический энциклопедический словарь» (М., 1990), «Справочник лингвистических терминов» (М., 1972), «Словарь лингвистических терминов» (М., 1969),

¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высш. шк., 1986. – С.55.

² Огурцова О.А. К проблеме лакунарности // Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. – Краснодар, 1979. – С.79.

шунингдек, А.Ҳожиевнинг «Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати»да «лакуна» терминига изоҳ берилмаган. Бундан шуни кўриш мумкинки, лакуна ҳодисаси предмет сифатида тадқиқотчиларнинг эътиборини кейинги 20 – 30 йил давомида торта бошлаган. Бинобарин, «лакуна» тушунчасининг турлича талқин қилиниши, бу ҳодисага нисбатан қатъий методологик ёндашувнинг мавжуд эмаслиги хусусидаги фикрни қувватлайди.

Лакуна термини илк бор канадалик тилшунослар Ж.П.Вине ва Ж.Дарбельне томонидан илмий муомалага киритилиб, унга шундай таъриф берилган: «Бир тилдаги сўз бошқа тилда муқобилини топа олмаган ўринларда ҳар доим лакуна ҳодисаси воқеланади».¹

В.Г.Гак лакуналарни «тилнинг лексик тизимидаги бўшлиқлар, бор бўлиши керакдек кўринган сўзларнинг мавжуд эмаслиги»², – деб тушунтиради. Тадқиқотчи лакуналарни мазкур жамиятда тушунчаларнинг мавжудлиги, бироқ уларни ифодаловчи сўзларнинг йўқлиги, бундай тушунчалар учун бошқа тилда алоҳида лексик ифодаларнинг мавжуд бўлиши деб ҳисоблайди. Лакуналарга мисол тариқасида француз тилида рус тилига қиёсан *сутка* ва *кипяток* сўзларининг мавжуд эмаслигини келтиради.

Ўзбек тилшунослигида лакуналарни тадқиқ қилган Ш.Усмановнинг қайд қилишича, «лакуналар маданиятлараро мулоқотда тиллар ва маданиятлар ўртасидаги фарқларни кўрсатиб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Муқобилсиз лексика сингари лакуналар ҳам тилларнинг қиёсида сезилади. Жумладан, ўзбек тилида онанинг онасига ҳам, отанинг онасига ҳам *буви*, онанинг отасига ҳам, отанинг отасига ҳам бува дейилса, турк тилида *anneanne*, *babaanne*, корейс тилида отанинг онасига *halmoni*, отанинг отасига *haraboji*, онанинг онасига *vihalmoni*, онанинг отасига *viharaboji* дейилади. Ёки корейс тилида *obba* – «ака» аёлларнинг, *hudoj* – «ака» эркакларнинг, *onni* – «опа» аёлларнинг, *nuna* – «опа» эркакларнинг нутқида ишлатилади».³

Кўринадики, ўзбек тилида онанинг онаси // отанинг онаси, онанинг отаси // отанинг отаси каби тушунчалар мавжуд бўлса-да, уларни ифодалаш учун фақат икки сўз: *буви* ва *бувадан* фойдала-

¹ Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du francais et de l'anglais. – Paris, 1958. – P.10.

² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1977. – С.61.

³ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б.152 – 156.

нилади. Турк ва корейс тилларида эса бу тушунчаларнинг ҳар бири алоҳида сўзлар (*anneanne, babaanne, halmoni, vihalmoni, haraboji, viharaboji*) воситасида ифодаланган. Демак, мазкур сўзлар ўзбек тилида лақуналарни юзага чиқаради.

Хуллас, лақуна маълум жамиятда, маданиятда, тилда бирон тушунчанинг мавжудлиги, бироқ бу тушунчанинг тилда ўз ифодасини топмаганлиги, бошқа тилда эса бу тушунча учун алоҳида лексик ифода мавжудлигини англатади. Лақуналарни атрофлича тадқиқ этиш орқали лингвокультурология, маданиятлараро мулоқот назарияси каби фанларни ривожлантириш, мазкур фанлар тадқиқот методларини такомиллаштиришга эришиш мумкин.

***To'xtayeva S.,
O'z MU talabasi***

OG'ZAKI NUTQNING BUZILISHI HODISASI

Kishilar o'rtasidagi muomalaning asosiy vositasi nutq hisoblanadi. Inson nutqi yordamida o'z fikrini, his-tuyg'ularini izhor qiladi hamda boshqalarning hissiyotlarini bilib oladi. Bu nutqiy faoliyat og'zaki va yozma tarzda amalga oshiriladi.

Shunga ko'ra, nutq ikki xil shaklda bo'ladi:

- 1) yozma shaklda;
- 2) og'zaki shaklda.

Hozirgi kunda eng muammoli tilshunoslik yo'nalishlaridan biri logopediya bo'lib, bu fan XIX asrning ikkinchi yarmida shakllangan. Logopediya nutqdagi nuqsonlarni tuzatish, nutqiy faoliyati zaiflashgan shaxslarni o'qitish va tarbiyalash bilan shug'ullanadi. Logopediya 4 turga bo'linadi:

1. Maktabgacha bolalar logopediyasi.
2. Maktab bolalari logopediyasi.
3. O'smirlar logopediyasi.
4. Kattalar logopediyasi.

Og'zaki nutqning buzilishi hodisalaridan biri dislamiyadir.

Inson nutq tovushlari muayyan ahamiyatga ega. Ayrim bolalar tovushlarni buzib talaffuz etadilar. Ular bir tovushni ikkinchi tovushdan farq qilolmaydilar, ayrim tovushlarni esa talaffuzda qo'llay bilmaydilar yoki nutqda boshqa tovushlarga almashtiradilar. Bu holatlar dislamiya termini bilan ataluvchi nutq buzilishi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Dislamiya nutq buzilishlari orasida eng ko'p tarqalgan kamchilikdir. Rus

olimi E.F.Rau, nemis olimi R.Bekker, chex olimi Miloslov Zemin dislamia hodisasini o'rganishgan. E.F.Rau ma'lumotiga ko'ra, tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar maktabgacha yoshdagi bolalarning 15 – 20% da, kichik maktab yoshidagi bolalarning 5 – 7% da, R.Bekker ma'lumotiga ko'ra, Germaniyada dislamia hodisasi 5-6 yoshli bolalarning 34% da, Miloslav Zeminning Pragadagi bolalar bog'chasida olib borgan tekshirishlariga ko'ra, dislamia hodisasi 3-4 yoshli bolalarning 69%, 4-5 yoshli bolalarning 58%, 5-6 yoshli bolalarning 46%, 6-7 yoshli bolalarning esa 37% da uchrar ekan. Dislamia ikki turga bo'linadi:

- 1) mexanik (organik) dislamia;
- 2) funksional dislamia.

Mexanik (organik) dislamia perefirik nutq apparatining (til, jag', tanglay, tish) organik buzilishi natijasida yuzaga keladi.

Til tagidagi etning (yugancha) kaltaligi, tilning haddan tashqari katta yoki haddan tashqari kichik va tor bo'lishi, tishlarning, tanglayning noto'g'ri tuzilishi, lablarning qalinligi, ingichkaligi va kam harakatchanligi mexanik dislamiyaga sabab bo'ladi. Bu kamchiliklar og'zaki nutqning buzilishiga olib keladi. Til tagidagi etning kaltaligi til harakatini qiyinlashtiradi va tilning yuqori tomon ko'tarilishiga imkon bermaydi. Bundan tashqari, tilning haddan tashqari katta yoki kichik va tor bo'lishi ham to'g'ri artikulyatsiyani qiyinlashtiradi. Tanglayning noto'g'ri tuzilishi ham tovushlarning to'g'ri talaffuziga xalaqit beradi. Tor, baland yoki past, yassi tanglay ko'pchilik tovushlarning to'g'ri artikulyatsiyasiga imkon bermaydi.

Lablarning qalinligi, ingichka va kam harakatchanligi ham lab va lab-tish tovushlarining aniq talaffuziga xalaqit qiladi. Jag' tuzilishidagi kamchiliklar perekus nonormalliklariga olib keladi. Nonormal perekuslar bir necha xil ko'rinishda bo'lishi mumkin. Prognatiya – yuqori jag' oldinga tomon chiqqan bo'ladi. Buning natijasida pastki oldingi tishlar yuqoridagi tishlar bilan birlashmaydi. Progeniya – pastki jag' oldinga chiqqan bo'ladi. Ochiq perekus – yuqori va pastki jag'lar birlashganda ular orasida oraliq masofa qoladi. Ayrim hollarda bu oraliq faqat oldingi tishlar orasida bo'ladi (oldingi ochiq perekus). Yoni ochiq perekus o'ng tomonli, chap tomonli va ikki tomonli bo'lishi mumkin.

Funksional dislamiyada perefirik nutq apparatining artikulyatsion qismida hech qanday organik buzilishlar, kamchiliklar kuzatilmaydi. Funksional dislamianing keng tarqalgan sabablaridan biri oilada bola nutqini noto'g'ri shakllantirishdir. Ayrim oilalarda kattalar bola nutqiga taqlid qiladilar. Bolani suyib u bilan «bola tili»da so'zlashadilar. Buning natijasida bolada tovushlarning to'g'ri talaffuzi kech rivojlanadi.

Tovushlar talaffuzi hali yetarli to'g'ri shakllanmagan kichik yoshdagi bolalar bilan, tili chuchuk yoki noaniq, tez, shoshib gapiradigan kishilar bilan doimo muloqotda bo'lish bola nutqiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pincha bola oilada tovushlarni noto'g'ri talaffuz etuvchi kishi nutqiga taqlid qiladi. Bu esa funksional dislamiyaga sabab bo'ladi.

Yana bir funksional dislamiyani yuzaga keltiruvchi holat oiladagi ikki ijtililik va pedagogik qarovsizlikdir. Bunda tovushlar talaffuziga e'tibor bermaslik, boladagi kamchiliklarni to'g'rilamaslik, to'g'ri va aniq talaffuz namunalari bermaslik hollari ko'zda tutiladi. Fonematik eshitishning yaxshi rivojlanmaganligi bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablardan biridir. Bu holda bolada tovushlar differensiyasi (tovushlarni farqlash) qiyinlashadi. Bolalar, asosan, bir-biriga o'xshash: jarangli – jarangsiz, sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarni ajrata olmaydilar. Bu qiyinchiliklar natijasida tovushlarning to'g'ri talaffuzi uzoq vaqtga cho'zilib ketadi.

Tovushlar mavjud boshqa tovushlarga almashtirilishi mumkin. Ular quyidagicha namoyon bo'ladi: 1) hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash, talaffuz o'rniga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish: masalan, portlovchi til orqa k va g, portlovchi tiloldi t va d tovushlari (masalan, kitob so'zi o'rniga «titob», gul so'zi o'rniga «dul»); 2) hosil bo'lish o'rniga ko'ra o'xshash, hosil bo'lish usuliga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish: masalan, sirg'aluvchi tiloldi s tovushi portlovchi tiloldi t tovushi bilan (soat o'rniga «toat»); 3) hosil bo'lish usuliga ko'ra o'xshash va artikulyatsiya organlarining ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish: masalan, s tovushi lab-tish a'zolari ishtirokida hosil bo'ladigan f tovushi bilan (sumka so'zi o'rniga «fumka»); 4) hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra o'xshash, ovoz ishtirokiga ko'ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, jarangli tovushlar jarangsiz tovushlar bilan almashtiriladi (bola – «pola», paypoq – «bayboq», zina – «sina», gul – «kul»). Buzilgan tovushlarning soniga qarab dislamiya 2 turga bo'linadi:

- 1) oddiy dislamiya;
- 2) murakkab dislamiya.

Agarda to'rtta tovush talaffuzida kamchilik bo'lsa, oddiy dislamiya, beshta va undan ortiq tovush talaffuzida kamchilik bo'lsa, murakkab dislamiya deb ataladi.

Bir fonetik guruhga kiruvchi tovushlar talaffuzida kamchiliklar bo'lsa (masalan, faqat sirg'aluvchi s, z, sh), bu – monomorf dislamiya. Ikki va undan ortiq artikulyatsiya guruhiga tegishli bo'lsa (masalan, rotatsizm, sigmatizm va lambdatsizm), polimorf dislamiyadir.

Talaffuzdagi kamchiliklar o'z xarakteriga, ma'lum tovushlar guruhga tegishli bo'lishiga ko'ra dislamiya quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Sigmatizm (grekcha «sigma» «s» harfining nomini bildiradi). Bunda sirg'aluvchi (s, z) va shovqinli (sh, j, ch) tovushlar talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarning boshqa tovushlarga almashtirilishi parasigmatizm deb yuritiladi. Masalan, soat – «toat», jo'ja – «do'd», choynak – «toynak».

2. Rotatsizm (grekcha ro harfi nomidan olingan bo'lib, «r» tovushini bildiradi) r tovushining talaffuzidagi kamchiliklardir, r tovushining boshqa tovushlar bilan almashtirilishi pararotatsizm deb yuritiladi. Masalan, raketa – «yaketa», rom – «lom», ruchka – «yuchka».

3. Lambdatsizm (grekcha lyambda harfi nomidan olingan bo'lib, l tovushini bildiradi). L tovushining talaffuzidagi kamchiliklardan iborat. L tovushining boshqa tovushlarga almashtirilishi paralambdatsizm deb yuritiladi. Masalan, lola – «yoya», gul – «guy».

4. Tilorqa tovushlaridagi kamchiliklar:

– kappatsizm – k tovushining nutqda yo'qligi,
– parakatatsizm «k» tovushining almashtirilishi. Masalan, koptok – «topto», kitob – «titob»;

– gammatsizm – g tovushining nutqda yo'qligi;
– paragammadizm – g tovushining almashtirilishi. Masalan, gul – «dul», gilam – «dilam»;

– xitizm – x tovushining nutqda yo'qligi;
– paraxitizm – x tovushining almashtirilishi. Masalan, xat – «tat», xo'roz – «to'roz»;

– yotatsizm – y tovushining nutqda yo'qligi;
– parayotatsizm y tovushining almashtirilishi (grekcha kappa, gamma, xiyota harflari nomidan olingan bo'lib, k, g, x, y tovushlarini bildiradi).

5. Jaranglatish nuqsonlari – jarangli undosh tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar. Bu kamchiliklar jarangli undosh tovushlarning jarangsiz undosh tovushlarga almashtirilishidir: b-p, d-t, v-f, z-s, j-ch, g-k.

Nutqiy buzilishlar turli hodisalar asosida yuzaga keladi. Miya charchashi, chuqur kulfat, bosh miya shikasti, ruhiy iztiroblar, giyohvandlik kabi hodisalar asosida inson nutqida nuqsonlar paydo bo'ladi. Miya charchashi natijasida inson so'zlayotgan vaqtida ko'pchilik so'zlarni talaffuz qilishda duduqlanib, tutilib qoladi. Ko'pchilik o'qituvchilarda bu holat uchraydi. Bosh miya shikasti natijasida ham bunday nutqiy buzilishlar bo'lishi mumkin. Ko'pchilik sportchilarda, ya'ni bokschilarda bu holat yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, nutqdagi buzilishlar faqat bosh miyada joylashgan nutq markazining shikastlanishi natijasida emas, jamiyatdagi turli holatlar asosida ham paydo bo'ladi. Bu nutqiy buzilish bolalarda ko'proq uchraydi. Biz jamiyatda sog'lom avlodni tarbiyalashda ularning har bir harakati va nutqiga e'tibor berishimiz lozim.

**Yo'lchiyeva D.,
O'zMU talabasi**

TALABALAR NUTQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Tilning ijtimoiy vazifasi nutqiy faoliyatda, ya'ni nutq sifatida kishilar o'rtasida aloqa, fikrlashish, so'zlashishda yaqqol ko'rinadi. Nutqiy faoliyat kishilarning bir-biriga tushunarli bo'lgan til vositasida o'zaro fikr almashishlari, nutqiy aloqaga kirishishlaridir.

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina tilga bog'liq hodisa emas, ham ruhiy, ham estetik hodisadir. Shuning uchun unga namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonaga ko'zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo'lgan muddaoning to'liq borib yetishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo'yiladi. Bu talablar grammatik jihatdan nutqning to'g'ri bo'lishini, so'zlar ko'zlangan ma'noni aniq aks ettirishini, chiroyli, yorqin va ta'sirchan chiqishini taqozo qiladiki, ularga nutqning asosiy xususiyatlari sifatida qaraladi. Nutq orqali inson ichki ruhiy kechinmalarini, atrof-muhitga munosabatini namoyon etib beradi. Nutq sof, adabiy qonuniyatlar asosida qurilgan, serma'no bo'lsa, albatta, tinglovchini o'ziga jalb qila oladi.

Hozirgi kunda talabalar nutqiga e'tibor bersak, juda ko'p til qonuniyatlari va me'yorlari buzilayotganiga guvoh bo'lamiz. Talabalar nutqida morfologik va sintaktik chalkashliklarga duch kelamiz. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalarini farqlamasdan ishlatish bunga misol bo'la oladi. Ba'zi holatlarda esa -da chiqish kelishigi va -ga jo'nalish kelishigini ishlatishda ham nutqning buzilish holatlari vujudga keladi. «Qayerdasan?» savoliga «maktabgaman», «kutubxonagaman» yoki «qayerga ketyapsan?» savoliga «kutubxonada ketyapman» kabi javob berishlarini kuzatamiz.

Qashqadaryoda ko'proq qipchoq lahjasi shevalari qo'llanilib, yo'q so'zi jo'q, yugurib so'zi jugirib kabi ifodalanishiga duch kelamiz. Ba'zi hollarda

«men tog'dan kelyapman» gapini «man tovdan kelyapman» kabi ifoda etadilar. Qashqadaryo shevasida tovush tushish hodisasini ham uchratamiz: «Bu yerdan quru holda chiqib bo'lmaydi». Ushbu gapda quruq so'zi tarkibidagi oxirgi q tovushi tushib, quru tarzida ifodalanmoqda. -ga jo'nalish kelishigi va -da o'rin-payt kelishigi almashtirib qo'llanmoqda. Masalan, kutubxonadamisan emas, kutubxonagamisan tarzida.

Talabalar nutqida shevalar qo'llanishi darajasi yuqori. Talabalar o'z shevalarida fikrlarini bayon etadilar. Turli hududlarning o'z shevasi, lahjasi mavjud, bir hududning shevasida uchraydigan so'zni boshqa hududda uchratmasligimiz mumkin. Yana bir holat, shevalarda adabiy til qonuniyatlariga bo'ysunmaslik, til qonuniyatlaridan chekinish ko'zga tashlanadi. Qashqadaryo shevasida «kinoga boropman», «kutubxonaga ketopman», Namangan shevasida «kinoga boruttiman», «kutubxonaga ketuttiman», Toshkent shevasida «teatrga ketvomman», «muzeyga borvomman», Xorazm shevasida esa «galdim», «naga», «nachun» kabi so'zlashib adabiy til me'yoridan chekinadilar. To'g'ri, har bir joydan kelgan talaba o'z nutqida o'z shevasiga ehtiyoj sezadi, unga murojaat qiladi. Lekin dars jarayonlarida adabiy tilda so'zlashish, adabiy til qonunlariga bo'ysunish lozim. Bir shevada mavjud bo'lgan so'z boshqa shevada uchramasligi mumkin. Natijada tinglovchi uning nutqiga, fikriga tushunmasligi kuzatiladi. Shevada bayon etilgan nutqda ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Talabalar nutqini buzib turuvchi unsurlardan biri varvarizmlardir. Ya'ni «nu», «tak», «voobshe», «tolko tak», «konechno», «pochti», «znachit», «oformit qilmoq», «prinimat qilmoq» kabi so'z va so'z birikmalarining ishlatilishi. Bu so'zlar nutqning sofligini buzadi. Nutqning sofligi, go'zalligi adabiy til me'yoridan chekinmagan holda fikrni bayon etishdadir. Talabalar o'z fikrlarini bayon etishda parazit so'zlarni ham ko'p qo'llaydilar. O'zlari sezmaganda «demak», «xo'sh», «xullas» kabi so'zlarni qaytaraverishga o'rganib qolganlar. Vulgar so'zlarning uchrashi ham nutqimiz tozaligiga salbiy ta'sir qiladi.

Og'zaki nutqda ba'zan uchrab qoladigan so'kinish, haqorat so'zlari ni ishlatish axloq me'yorlariga, sharqona muomala madaniyatiga mutlaqo to'g'ri kelmaydigan ishdir. Insonning ma'naviy qiyofasi, muomalasi, odob-axloqi, madaniyati uning ona tili orqali namoyon e'tilishini otabobolarimiz yaxshi bilishgan. Shu boisdan kishilarni shirin so'zlashga undashgan. Kishi doimo so'z ma'nosiga ahamiyat berishi zarur. Ayniqsa, ona tiliga to'g'ri munosabatda bo'lish, unga behuda so'zlarni aralashtirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Til mavsumiy libos emaski, ob-havo o'zgarishiga qarab almashtirilsa.

Ijtimoiy muhitning tildan foydalanish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi tabiiy bir holdir. Kishilar nutqida o'zlari bilib-bilmay yoki e'tiborsizlik oqibatida boshqa til elementlaridan ham foydalanadilar. Boshqa millat vakillari bilan birgalikda yashash, mehnat qilish, ta'lim olish, xullas, muomala jarayonida ana shu hol yuz beradi. Dars jarayonida, do'stlar orasida o'zaro suhbat jarayonida ruscha so'zlarni ham qo'llab o'z nutqini buzishadi. Aslida, gaplariga ma'no jihatdan to'g'ri kelmasa-da, ma'nosiga tushunib yetishmasa-da, bu so'zlarni nutqlariga olib kiradilar. Chto, ili, i so'zlari ommaviy holda ishlatilishiga ko'p guvoh bo'lamiz. Aslida, bu madaniyatsizlik belgisidir. Chetdan kirib kelgan so'zlar adabiy til me'yoriga kiritilgan bo'lsa, qo'llanilishi mumkin. Lekin o'zimiz aynan boshqa tildan olib nutqimizga kiritishimiz, iste'molda foydalanishimiz tilimizga hurmatsizlikdir. Nega endi o'z tilimiz bo'la turib chetdan so'z olishimiz, aynan ruscha yoki inglizcha holatida qo'llashimiz kerak? Nega o'z adabiy tilimizning keng imkoniyatlaridan foydalangan holda nutqimizni bayon etmaymiz? Bu bizning ma'naviyatsizligimiz belgisi emasmi? Bu kabi savollar ko'p. Nutq tarkibida o'z aksini topgan chetdan kirib kelgan so'zlar, aslida, ma'naviyatimiz pastligini, tilning qonuniyatlarini bilmaslikni ko'rsatib beradi. Talabalar nutqiga e'tibor berilganda juda ko'p muammoli vaziyatlar, kamchiliklar ko'zga tashlanmoqda.

Talabalarining nutq madaniyatiga e'tibor bersak, bir qancha muammolar yuzaga kelayotganiga guvoh bo'lamiz. Agar masalaga til nuqtayi nazaridan qaralsa, bu dastlab nutqning grammatik to'g'riligini talab etadi. Ikkinchidan, u uslubiy jihatdan ham to'g'ri bo'lishi, ya'ni yaxshi nutqda noaniqlikka, ikki ma'nolilikka, uzundan uzoqlikka yo'l qo'yilmasligi, qisqalik, aniqlik va soddalik uning o'lchovi bo'lishi lozim. Keng ma'noda esa nutq madaniyati nutqiy ta'sirchanlikni, ijodiy yorqinlikni, o'tkirlilik va obrazlilikni ifodalaydi. Nutq tarkibida shevaga oid so'zlar, parazit, varvar, vulgar so'zlar ishtirok etmasligi, ma'no jihatidan sermazmun bo'lishi lozim. Adabiy til qonuniyatlaridan chekinmaslik juda muhimdir.

Buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy aytganlaridek, insonni til hayvonot olamidani olib chiqqan. Shuning uchun shirinshuxanlik va xushfe'llik, qarindosh-urug', do'stlarga hamisha yaxshi munosabatda bo'lish insonga xos fazilatdir. Tilni hamisha yaxshilik va oliyjanoblik yo'lida ishlatish darkor. Agar nutq aql vositasida to'g'ri yo'lga solinmasa, madaniyatsizlik darajasi oshib boradi.

Hozirgi tezkor zamonda mustqil O'zbekiston yoshlarida yangicha dunyoqarashning shakllanishida nutqiy madaniyat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki yangicha dunyoqarash ruhida tarbiyalanayotgan har bir talaba, yangicha dunyoqarashga intilayotgan har bir xodim to'g'ri

va savodli yozish, o'qish bilan birga chiroyli gapirish, nutqiy madaniyat va notiqlik san'atidan voqif bo'lishi davr talabi ekanini har taraflama his qilmog'imiz shart.

**Abdukarimova N.,
O'zMU magisrtanti**

BADIIY MATNING GENDER TADQIQI XUSUSIDA

Ilmiy tafakkur taraqqiyoti har qanday fan sohasidagi nazariy qarashlar o'zgarishiga, tadqiqotning yangi metodlari yaratilishiga va ushbu metodlar tadbiqida yangi nazariy g'oyalarga tayanish asosida tamoman o'zga amaliy natijalarga erishilishiga sabab bo'ladi. Ilmiy jarayondagi bunday o'zgarishlar bosqichma-bosqich tahlili, nazariy xulosalarning uzluksiz tadqiqot jarayonida shakllanishi va tuzumli joriy qilinishi natijasida yuzaga keladi.

Til doimo inson hayoti, uning ijtimoiy faoliyati bilan bog'liqdir. Lisoniy belgining qanday ijtimoiy vazifa o'tashi, undan qanday foydalanishni bilishi uchun insonning qaysi ijtimoiy tuzumda yashashini ham e'tiborga olish bugungi tilshunoslikning asosiy vazifalaridandir. Ayni kunning yangi paradigmasi bo'lgan genderolingvistika o'zi bilan bir qator o'rganish obyektlarni olib kirdi. Badiiy asarni gender lingvistik jihatdan tahlil qilish, undagi obrazlarning gender xususiyatlari o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi.

Genderologiyaning umumlingvistik mohiyatini belgilash uchun, avvalo, uning boshqa turdosh, chegaradosh sohalar bilan munosabatini, uzviy aloqadorligini ta'minlovchi jihatlarni, shuningdek, individual o'ziga xosliklarni aks ettiruvchi belgilarini aniqlash lozim.

Dastlabki genderolingvistik tadqiqotlarda til vositalaridan foydalanishning gender xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratilib, gender parametrlarining tilshunoslikdagi o'rnini o'rganishga jiddiy ahamiyat berilmas edi. Hozirgi kunda esa tilshunoslikda gender tadqiqotlarni amalga oshirishga qiziqish kuchayib bormoqda, shuningdek, tilning jamiyatdagi o'rne haqidagi g'oyalar ham tubdan o'zgardi.

Gender hodisalarining nutqiy muloqot va lisoniy faoliyatda voqelash jarayoni boshqacha mazmun-mohiyatga ega lisoniy hodisalar bilan mushtarakdir. Ma'lumki, so'zlovchi, qaysi jins yoki toifa vakili bo'lishidan qat'i nazar, hamma uchun yagona bo'lgan lisoniy tizimdan foydalanadi. Ammo, ta'kidlash o'rinliki, har bir shaxsning nutqiy yoki lisoniy qobiliyati va imkoniyat darajasi turlicha bo'lishi aniq.

Badiiy matnni, umuman, til birliklarini genderolingvistik tadqiq qilish, til va gender parametrlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganish masalasi g'arb va rus tilshunosligida ancha keng yoyilgan, bu borada qator tadqiqotlar olib borilgan va hozir ham davom etmoqda. O'zbek tilshunosligida ham mazkur muammo ko'pchilik mutaxassislarning e'tiborini tortmoqda. Ular jumlasiga M.Qurbonova, S.Boymirzayeva, N.Bekmuhammedova va B.Yo'ldoshevni kiritishimiz mumkin. Bu sohada muntazam ravishda xalqaro konferensiyalar ham o'tkazilgan. M.Qurbonova tadqiqotlarni kuzatib sohada ikkita jihatga alohida e'tibor qaratilayotganini ta'kidlaydi:

1. Ayol va erkaklar ma'lum bir voqelik yoki uning parchasini tasvirlashda va boshqa holatlarda fikrlarni o'ziga xos tarzda bayon etishi (nutqning gender xususiyati).

2. Muayyan til tizimida ayollik va erkaklik belgilari bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi lingvistik vositalarning mavjudligi (til tizimida ayol va erkaklarni bir-biridan ajratish, farqlashga xizmat qiluvchi til birliklarini belgilash)ga katta e'tibor qaratilgan va tahlil etilgan.¹

Jahon tilshunosligida gender muammosi turli aspektlarda o'rganiladi.

Gender – umumiy mazmuniga ko'ra erkak va ayollar o'rtasidagi farq. Nemis olimi Joul Oates o'zining «Ayol, erkak va til» asarida ayol va erkaklarning nutqidagi o'zaro farqlanuvchi jihatlarni ochib beradi. U ko'proq ayol va erkaklardagi salbiy va ijobiy konatassiyalarni olib o'zaro qiyoslaydi.

Erkaklar o'rtasidagi o'zaro nutq siyosiy mavzular, dunyoda bo'layotgan yangiliklar, sport va mashinalar haqida kechadi. Shuningdek, nutqlarida ko'proq bosiqlik, vazminlik, ruhiyatida boshqaruvchilik aks etib turadi. Ayollar nutqida ko'proq nolish, xasrat qilish, uy-ro'zg'or, oila kabi mavzular uchraydi. Ayollar o'z xursandchiligini ba'zan yuqori darajadagi emotsiya va turli noverbal hodisalar (qichqirib yuborish, qarsak chalish kabi holatlar; bunday holatlar, asosan, qizlarda uchraydi) orqali namoyon etsa, erkaklar o'z quvonchini bosiqlik bilan ifodalaydi. Ammo shaxsning salbiy xislati bo'lmish jahli qilish, g'azablanish ayollarga nisbatan erkaklarda kuchliroq namoyon bo'ladi. Ayollar jahli chiqqanini sukut saqlash, jim turish bilan ifodalasa, erkaklar ko'pincha o'z g'azabini baqirish, so'kish va boshqa noverbal hodisalar orqali ko'rsatadi.

Ayollar va erkaklar nutqining o'ziga xos jihati qarg'ish va so'kishlarning yoshga bog'liqligidir. Qarg'ishlar 40 yoshdan oshgan ayollar o'rtasida ko'proq uchraydi.

¹ Qurbonova M. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent: Universitet, 2011.

Albatta, erkaklar nutqiga bosiqlik, vazminlik, ayollar nutqiga esa nolish, xasrat qilish kabi holatlar mos deya keskin fikr bildirish nisbiydir. Shuningdek, bunday holatlarni farqlashda, yuqorida aytib o'tganimizdek, shaxsning ijtimoiy holatini ham inobatga olmoq zarur. Masalan, o'qimishli, ziyoli o'qituvchi ayolning suhbatini bilan oddiy uy bekasining nutqida farq bo'ladi.

Gender tadqiqotlari lisoniy faoliyat subyektini ijtimoiy-biologik maqomga ega bo'lgan shaxs sifatida ta'riflash maqsadini nazarda tutib u sotsiologvistikaning ajralmas qismidir deyish mumkin.

Sotsiologlar fikricha, gender ijtimoiy nuqtayi nazardan jamiyatning erkaklarga va ayollarga ijtimoiy bo'linishga tegishli hollarda qo'llanishi mumkin. Ijtimoiy omillar: toifa, yosh, irq va mavqe alohida gender mazmuni ifodasini tashkil etadi. Atamashunoslik nuqtayi nazaridan gender tushunchasi feminizmning nazariy rivojlanishi jarayonida, bevosita gender tadqiqotlari jarayonida shakllandi. Gender tadqiqotlari dunyodagi eng yosh va istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biridir. U huquq, oilaviy munosabatlar, sog'liqni saqlash, adabiyot, madaniyat va boshqa sohalarni qamrab oladi.

Gender atamasi har qanday jamiyatda erkak va ayol jinsiga xos bo'lgan shaxsga nisbatan anglashiladigan xatti-harakatlar va nuqtayi nazarlar birligidir. Gender yo'nalishida inson va uning nutqini tadqiq etish muhim obyektlardan hisoblanadi.

Gender tilshunosligi biror jinsga mansub shaxsning ijtimoiy jarayonlarda yoki hayotning boshqa jabhalarida bajaradigan roli bilan bog'liq muammolarni o'rganadi.

Gender yondashuv erkaklar va ayollar o'rtasidagi biologik yoki jismoniy farqlarga emas, balki maskur jamiyat tomonidan belgilangan madaniy va ijtimoiy ahamiyatga asoslanadi. Ijtimoiy munosabatlarning gender tahlilida gender nomuvofiqlik aniqlanadi.

«Gender» tushunchasining mazmuni, avvalo, jinsni ijtimoiy modelashtirish yoki tashkil etishda mujassamlashgan ijtimoiy jins, ijtimoiy amaliyot yordamida tashkil qilinadi. Gender ijtimoiy jinsning madaniy niqobi, bizning o'z ijtimoiy madaniy tasavvurlarimiz doirasidagi jins haqidagi qarashlarimizdir.

Gender ni belgilashga nisbatan mavjud yondashuvlar xilma-xilligiga qaramay, ikkita konsepsiyani ajratib ko'rsatish mumkin: genderning ijtimoiy tuzilish nazariyasi va gender tuzumi nazariyasi.

Tilshunoslikda gender parametrlarining qo'llanilishini tadqiq etish tilshunoslikning ayol yoki erkaklarga xos konstruktiv tamoyillarini o'rganishda ham muhim ekanligi o'z isbotini topdi. Lingvistikada genderologik

tadqiqotlardan ko'zlanadigan asosiy maqsad ayollar va erkaklar nutqiga xos bo'lgan, shuningdek, har ikkala jins vakillariga xos uslubda voqelangan yozma yoki og'zaki matnlarni farqlash ko'rinishidagi «lisoniy asimmetriya» hodisasining turlari va sabablarini aniqlashdir. Og'zaki so'zlashuv nutqidan tortib yozma matnlargacha turli tarzdagi o'ziga xosliklar mavjud. Matnlarning tuzilishi tekshirilganda ayollar va erkaklar nutqining fonetik, leksik-frazeologik, stilistik va boshqa turdagi farqlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayol yoki erkaklar nutqidagi, ularning lisoniy faoliyatidagi individual xususiyatlarni aniqlash, bu borada samarali tahlil va tadqiq ishlarini olib borish talab etiladi.¹

Mutaxassislar haqli ravishda ta'kidlaganidek, istalgan turdagi matn genderologiya nuqtayi nazaridan o'rganilganda muallif tomonidan amalga oshiriladigan til birliklari tanlovining sotsial, etnomadaniyat sabablarini aniqlashga imkoniyat yaratiladi.

O'zbek tilida faqatgina ayollarga xos so'zlashuvning gender xususiyatlari ayrim xorijiy tillarda ikkala jins vakillariga ham xos bo'lishi mumkin. Bu fikrni dalillash kelgusida o'zbek tilining gender xususiyatlarini o'rganuvchi tadqiqotchilar zimmasiga tushadi. Tilshunoslikda gender xususiyatlarning o'rganilishida qiyosiy tahlil usullaridan unumli foydalanish kutilgan natijalarni berishi shubhasiz.

*Комилова Г.,
ЎЗМУ стажёр-тадқиқотчи-изланувчиси*

ПАРЕМАЛАРДА ОИЛА БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАР ИФОДАСИ

Президентимиз фармонига асосан 2013 йил «Обод турмуш йили», 2014 йил эса «Соғлом бола йили» деб аталди. Бу жамиятнинг асоси бўлган оилаларга мустаҳкам асос солинишига, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга муҳим туртки бўлди. Давлатимизда оиллага жамиятнинг асосий бўғини сифатида қаралади. Шунинг учун оила жамият ва давлат муҳофазасидадир. Бу Конституциямизнинг XIV боб 63-моддасида белгилаб қўйилган (1, 13). Президентимиз ташаббуси билан оналик ва болалик давлат ҳимоясига олинган.

Ўзбек – болажон халқ. Тилшуносликнинг лингвокультурология соҳаси халқнинг турмуш тарзи, ижтимоий-иқтисодий ва мада-

¹ Qurbonova M., Boymirzayeva S. O'zbek tilshunosligi mamlakatimiz innovatsion taraqqiyoti ko'zgisida. Toshkent: Universitet, 2011.

ний-маънавий ҳаёти билан узвий боғлиқ. Халқимизда хонадонга ташриф буюрган меҳмон биринчи бўлиб кўлини дуога очади ва, албатта, «кўша қаринглар» деб яхши ният билдиради. Бу сўзлар орқали оила аъзолари учун энг яхши тилак билдирилади. Бу халқимизнинг асрлар оша шаклланган ва ҳамиша эл ардоғида бўлган ўзига хос қадриятларидандир. Лингвокультурология – ана шундай халқ тилида яшаётган фраземалар ва паремаларни таҳлил қилувчи соҳа.

Жаҳоннинг барча халқларида ота-она қадрланади. Жумладан, ўзбек халқида ота-онанинг қадрланишига азалий анъана сифатида қаралади. Бу қадрият бир қатор мақолларимизда ҳам акс этган: «*Давлатинг – ота-онанг, савлатинг – ўғил-қизинг*»; «*Ота – ақл, она – идрок*»; «*Отанинг сўккани – севши, онанинг ургани – ўпиши*»; «*Хотинли рўзгор – гулдир, Хотинсиз рўзгор – чўлдир*».

Тил нафақат ифода кучига, қолаверса, изоҳлаш, ниманидир яратиш қудратига ҳам эга. Шунинг учун тилсиз маданиятни ўрганиб бўлмайди.

Тилга маданий фонда қараш, асосан, XXI асрдан фаоллашган бўлса-да, унинг асосий пойдевори В.Гумбольтд, А.А.Потебня ва унинг қатор шогирдлари томонидан қўйилган. В.Гумбольтд: «Халқим тилининг чегараси менинг дунёқарашим чегарасини билдиради», – деган эди (2, 2). Лингвокультурологиянинг шаклланиши ва тараққиёти, ўз навбатида, халқнинг турмуш, маданият даражаси билан узвий боғлиқ.

1960 йили маданият ҳақидаги мустақил фан – «маданиятшунослик» шаклланди. Маданиятшунослик фалсафа, тарих, антропология, социология, психология, этнология, этнография, лингвистика, санъатшунослик, семиотика ва информатика каби фанлар кесимида вужудга келди (3, 10). Маданиятшунослик ва тилшунослик соҳалари кесимида шаклланган лингвокультурологияда тил орқали миллатнинг ўзига хос менталитети, қолаверса, қадимда инсонларнинг дунёга, жамиятга ва ўзларига нисбатан қарашлари талқин қилинади. Булар, ўз навбатида, ҳозирга қадар мақол ва маталларда, фразеологизмларда, метафора ҳамда маданиятнинг бошқа символларида сақланиб келмоқда.

Инсон болалик йилларидан ўз тили ва маданияти ичида ўсади, тарбияланади. Шу тил орқали дунёни англайди, жамият билан алоқада бўлади, ташқи муҳит билан муносабатга киришади. Она ўз боласига алла айтар экан, унда ички дардлари, халқининг асрлар оша яшаб келаётган эртаклари, мифлари ҳамда мақол ва матал-

ларини ишлатади. Ўзбек оиласида кекса инсонлар кўпинча ёшларга паремиялар орқали ташбеҳ беришади. Чунки паремиялар кучли мазмунга, теран маънога эга бўлиб, фикрни таъсирчан акс эттиради. Фарзандларнинг келажақда қандай инсон бўлиши у туғилган, камол топаётган оила ва муҳитга боғлиқ. Шунинг учун юртимизда оилаларнинг мустаҳкам бўлишига, унда соғлом муҳит яратишга катта эътибор қаратилмоқда.

«Игначининг минг ургани – темирчининг бир ургани» (4, 151). Бу мақол уддабурон одам билан ишни базўр бажарадиганларнинг ишини таққослаб айтишда қўл келади. Тилшунослигимизда мақоллар тўғрисидаги илк асарлардан бири Гулханийнинг «Зарбулмасал»и бўлиб, ундаги «Маймун билан нажжор» масали ҳам худди шу мақолни эслатади. Демак, халқимизда ҳар ким ўзи эплаган: ишни қилиши кераклиги ҳамиша уқтирилган. Бугунги кунда ҳам ўз касбининг устаси бўлган кадрларга талаб катта. Бекорга: *«Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин»*, – деб айтишмайди.

Лингвокультурологиянинг ўрганиш масалаларидан бўлган фразеологизмлар тўғрисида машҳур рус тилшуноси шундай ёзади: «Фразеологизмларда ҳар доим бевосита халқнинг қараши, замонларнинг ўз идеологияси, миллатнинг умумий кучи ифодаланган бўлади. Улар худди тонг ёруғлигидаги шабнам томчисидек кўринади» (5, 2). Мазкур фикр паремияларга ҳам тегишли.

Паремияларда бадиий адабиётдаги кўчиш турлари халқона усулда моҳирлик билан қўлланганини кўрамыз. Мақолларни кузатсак, уларда поэтик тасвирнинг ҳар бир узви кучли мантиқ занжири билан мустаҳкам боғланганига қайта-қайта ишонч ҳосил қиламыз.

Тамсил «далиллаш» санъати бўлиб, табиатдаги бирор ҳодиса орқали шоирона фикрлар берилади.

Ўзбек адабиётининг энг йирик вакили Навоий лирикасининг ўзида ҳам мантиқий-поэтик далиллашда жанрлараро табақаланиш мавжудлигини сезиш мумкин. Масалан, шаклан олганда далиллаш ғазалда, бир байт доирасида кўринса, қитъа ва рубоийда бир шеър доирасида, таржеъбандда эса ҳар бир банд доирасида намоён бўлади (6, 74).

Қуйидаги мақолларда айтиш шундай: бадий тасвир воситасини учратамиз:

«Игна қаёққа юрса, ип ҳам шу ёққа юради». Игна қаёққа юрса, ипнинг ҳам шу томонга юриши мантиққа асосланган ҳодисадир. Мазкур паремияда халқ ўз фикрини чиройли далиллаш орқали ифодалаган. Шунинг учун фольклор бадиий адабиётга асосий ман-

ба вазифасини ўтаган. Бу мақолдан йўлбошчи қай йўлга бошласа, қолганлар ҳам шу йўлдан юриши англашилади. Шунингдек, оилада ота-онанинг фарзандлар тарбиясида уларга ўрناق бўлиши лозимлигини ҳам айтиш мумкин. Қаерда бўлмасин, раҳбарнинг бошлаган йўли ходимлар ва у бошқараётган ташкилот келажаги учун катта аҳамиятга эга.

Ўзбек халқи – болажон халқ. Қизчалар болалигидан ясаниб-тусаниб келинсалом қилишади, ўз қўғирчоқларига алла айтишади, уни эркалаб бешикларга белашади. Бу этноснинг йиллар давомида сақланиб келаётган, авлодларга қон билан синган менталитетидир.

Болали уй – бозор, боласиз уй – мозор. Бу мақол фарзанд оиланинг бойлиги ва қувончи эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, оиланинг яна бардавом бўлиши учун энг муҳим асос. Оилада фарзанднинг дунёга келиши нафақат ота-онага, балки бошқа қариндошларга ҳам шодлик бахш этади. Бешик тўй, суннат тўй каби хурсандчиликлар бунинг ёрқин далилидир. Мазкур паремиянинг қуйидаги вариантлари бор:

Болали уй – хандон, боласиз уй – зиндон.

Болали уй – гулистон, боласиз уй – гўристон.

Болали уй – гулистон, боласиз уй – зимистон.

Болали уй – бозор, шовқини кўнгиш ёзар.

Бола оиланинг ҳам гули, ҳам булбули.

Тоғнинг кўрки пола билан, уйнинг кўрки бола билан.

Боласи кўп бой бўлур.

Боласи кўп уйда кунда тўй.

Болали уйда ғурбат йўқ.

Болали уйда ғийбат йўқ.

Одатда, ғийбат бекорчиликдан, зерикишдан келиб чиқади. Агар оилада бола бўлса, ҳамма у билан овора бўлади, унинг ширин-ширин гапларидан ва қилиқларидан завқланиб овунади. Бошқа гапларга эҳтиёж сезилмай қолади. Бу эса болали уйнинг яна бир яхши фазилатидир.

«*Болали уйда сир ётмас*». Боланинг олдида кераксиз гапларни ёки оиланинг сирини гапирмаслик лозим. Чунки бола бунинг фарқи-га бормай ҳамма жойда уни ошкор қилиши мумкин.

«*Болали ўрдак қўлдан кетолмас, боласи ёш элдан кетолмас*». Болалаган ўрдак ёш болачаларини ташлаб кетолмайди. Халқ шу ходисага қиёсан ота-оналар фарзандини катта қилгунга қадар не-не машаққатлар чекишини ифодалаган. Шунингдек, асосан, оналар болаларини боғча, мактабга олиб боришлари давомида бошқалар

билан танишади, янги қўшниллар ҳам шу болалар орқали бир-бирларини билишади.

«Болалилар бош бўлар, боласизлар ёш бўлар». Фарзандли бўлиш ота-она учун қанчалик катта бахт бўлса, фарзандсизлик шунчалик бахтсизликдир. Яна бир қанча мақоллар ҳам шу тўғрисида:

Йигит обрўси – аргумоғи, келин обрўси – чақалоғи.

Қўй қўзичоғи билан чиройли, келин чақалоғи билан.

Сигирнинг савлати – ортидаги бузоғи.

Боланг ёмон бўлса ҳам, омон бўлсин.

Бола – эр-хотин тилмочи.

Болага тегма, балоси чиқар, хотинга тегма, калоси чиқар.

Овсинлар иноқ бўлса, оға-инилар чиноқ бўлмас. Овсинлар тилидан айтилган:

Биз иттифоқ – сиз иттифоқ,

Биз бўлмасак бир иттифоқ,

Бир кундаёқ қир-пичоқ.

Оға-ининг бор бўлса, душманим йўқ дема.

Овсининг бор бўлса, кундошим йўқ дема.

Кундош кундошга пахта отади, овсин овсинга тош отади.

Этносимиздаги овсинлар муносабати ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ака-укаларнинг тинчлиги, бир-бири билан аҳиллиги кўп томондан уларга ҳам боғлиқ. Юқоридаги мақолларда шу жиҳат ифодаланган.

Лингвокультурологиянинг объекти сифатида фразеологизмлар, метафора ва паремиялар олинган. Чунки улар миллатнинг маданияти ва менталитети тўғрисидаги бебаҳо манбадир. Шунингдек, улар асрлар оша ўтиб келаётган мифлар, афсоналар ва урф-одатлар билан боғлиқ ҳолда яшаб келмоқда. Хусусан, паремиялар халқнинг дунёқарашини, замоннинг идеологиясини, жамиятнинг умумий қарашларини ўзида ифодалаши билан эътиборга моликдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент, 2008. – Б.13.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2004. – С.2.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2004. – С.10.
4. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. – Б.151.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2004. – С.6.
6. Ёқубжон И. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент, 2006. – Б.74.

METAFORANING PAREMALAR SEMANTIKASIDA TUTGAN O'RNI

Metafora hosila ma'no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'zaro o'xshash kelishiga asoslangan ko'rinishidir.¹ Tilda metafora usuli bilan ma'no ko'chishi keng tarqalgan. Til hodisasi bo'lgan metaforalar oddiy metafora, personifikatsiya va sinesteziya kabi erklarga bo'linadi.² Matnda voqealanish jihatidan esa metaforani so'z-metaforalar, birikma-metaforalar, gap-metaforalar, matn-metaforalarga ajratish mumkin.³ Lingvistik tasvir vositasining bu turi paremalarda ham ancha faol bo'lib, ularning emotsional ta'sirchanligini, xalqchilligini ta'minlaydi. Bilamizki, paremalarga maqol, matal va frazeologizmlar kiradi. Maqol va matallarda metaforaning bu uch turi ham faol ishlatiladi va ifodani kuchaytirib nutqimizni bezaydi. Quyida shulardan ayrimlarini tahlilga tortamiz.

Kumush xotin kunda kasal,

Oltin xotin oyda kasal.

Mataldagi «kumush» va «oltin» so'zlari ko'chma ma'noda qo'llanmoqda.

«Kumush» so'zining hosil qiluvchi referenti «Mendeleyev davriy sistemasining I guruhiga mansub element, oq-ko'kish rangli yaltiroq, asl metall»⁴ semalariga ega. O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zning hosila ma'nosi «kumushga nisbatan bildiradi»⁵ deb izohlangan va misol tariqasida «kumush tola» birikmasi keltirilgan.

«Oltin» so'zining genetik ma'nosi «Mendeleyev davriy sistemasining I guruhiga mansub element; sariq-qizg'ish tusli qimmatbaho nodir metall; zar: tilla»⁶ semalarini ifodalaydi. O'zbek tilining izohli lug'atida «oltin» so'zining hosila ma'nosi «qimmatli, bebaho»⁷ shaklida izohlangan.

¹ Baldinger K. Die Semasiologie. – Berlin: Akademie Verlag, 1957. – S.87; Qarng: Mirtojiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – B.94.

² Mirtojiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – B.94.

³ Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – B.101 – 110.

⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 2-jild. – B.581.

⁵ O'sha joyda.

⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 3-jild. – B.118.

⁷ O'sha joyda.

Matalda qo'llangan «*kumush xotin*» va «*oltin xotin*» birikmalarida belgi-ga ko'ra o'xshashlik asosida oddiy metafora hosil bo'lgan. Kumush va oltinning metall sifatidagi xususiyatini insonga ko'chirib qiyoslash orqali bo'yoqdorlik kuchaytirilmoqda. Bilamizki, kumush buyumlar alohida par-varishni, e'tiborni talab qiladi. Ularga bo'lgan e'tiborsizlik, ehtiyotsizlik metall xususiyatining o'zgarishiga – xiralashishiga, qorayishiga – olib keladi. Oltin buyumlar esa, aksincha, tashqi ta'sirlarga ancha chidamli bo'lib, ko'p hollarda o'z xususiyatlarini o'zgartirmaydi. Maqolda hosila ma'no ana shu «*chidamlilik darajasi*» me'yori asosida paydo bo'lmoqda. Ya'ni doim o'zgalar diqqat markazida bo'lishni xohlovchi, alohida e'ti-bor va e'zozni talab qiluvchi ayollar (kumushga o'xshash) xiyla bee'ti-borlikdan kayfiyati o'zgarishi, hayotdagi turli past-balandliklarni hazm qilolmasligi, tushkunlikka tushishi mumkin. Ammo muhitga moslashuv-chi, hayotning issig'idan kirib, sovug'idan chiquvchi ayollar (oltin-ga o'xshash) qiyinchiliklarga bardoshli bo'lib, ahyon-ahyonda qoqilishadi, kamdan kam hollarda tushkunlikka tushishadi.

G'ayratsizning yuragi o'ynar.

Mataldagi «*yuragi o'ynar*» birligi birikma – metafora bo'lib, oddiy metafora usuli bilan ma'no ko'chishi kuzatiladi. «*o'ynar*» referentining genetik ma'nosi «*tana, oyoq, qo'l va qosh-ko'zlarni kuyga muqobil holda harakatlantirmoq; raqs tushmoq*»¹ semalarini ifoda etadi. Izohli lug'atda «*yuragi o'ynar*» birikmasi «*vahima bosmoq, hovliqmoq, qo'rqmoq*»² se-malari bilan izohlangan. Tahlildagi matalda hosil qiluvchi va hosila ma'no tarkibidagi «*harakatlanish*» semasi metaforaga, ya'ni o'xshashlikka asos bo'lmoqda. Bunda jismoniy harakat natijasida tez urayotgan yurak raqs tushayotgan odamga o'xshatilmoqda. Bilamizki, g'ayratsiz, danga-sa odam kam harakat qiladi. Natijada organizm kam jismoniy harakatga moslashadi. Boshqalar uchun oson va yengil bo'lgan jismoniy harakat-lar, yumush va mehnatlar g'ayratsiz kishilarni charchatadi, hansiratadi, yuragining hovliqishiga sabab bo'ladi.

Qalb qozoni qaynamas,

Qaynasa ham quyulmas.

Avvalo, mataldagi «*qalb*» so'ziga izoh berishni lozim topdik. «*Qalb*» so'zining genetik ma'nosi «*aldam-qaldam, qing'ir ishlar qiladigan; qallob, nopok*»³ semalarini ifodalaydi. Mataldagi «*qozon*» so'zi ko'chma ma'no-da qo'llangan bo'lib, «*qalb qozoni*» ko'rinishidagi birikma-metaforani ho-

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2008. 5-jild. – B.43.

² O'sha manba. – B.144.

³ O'sha manba. – B.226.

sil qilmoqda, oddiy metafora. Birikma-metaforaning hosila ma'nosi izohli lug'atda berilmagan bo'lib, «*ko'p miqdordagi narsa, voqea, hodisalar* (bu o'rinda *qalloblikning jamlanmasi*) semalarini aglatadi. Matal matnida semantik inersiya hodisasi kuzatiladi (Metaforik mazmunda qo'llangan birliklarning keyingi jumalarga mazmuniy ta'siri semantik inersiya deyiladi¹) «*qalb qozoni*» referentining *qaynamas, qaynasa, quyulmas* so'zini taqozo qilishi semantik inersiya natijasidir. Semantik inersiya metaforik mazmunning matn bo'ylab yoyilishini, obrazli ifodaning bir maromda saqlanib turishini ta'minlaydi.² Matal ma'nosi: qalloblik, firibgarlik bilan kun ko'ruvchi kishilar hayotda o'z o'rini topolmaydi, bir muddat ular omadga erishganday tuyulsa-da, bu uzoqqa bormaydi. Barcha qilgan harakatlari, intilishlari yo'qqa chiqadi.

Ishning ko'zini bil,

Erning – tilini.

Matalda «*ko'z*» va «*til*» so'zlarida metafora orqali ma'no ko'chishi ro'y bermoqda.

«*Ko'z*» so'zining genetik ma'nosi «*tirik mavjudotning ko'rish a'zosi*»; «*nazar, nigoh, qarash*»; «*ko'rish qobiliyati*»³ sememalarini ifodalaydi. Ko'z insonning eng muhim va nozik a'zosi ekanligi hammaga ma'lum. Ziyrak kishilar odam ko'ziga qarab uning ko'pgina siridan voqif bo'lishi mumkin. Mataldagi hosila ma'no ham xuddi shu insonga xos belgining ishga ko'chirilishi natijasida, ya'ni personifikatsiya usuli orqali paydo bo'lmoqda. Matalda qo'llangan «*ishning ko'zi*» birligi birikma-metafora bo'lib, «*ishning bajarilish, bitish yo'l-yo'rig'ini yaxshi bilmoq*»⁴ semalarini ifodalamoqda.

«*Til*» so'zining hosil qiluvchi referenti «*Og'iz bo'shlig'ida joylashgan, ta'm-maza bilish, og'izga ovqat olish, yalash va sh.k.lar uchun xizmat qiladigan muskulli a'zo*»⁵; «*kishilar o'rtasida, jamiyatda o'zaro fikr almashishning muhim vositasi*»⁶ sememalaridan iborat bo'lib, izohli lug'atda bu so'zning hosila ma'nosi «*biror narsa, ish-faoliyatning mohiyati, siri va sh.k.*»⁷ semalari bilan izohlangan. Bilamizki, inson ko'nglidagi niyatlari, orzulari, o'y-fikrlari til orqali voqelanadi. Matalda «*erning tilini top*» gap-metaforasi orqali «*erning ko'ngliga yo'l topish, uni tushunish*»

¹Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – B.105.

²O'sha manba. – B.106.

³O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 2-jild. – B.443.

⁴O'sha manba. – B.445.

⁵O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 4-jild. – B.91.

⁶O'sha joyda.

⁷O'sha manba. – B.91.

hosila ma'nosi yuzaga kelmoqda. Matal mazmuni quyidagicha: Biror sohada, ishda yutuqqa erishishni xohlasang, shu ishning bajarilish yo'sini-ni, bitish yo'l-yo'rig'ini yaxshi egalla. Oilang tinch bo'lishini, yurt orasida obro'-e'tiboring saqlanishini istasang, eringning ko'nglini top.

Mehnatning ko'zini topgan

Boylikning o'zini topar.

Ushbu matalda ham personifikatsiya ko'rinishidagi hosila ma'no yuzaga kelmoqda.

Achchiq savol berib,

Shirin javob kutma.

Mataldagi «*achchiq*» va «*shirin*» so'zlari metafora usuli orqali hosila ma'noni yuzaga keltirmoqda.

«*Achchiq*» referentining genetik ma'nosi «*ta'mi og'izni achitadigan, lovillatadigan*»¹ belgisini ifodalaydi. Tahlildagi matalda esa «*kishiga qattiq tegadigan, ko'ngilga ozor beradigan; qattiq, noxush*»² hosila ma'noni anglatmoqda.

«*Shirin*» so'zining hosil qiluvchi referenti «*yemish ta'mining yoqimli, mazali, lazzatli*»³ ekanini anglatadi. Hosila ma'nosida esa «*kishi huzur qiladigan, orom oladigan, lazzatlanadigan; yoqimli*»⁴ semalari yuzaga chiqmoqda.

«*Achchiq*» va «*shirin*» so'zlarining hosila ma'nosi sinesteziya orqali yasalmoqda. Sinesteziyada hosila ma'noning ma'lum sezgi bilan qabul qilingan referenti hosil qiluvchi ma'noning boshqa sezgi bilan qabul qilingan referentiga qiyoslangan, o'xshatilgan bo'ladi.⁵ Bu so'zlarning hosil qiluvchi referenti ham, hosila referenti ham antonim bo'lib, mavhum sezgi orqali olinuvchi ta'sirni real sezgi orqali olinadigan holatga o'xshatish orqali fikr aniq va ta'sirchan ifodalanmoqda.

Achchiq til – zahri ilon,

Chuchuk tilga jon qurbon.

Bu matalda ham xuddi shu holat kuzatilmoqda.

Quruq qo'lga qush qo'nmas.

Maqolda «*quruq*» referenti sinesteziya usuli orqali ko'chma ma'noda qo'llanmoqda. «*Quruq*» so'zining genetik ma'nosi «*Suvi, nami batamom yoki qisman qochgan; suvini, namini batamom yoki qisman yo'qotgan;*

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 1-jild. – B.122.

² O'sha joyda.

³ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 4-jild. – B.579.

⁴ O'sha joyda.

⁵ Mirtojiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – B.99.

suvi, nami yo'q yoki oz»¹ belgisini ifodalaydi. «*Quruq qo'l*» birikma-metafora bo'lib, «ichida hech narsasi yo'q, bo'sh»² ma'nosida qo'llangan. Hosil qiluvchi va hosila ma'no uchun umumiy sema «yo'qlik»dir (hosil qiluvchi ma'noda suv yoki namlik yo'qligi, hosila ma'noda yemishning yo'qligi). Metafora maqoldagi fikr va ifodani bo'rttirib, obrazli tasvirlayapti. Agar shu maqoldagi «*quruq*» so'zini u bilan bir pozitsiyada turuvchi «*bo'sh*» so'ziga almashtirsak, tasvir avvalgidan ko'ra qashshoqlashganini ko'rish mumkin.

Ko'ylak kirin yuvsa ketar,

Ko'ngil kirin aytsa ketar.

Matalda «*kir*» referenti o'z va ko'chma ma'noda ham qo'llangan. Ma'no ko'chishi sinesteziya usuli bilan hosil bo'lmoqda. «*kir*» so'zining hosil qiluvchi referenti «*badan, kiyim va shu kabilarga chang-to'zon o'tirishi tufayli va boshqa yo'llar bilan hosil bo'ladigan ifloslik*»³ semalarini ifodalaydi. Hosila ma'nosi esa «*g'am-qayg'u, dard, tashvish tufayli inson ruhida paydo bo'luvchi g'ashlik*» semalarini aks ettiradi. O'z ma'no va hosila ma'no qiyoslanishi orqali hosila ma'nodagi abstraktilik reallashtirilgan, tasavvur aniqlashtirilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, paremlar xalq o'tmishini, ma'naviyatini, zukkoligi va donoligini o'zida aks ettiruvchi xazinadir. Ularda qo'llangan lingvistik tasvir vositalarini o'rganish, tahlil qilish bugungi kun tilshunosligida dolzarbligicha qolmoqda.

*Рустамова М.,
ЎзМУ талабаси*

ИЛТИФОТ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ЁШ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Илтифот муносабатлари ҳар бир жинс вакилига хос хусусият бўлиб, у кишининг характери, мавқеи, дунёқараши билан мутаносиб равишда нутқда намоён бўлади, шу билан бирга, унда ёш билан боғлиқ хусусиятлар ҳам мавжуд.

Илтифот муносабатлари ҳар бир ёшда муайян шакл ва мазмунни ўзида акс эттиради. Биз куйидаги масалаларга илмий-таҳлилий ёндашишга қарор қилдик:

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2008. 5-jild. – B.386.

² O'sha joyda.

³ O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2006. 2-jild. – B.371.

- 1) илтифот муносабати инсонда неча ёшдан бошланади?
- 2) илтифот муносабатини пайдо қилувчи омиллар қайсилар?
- 3) илтифот муносабати замирида кўзланган мақсад;
- 4) ҳар бир ёшга хос бўлган илтифот муносабати.

Кузатувларимиз шуни кўрсатдики, илтифот муносабатининг илк элементлари 14 – 16 ёш оралиғида шакллана бошлайди. Бу ўғил ва қиз болаларда турлича кечади. Ўғил болалар, асосан, қизларга ва онасига илтифот мазмунидаги муносабат билдирадилар. Бу қуйидагича шаклда бўлиши мумкин. Онасига 14 – 16 яшар ўғил боланинг илтифот мазмунини ўзида акс эттирган нутқий муносабати:

1. «Ая, овқатингиз жуда ширин бўлибди!»
2. «Ўзимнинг ақлли аяжоним!»
3. «Сиз дунёдаги энг ажойиб онасиз!»

Умуман олганда, бу нутқий муносабат замирида боланинг онасига ҳурмати ва меҳри сезилиб туради. Демак, 14 – 16 яшар ўғил болаларнинг онасига бўлган илтифот мазмунидаги нутқидида ҳурмат ва меҳр ифодаси устуворлик қилиши алоҳида хусусият ҳисобланади. Биз фарзанднинг ота-онага бўлган илтифот муносабатини ҳам бу ўринда таҳлилга тортдик, чунки ўзида ҳурмат ва меҳрни акс эттирган нутқий муносабат сўзларини биз *илтифот муносабатининг* (таъкид бизники – Р.М.) муайян шакли деб қабул қилишимиз керак.

Энди айнан шу ёш оралиғидаги ўғил боланинг тенгдош ва ўзидан катта қизларга кўрсатадиган илтифот муносабатини қисқача ўрганиб чиқсак. Улар ўз тенгдошларига нисбатан қуйидаги илтифот жумлаларини тузишлари кузатилган:

1. «Нилу, бугун очилиб кетибсанми!»
2. «Сан, ану сериалдаги малика бор-у, шунга ўхшийсан!»
3. «Сани ёзувинг энг чиройли ёзув синфда!»

Демак, ўсмир ёшидаги ўғил болалар қўллайдиган илтифот сўзлари мазмунан ўзида қиз боланинг ижобий хусусиятларини акс эттиряпти. Бунда ўғил бола қиз боланинг ташқи чиройини эътироф этишга эътибор қаратмоқда.

Илтифот муносабати 20 – 25 ёш оралиғида ҳар бир жинс вакилида муайян кўринишда тўлиқ шаклланиб бўлади. Энди бу ёшдаги йигит-қизлар вазиятга мантқан тўғри келадиган илтифот жумлаларини тузиб ўзаро қўллай оладилар. Бу ўринда йигитларнинг илтифот сўзлари қуйидагича бўлиши мумкин:

1. «Бугун сизнинг кўринишингиз ажойиб!»
2. «Сиз энг юксак дид соҳибасисиз!»

3. «Сизни таърифлаш учун жумла тузишга ўйланиб қоляпман, боиси, ҳеч бир гап сизни тўлиқ таърифлай олмайди».

Кўриб ўтганимиздек, бу ёшдаги илтифот муносабати ўсмирликдаги илтифот муносабатидан кескин фарқ қилиб, шаклан, мазмунан нозиклик ва нафисликни намоён этмоқда. Чунки бу ёшдаги йигит қарама-қарши жинс вакилининг характери ва кайфиятини ҳисобга олиш лозимлиги ҳақида ўз хулосасига эга.

30 – 35 ёш оралиғида эркакларнинг аёлларга бўлган илтифот муносабатлари яна ҳам мукаммаллашиб, улардаги ҳар бир жумла ўз асоси билан ишлатилади. Масалан:

1. «Сиз менинг сўзларимни, эҳтимол, бўрттириш деб қабул қилат-ётгандирсиз, ammo бугун менда унинг нечоғлиқ рост эканига шубҳа қолмади!»

2. «Нақадар бағрикенг ва оқиласиз, мана, бунга бугун яна бир гувоҳ бўлдим...»

3. «Оққўнгил эканингиз аниқ, кечаги воқеа бунга исбот...»

Демак, 30 – 35 ёш оралиғидаги илтифот муносабатида фикрларнинг асосли бўлишига эътибор қаратилади.

40 – 50 ёшлардаги илтифот муносабатларида мазкур хусусият сақланиб қолиб, 50 дан юқори ёшда кўпинча улар бир қадар камаяди. Бу бевосита ёш психологияси билан боғлиқ. Чунки бу ёшда илтифот муносабатлари самимий ва ҳаққоний жумлалар билан алмашади. Ҳаёт синовларини кўрган, ёши улғайган шахс ўз мулоҳазаларини энгил-елпи ёхуд бўрттириб эмас, содда тарзда ифодалашни маъқул кўради.

Умуман олганда, илтифот муносабати ёш билан боғлиқ бўлиб, уни пайдо қиладиган омиллар қарама-қарши жинс вакилида илиқ таассурот уйғотиш, ҳурмат қозониш, ижобий муносабат ишташ ҳисобланади. Илтифот муносабати ҳар бир ёшда муайян кўринишда намоён бўлиб, унинг илк белгилари ўсмирликда: 14 – 16 ёш оралиғида пайдо бўлади, тўлиқ шаклланиш босқичи 20 – 25 ёш оралиғида кечиб, илтифот сўзларидан энг кўп фойдаланиш даври 30 – 55 ёш оралиғи саналади. Демак, илтифот муносабатлари ёш психологиясига мос равишда ўзгариб бориб, ўзида кишининг – сўзловчининг характери ва ҳиссий ҳолатини, дунёқарашини акс эттиради.

Қолаверса, илтифот сўзларини танлаб қўллай олиш муайян фаолият турлари билан ҳам боғлиқдир. Санъат вакилларининг илтифот муносабати алоҳида кўринишда бўлса, бошқа соҳа вакилларининг илтифот муносабати яна ҳам бошқачароқ. Бу кейинги ишларимизда батафсил кўриб чиқилади ва таҳлил қилинади.

*Фаттахова Д.,
кандидат педагогических наук*

СРЕДСТВА РЕЧЕВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА ФИГУРЫ

Новейшие исследования в области обучения узбекскому языку как неродному, формирование единых стандартов в его преподавании предоставляют преподавателям узбекского языка новые творческие возможности и накладывают на них определённые обязательства, связанные с формированием коммуникативной и профессиональной компетенции у будущих специалистов-филологов.

В связи с этим, при подготовке специалиста в области профессионально-педагогической деятельности необходимым требованием становится владение не только родным литературным языком, но и государственным – узбекским языком.

Выразительность речи достигается посредством специальных языковых средств, к числу которых относятся тропы и фигуры.

Умение пользоваться средствами речевой выразительности узбекского языка, во-первых, позволяет передать тончайшие оттенки предметов, явлений и действий языковой картины мира, во-вторых, имеет большое познавательное значение, так как, осознавая все оттенки значений отдельных слов, человек получает отчётливое представление о тех явлениях действительности, которые обозначаются этими словами. Кроме того, овладевая умением употреблять то или иное выразительное средство, студенты-филологи вырабатывают навык создавать тот же эффект, что в языке источнике.

К фигурам в узбекском и русском языкознании относят в основном синтаксические средства выразительности. Такие, как риторический вопрос, риторическое восклицание, риторическое обращение, анафора, эпифора, антитеза, параллелизм, градация, бессоюзие, многосоюзие, умолчание и другие.

Фигуры речи – это «особые, зафиксированные стилистикой обороты речи, применяемые для усиления экспрессивности (выразительности) высказывания».¹

¹Хованская З.И. Принципы анализа художественной речи и литературного произведения. – Саратов, 1985. – С. 109.

Средства речевой выразительности узбекского языка как стилистические средства придают речи приподнятость, образность и таким образом заметно обогащают словарный запас тех, кто говорит на этом языке. Они дают прекрасную возможность во избежание повторов, однообразия, монотонности.

Повтор является важнейшим стилеобразующим компонентом в тексте. Он не ограничивается рамками фигур речи, а затрагивает макроструктуру текста. Значимость повтора объясняется его способностью оказывать эмоциональное воздействие и усиливает впечатление. Например:

Болам, болажоним, болагинам....

Хайр, қизим. Бахтли бўлгин. Бахтли бўлинг! (С.Зунунова)

Повторы могут создаваться средствами любого языкового уровня. Повторы могут быть: 1) асимметричные, то есть не привязанные к какой-либо определенной позиции в слове или тексте: *Лунный луч лениво протянулся* (А.Ахманова); 2) симметричные: *Четыре черненьких чумазеньких чертенка чертили черными чернилами чертеж*.¹ Такое явление можно наблюдать и в узбекском языке: *Ўзбегимнинг баҳори ўзгача бўлади, шаксиз. Ўзлигини англаган, ўз йўлини ўнглаган ўзбегимнинг ўн еттинчи баҳоридир. Эркин юртдан эрк топган, эллар ичра эъзоз топган элимнинг баҳоридир бу* (Газетадан).

В литературоведении и языкознании анафора и эпифора описываются как виды повтора.

Анафора – фигура, состоящая в повторении в начале фразы или стихотворной строки одних и тех же звуков, слов, словосочетаний и конструкций. Благодаря анафоре, смысл определенных слов усиливается. Они выделяются как наиболее важные: мысль говорящего или пишущего актуализируется; слушатель или читатель невольно обращает внимание на слово или словосочетание.² Например:

Ёлғиз менми кўклам чоғи йиғлаган?

Ёлғиз менми ҳар умидда алданган?

Ёлғиз менми кўкрагимни тиглаган?

Ёлғиз менми севинч билан бўлмаган? (Чўлпон)

Эпифора (от греч. добавка) – это фигура, противоположная

¹ Культура русской речи: Учебник для вузов / Под ред. проф. Л.К. Граудиной и др. – М.: Норма, 1998. – С. 210.

² Москвин В.П. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и Фигуры. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – С.780.

анафоре, смысл которой заключается в повторении одних и тех же элементов в конце каждого параллельного ряда (стихи, строфы, предложения).

*Омон узок ўйларга кетди,
Дашту саҳро, қўйларга кетди...
Қушдай енгил учар эдилар,
Оқ булутдай кўчар эдилар.
Оқшомгача бўлди томоша,
Бутун юртга тўлди томоша (Ҳ.Олимжон).*

Градация – еще один синтаксический прием, который учитывает как порядок словорасположения, так и соотношение лексических значений слов. Это «расположение синонимов по нарастанию или убыванию признака».¹ Восходящая градация состоит из двух и более единиц, размещенных по возрастающей интенсивности значения («мен сиздан илтимос қиламан, ўтиниб сўрайман, илтимос қиламан»; русск. экв. «я вас прошу, я вас очень прошу, я вас умоляю»). Нисходящая градация иногда может создать комический эффект, нарушая принцип нарастания:

*О скорбный лютый день и варварски ужасный,
День, мне и сродникам для пагубы опасный!* (М.В.Ломоносов)

В поэзии градация обычно используется вместе с анафорой, придавая эмоциональный оттенок произведению. Поэтому узбекские поэты как Х.Алимджан, Гафур Гулям, Айбек, Комил Яшин, Уйгун, Максуд Шайхзада, С.Зунунова, А.Арипов, М.Юсуф в своем творчестве часто использовали градацию. Например:

Бос
Душманнинг
кўкрагига;
Бос
юрагига;
Бос
қаттиқроқ
сўлаётган
ёв тилагига... (Ҳ.Олимжон)

Этот прием встречается не только в поэзии, но и в прозе. Например:

Бу нигоҳ унинг ороминини бузар, юрак-бағрини эзар, дада-

¹ Литературный энциклопедический словарь / Под. ред. В.М. Кожевниковой. – М.: Советская Энциклопедия, 1987. – С.560.

сининг ёнига қайтгиси, унга яхши-яхши гаплар айтгиси келарди (С.Зуннуова).

Итак, как показывает анализ фигур речи в узбекском и русском языках, в плане выражения не имеют серьёзных отличий. В обоих языках они служат для достижения выразительности и эмоциональности.

*Маҳмудова С.И.,
ЎДСМИ доценти,*

*Тошалиева С.И.,
ТДШИ ўқитувчиси*

ХОРИЖИЙ ТИЛ ТАЪЛИМИГА ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Бугунги кунда хорижий тилларни ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Мактабгача таълим муассасаларидан бошлаб олий таълим тизимигача хорижий тилларни, хусусан, инглиз тилини ўқитишнинг узлуксиз дастури ишлаб чиқилган. Хорижий тил мутахассисларининг малакавий кўникмасини ошириш учун катта имкониятлар яратилган (1). Аниқроғи, бу мақсад давлатимиз тил сиёсатининг марказий масалалари моҳиятига дахлдор.

Юзаки қараганда интернет, замонавий ахборот технологиялари сингари воситалар кўмагида исталган хорижий тилни қисқа муддатда ўрганиш мумкиндай. Бироқ олий ва ўрта махсус таълим тизимида бу борадаги ишлар самарадорлигини янада ошириш бўйича қатор муаммолар ҳам йўқ эмас. Аввало, мазкур йўналишдаги таълимда, айниқса, олий таълим тизимида талабаларни билим даражасидаги фарқ асосида алоҳида-алоҳида гуруҳларга ажратиб ўқитишни кенг йўлга қўйиш лозим. Бунинг учун ҳар бир гуруҳнинг, ҳар бир ихтисосликнинг моҳиятига айнан мос келадиган таълим технологияларини ишлаб чиқиш, ўқув-услубий йўналишларини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Илмий-назарий манбалардан маълумки, бугунги кунда дунё миқёсида инглиз тилини ўқитишнинг ўнлаб методлари мавжуд (2). Хусусан, АҚШ ва Европа мамлакатларида амал қилинаётган айрим методлар борки, улардан ўзбек тилида гапирувчи ўзбек миллати вакилларига инглиз тилини ўргатишда унумли фойдаланиш мумкин. Улар қуйидагилар:

1. Грамматик-таржима (Grammar-Translation) методи. Бунда талабанинг грамматик қоидаларни ўрганиб, нотаниш сўзлар таржимасини аниқлаб, сўнгра нутқнинг тузилишига эътибор қаратгач ўқиш ва ёзиш кўникмасини ҳосил қилишига аҳамият берилади. Талаффузга, жонли сўзлашувга урғу берилмайди. Бироқ бу жараёнда ўқитувчи асосий субъект – етакчи вазифасини бажаради.

2. Бевосита (Direkt metod) йўналтирувчи метод. Бу методга асосланган таълимда аввал сўзлаш, сўнгра ўқиш малакаси ҳосил қилинади. Кўпроқ талаффузга ва тинглашга эътибор қаратилади. Фаол луғавий қатламга оид сўз ва иборалар, шаблонлар ўргатилади. Сўз ва унинг тасвири берилган визуал воситалар кўпроқ тавсия этилади. Асосан, оғзаки сўзлашувга эътибор берилиб, фақат ўрганилаётган тилдагина мулоқот қилинади.

3. Аудио-талаффуз методи. Бу усулда янги мавзулар диалог шаклида ўргатилади. Асосан, талаффузга аҳамият берилади. Грамматика деярли эсланмайди ёки умуман тушунтирилмайди. Сўз ва иборалар эса ёд олиш йўли билан ўзлаштирилади.

4. Когнитив метод (cognate – қариндош, келиб чиқиши бир дегани), аниқроғи, билиш (познавательный) методи. Бу методдан ҳозирги кунда деярли фойдаланилмаёпти дейиш мумкин. У таҳлил (анализ) ва умумлаштириш (синтез) жараёнларини кўзда тутди.

5. Профисиенс (proficienc) методи, яъни профисиенс фалсафаси асосида тил ўргатиш ўзига хос қизиқарли жиҳатларга эга. Унга кўра, оғзаки мулоқот кўникмасини ҳосил қилиш муҳим босқич саналади. Бундай таълим методи марказида муайян бир психотипга мансуб субъект, яъни аниқ тил ўрганувчи туради. Бу ўқувчига тил айнан ўзига мос бўлган усулда ўргатилади. Ўқитувчи эса фасилитатор сифатида фаолият юритади, яъни ўргатиш жараёнида етакчилик қилмайди, фақат уюштирувчи, баҳоловчи нофаол шахс сифатида қатнашади. Зеро, мазкур усулдан ҳозирда унумли фойдаланилаётгани, унинг самараси хорижий давлатлар тажрибасидан маълум. Шундай экан, бу усулдан унумлироқ фойдаланишга эришиш учун чет эл таълим технологияларига кўра талабаларни тўрт омил асосида типларга ажратиб, уларнинг ҳар бирига индивидуал ёндашиш лозим. MBII – Meyers Briggs Type Indicator деб номланган классификаторга биноан, улар куйидагича фарқланади: экстрове́рт (ички қувватни ташқарига тезроқ чиқарувчилар), интрово́ерт (биринчисининг акси), сенсо́р (аниқ, соғлом фикрлилар), интуитив (эркин, футуристик қараш эгалари), мантиқан тез фикрловчилар, ҳиссиётга мойиллар, мулоҳазакорлар, таъсирчанлар ва ҳоказо. Баъзи психологик типлар

ҳаракатга мойиллиги (кинестетик), муаммони босқичма-босқич, тизимли ечиши (линейный), нотизимли маълумотга таяниш (нелинейный), ҳамма жиҳатларни бирдай тўғри, аниқ илғай олувчи (сенсор) шахслар сифатида бир-биридан фарқланади. Шунингдек, ўзгалар тажрибасига бефарқ бўлмаган шахслар (яъни рефлектор), тизимли дарслик ва маърузаларни ёқтирадиган шахслар (интроверт), кўпроқ ўз тажрибасига асосланадиган мустақил (аниқ, динамик) фикрловчи, икки объект ўртасидаги фарқни ва ўхшашликни яхши илғовчи шахслар «колба типлари»га мансуб субъектлар сифатида ажратилиб, таълим жараёнида уларга алоҳида ёндашилади. Ҳатто эшитишга мойил (аудиал), кўришга мойил (визуал), хато қилишдан кўрқмайдиган (импульсив), узоқ ўйлайдиган (рефлектор), баҳслашишдан чарчамайдиган, ўзгалар билан суҳбатда қувват йўқотадиган интровертлар ва, аксинча, бошқалардан қувват олувчи экстрровертларни ажратиб таълим берилса, самарадорлик ошиши мумкин. Зеро, юқорида кўрсатилган йўсинда – турли психотипларга мос тарзда таълим технологиясини танлаш билиш методларидан, аниқроғи, дедуктив, индуктив, когнитив, метакогнитив усуллардан ўринли фойдаланишни ҳам тақозо этади.

Афсуски, шу кунгача чет тилларини ўқитишда талабага аввал грамматикани ўргатиш, сўз-лексема, фраземаларни ёд олдириш, сўнгра оғзаки ва ёзма таржима қилиш кўникмасини сингдиришга кўпроқ, аксинча, унинг шу тилдаги эркин мулоқотига камроқ эътибор берилгани боис қутилган мақсадга эришилган эмас. Ҳолбуки, хорижий тил ўқитиш методикаси бўйича XX асрнинг 90-йилларида ёқ коммуникатив фаолиятга аҳамият берилганлиги манбалардан маълум. Бу жиҳатдан 1994 йили Браун томонидан тавсия этилган таълим технологияси эътиборга молик. Амалий аҳамияти билан яққол ажралиб турувчи ушбу тавсияда оғзаки нутқ стратегияси, ёзма нутққа хос машқ турлари, тинглаш стратегияси каби таълим босқичларида нималарга эътибор қаратиш аниқ ва муфассал ишлаб чиқилган.

Биргина оғзаки нутқ стратегиясининг қуйидаги хилма-хил мақсад ва вазибаларни қамраб олиши диққатга лойиқ: тўхтам (пауза), тин олмоқ, иккиланиш; содда ва оддий сўзлашга ўргатиш; мулоқотнинг бошланиши билан тугалланмасини мувофиқлаштириш; ҳар бир сўз-лексеманинг нутқий ҳолатига бефарқ бўлмаслик – ўз ўрнида ишлатишга эришиш; гап андозаларини, сўз бирикиш андозаларини пухта ўзлаштириш; инверсияга амал қилиш; тузилажак жумланинг андозасини хотирада яратиш; мантиқнинг асосини юзага чиқарувчи

сўз-лексема, фраземани таянч ифода тарзида онгда тиклаш; нутқ парчасидаги предикатга аҳамият бериш; маълумот баёнининг барча унсурларини аниқлаштириш ва бошқалар. Шу йўсинда кўпроқ нутқий мулоқот омилига таяниб тил ўргатилсагина, ўша тил умуммиллий мулоқот, умуммиллий маданият қуролига айланади. Зеро, тил ўрганиш ва ўргатишдан аниқ мақсад кўзда тутилади. Бу жараёнда, сўзсиз, ўргатувчи шахс ҳам, ўрганувчи шахс ҳам, яъни инсон омили асосий таянч маркази ҳисобланади. Руҳшуносликка «инсоншунослик» дея таъриф берган баъзи олимларнинг (3) таъкидига кўра, жамиятда ижтимоий буюртмалар юзага келар экан, демак, ҳамма вазиятда жамиятнинг асосий кучи ҳисобланган инсонга, инсон фаолиятига, инсон руҳиятига таяниш тўғри бўлади. Руҳият асосида эса, аввало, хоҳиш-истак ётади. Агар инсон руҳияти шу истакни ижобий томонга йўналтира олса, мақсадга эришилади. Ижобий ҳислатни, руҳиятни қўзғатиш эса, сўзсиз, ҳам билим берувчи, ҳам таълим олувчидан муомала мувозанатини, айниятини талаб қиладики, бу, ўз навбатида, шахснинг ақлий салоҳияти, бурчи, масъулияти, касбий фидойилиги сингари сифатлари билан узвий боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 19 апрелдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорлари.
2. Inna Dubinski. Lectures. Department of education. – Washington.D.C. USA, 1999.
3. Китайгородская Г.А. Лекции/www.tv.cultura.ru

*Менглибаева Г.,
Олмазор касб-хунар коллежи ўқитувчиси*

ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ БОСҚИЧИ ТАЛАБАЛАРИГА ЧЕТ ТИЛИ ЎРГАТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Тилга эътибор – элга эътибор деган нақлнинг нечоқлик аҳамиятли эканлигини бугун даврнинг ўзи исботламоқда. Зотан, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида чет тили кўникмаларига эга бўлиш ҳар бир соҳа вакилининг профессионал салоҳиятини кўрсатади.

Педагогларнинг олдида турган асосий вазифалардан бири муайян чет тилини мукаммал ўрганишда талабаларга кўмаклашишдан иборат. «...Педагогларнинг малакасини оширишда асосий масалалар куйидагича белгиланади:

– ўқитиш жараёнининг самарадорлигини таъминловчи педагогик малакаларни шакллантириш;

– ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, гуманитар билимларни англашга йўналтирилган янги касбий тафаккурни шакллантириш;

– ўқитувчи фаолиятининг методологик асоси сифатида педагогик билимлар тизимини эгаллаш;

– ўқитувчиларнинг касбий фаолиятларига яқинлаштирилган услублар тизими сифатидаги ўқитиш технологиясини эгаллаш» (1).

Замонавий педтехнологиялардан унумли фойдаланиш талабаларнинг хорижий тилларни эгаллашида самарадор усуллардан биридир. Ўқитувчи дарс мобайнида ҳам мулоқот, ҳам билим бериш, шунингдек, баҳолаш жараёнида тил ўрганувчининг психологик қизиқишларини инobatга олиши лозим. Талабанинг қайси соҳага қизиқиши, янги сўзлар устида ишлашда ўша соҳага алоқадор мавзу бўйича суҳбатлашиш ўрганиш босқичининг асосини ташкил этади. Бироқ шуни унутмаслик керакки, тилга нафақат бирор олий ўқув юртига кириш, балки муайян ахборот олишнинг калити, мулоқотга киришиш воситаси, маданият, тарих, сиёсат ҳамда фанга оид билимларни эгаллашнинг асосий манбаи сифатида қарашни шакллантира олиш ўқитувчи олдига қўйилган мақсадларнинг асосийсидир.

Интерфаол учул («inter» – ўзаро, «act» – ҳаракат қилмоқ) ўзаро ҳаракат қилмоқ ёки ким биландир суҳбат, мулоқотда бўлишни англатади. Ўқитишнинг интерфаол усулларида фойдаланиш тил ўрганишда ўқувчининг эркин мулоқотга киришувини таъминлайди. Масалан, «Чархпалак» технологиясидан фойдаланиш тартиби адабиётларда куйидагича кўрсатилади:

– талаба (ўқувчи)ларни (шароитга қараб) гуруҳларга ажратиш;

– талаба (ўқувчи)ларни машғулотни ўтказишга қўйилган талаблар ва қоидалар билан таништириш;

– тарқатма материалларни гуруҳ аъзоларига улашиш;

– гуруҳ аъзолари томонидан якка ҳолда мустақил тарқатма материаллардаги вазифаларнинг бажарилиши;

– ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзи ишлаган тарқатма материалнинг ўнг бурчагига гуруҳ рақамини ёзади, чап бурчагига эса ўзининг бирон-бир белгисини чизиб қўяди;

– вазифа бажарилган тарқатма материаллар бошқа гуруҳларга «чархпалак айланмаси» йўналишида алмаштирилади;

– янги гуруҳ аъзолари томонидан берилган материаллар ўрганилади ва ўзгартиришлар киритилади;

– жамоалар томонидан ўрганилган ва ўзгартиришлар киритилган материаллар юқорида эслатилган йўналиш бўйича гуруҳлараро алмаштирилади (ушбу жараён гуруҳлар сонига қараб давом эттирилади);

– материалларни охириги алмашишдан сўнг ҳар бир гуруҳ ва гуруҳ аъзоси ўзи илк бор тўлдирган материалларни (гуруҳ рақами ва ўзлари қўйган белгилари асосида) танлаб оладилар;

– ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзи белгиллаган жавобларга бошқа гуруҳ аъзоларининг тузатишларини таққослайди ва таҳлил қилади;

– ўқитувчи тарқатма материалда берилган вазифаларни ўқийди ва жамоа билан биргаликда тўғри жавобларни белгилайди;

– ҳар бир талаба (ўқувчи) тўғри жавоб билан белгиланган жавоблар фарқларини аниқлайди, керакли баллни тўплайди ва ўз ўзини баҳолайди.

Мазкур технология, асосан, хорижий тилга оид янги сўзларни ёдлаш, ёдланган сўзлар бўйича микроматнлар тузиш, шунингдек, эшлаш қобилиятини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу каби технологиялар талайгина. Уларнинг ҳар бири ўзининг бирон-бир афзаллиги билан ажралиб туради. Шуни унутмаслик керакки, айнан тилга оид интерфаол усулларни танлаш ҳамда шу бўйича дарс машғулотларини олиб бориш ўқитувчидан катта изланишларни талаб қилади. Бугунги кунда ўрта махсус таълимда, асосан, рус ва инглиз тилларининг ўрганилиши интернет тармоқларидаги маълумотларнинг аксарияти мана шу тилларда эканлигидан далолат беради. Шу боис бу босқичдаги талаба олий даргоҳга қабул қилингандан сўнг ўқиш жараёнида янги адабиётлар билан танишишига тўғри келади. Ана шу пайтда талаба касб-ҳунар коллежи ёки академик лицейда ўрганган тилга оид билимларига таянади. Тил нечоғлик мукамал эгалланса, университетда ўқиш жараёнида қўшимча вақтни талаб қилмайди. Шунингдек, ўрта махсус даражасини олган, ишлашга мойил талабалар ўзи қизиққан соҳа бўйича янгликлар яратишда ҳамда тажрибалар орттиришда тилга суянадилар. Шу боис тил ўргатувчи педагогларга таълим тизимидаги қўйиладиган талаблардан бири талабанинг муайян тил бўйича эркин мулоқотга киришиши ва ундан амалиётда фойдаланишини таъминлашдир. Зотан, «Маънавиятни шакллантиришга бевосита таъсир қиладиган муҳим

ҳаётӣ омил таълим-тарбия тизими билан чамбарчас боғлиқ» (2) эканлигини унутмаслигимиз даркор.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент, 2008. – Б.9.

2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.60.

**Жамилова Б.,
БухДУ доценти**

АЖДОДЛАРНИНГ ТИЛГА МУНОСАБАТИ – ИБРАТ НАМУНАСИ

Уч тарихий давр, тўрт алифбога гувоҳ XX аср абадиятга юз тутган эса-да, унинг ўчмас маҳобати ҳали асрлар оша мавжланиб тураверади. Хусусан, ўтган аср бошлари халқимиз, маънавиятимиз, тилимиз ва қадриятларимиз учун муҳим давр ҳисобланади. Жумладан, юрт келажаги саналмиш ёш авлод тарбияси, унинг қунт билан билим олиши, тил ўрганишига алоҳида эътибор қаратилган. Бинобарин, ёшларнинг *она тилини асраш* билан бирга бошқа тилларни ҳам пухта ўрганиши истиқлол фидойиларининг етакчи мақсадларидан эди. Бугун фарзандларимиз эришаётган бахтни роппа-роса бир аср илгари маърифатпарварлик ҳаракати бошида турган Маҳмудхўжа Беҳбудий орзу қилган дейиш мумкин. У ҳам мактаб, ҳам мадрасалардаги таълим тизимини, уларда ўқитиладиган фанларни, дарсликларни шарқона анъаналарни сақлаган ҳолда ислоҳ қилиш йўлидан бориб «усули жадид» мактабларининг миллий маданий тараққиётда муҳим омил бўлишини асослаб берганди. Чунки ўша вақтлардаги бошланғич синф ўқиш дарслигидаги матнлар форс-тожикча бўлиб, туркий тилда сўзлашувчи болаларнинг савод чиқариши, китоб мазмунини тушунишини анча қийинлаштирган. Шу сабабли Маҳмудхўжа Беҳбудий «Ойна» журналининг 1913 йил 1-сонидаги «Икки эмас, тўрт тил лозим» мақоласида: «Биз туркистонийларга туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур», – деб ёзади. Демак, Беҳбудий ўша вақтдаёқ ёшларни кўпроқ тил ўрганишга даъват этади.

Матбуот ва маориф равнақиға сезиларли ҳисса қўшган таниқли маърифатпарвар Абдулла Авлоний ҳам она тилини асраш ва ҳар хил қоришиқлардан тозалашға бағишланган «Ҳифзи лисон» (Садойи

Туркистон. 1914. №13) мақоласида шундай ёзади: «Миллий тилни йўқотмак – миллатнинг руҳини йўқотмақдир. Ҳайҳот, биз, туркистонликлар, миллий тилни сақламак бир тарафда турсин, кундан-кун унутмак ва йўқотмақдамиз». «Дуруст, – таъкидлайди адиб, – бизга ҳукуратимиз ўлан рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун керакли нарсадир. Лекин ўз ерида ишлатмак ва сўзламак лозимдир... Боболаримизга етишган ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас».

Муҳими, адиб даъватлари кўпроқ ёш авлодга мўлжалланган. Шу боис бу мақола муаллифнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» дарслигига ҳам киритилган.¹

Бундай мулоҳазаларни Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Қ.Рамазон, Элбек каби маориф фидойилари асарларида, публицистик мақолаларида ҳам учратиш мумкин. Хусусан, Элбекнинг «Тил» мақоласида ўз тилини ишлатишдан қочиб ўзга тилни ёқлаб сўзловчилар қаттиқ қораланган. Ер юзида яшаган ҳар бир эл ўз тили орқасидангина донг чиқара олишини вақтида тўла англаган Элбек бунинг тескарисини тутган эллар йўқола боришини ачиниш билан қайд этади. «Қўли устун бўлган бир эл ўзидан кучсиз бўлган иккинчи бир элни ўзига қаратмоқчи, ютмоқчи бўлганда, – деб ёзади у, – энг илгари шу элнинг тилини йўқотмакка киришарлар».² Муаллиф ана шу мантиқдан келиб чиқиб ўз қарашларини ёш авлод тафаккурига мос йўсинда ифодалаган. Зеро, адиб ўша пайтдаёқ ўзбек тилини камситиш ҳаракати бошланганлиги ва бу бора-бора уни йўқотиш сари тутилган йўл эканлигини ўқувчи ёшларга уқтирмоқчи бўлган, албатта.

Она тилига садоқат Элбекни тилшунос қилиб танитди. Унинг ўзбек тили муаммоларини ўрганиш, айниқса, мактабларда она тили ўқитиш масалаларига бағишланган рисола ва дарсликлари, қўлланмалари ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ оммалаша бошлаган. Гарчи ана шу манбаларнинг барчаси муаллифлари каби изсиз йўқотилишга маҳкум этилган бўлса-да, ёш қалбларга учкун солишга улгурганди. Яъни оз муддатда ёш авлод маънавиятида ўзгариш ясай олган. Шунингдек, она тилини асраш масаласи мактаб дарсликлари, газета мақолаларидан бадий адабиётга кўчиб улгургандики, бу кейинчалик жадид адабиётида алоҳида мавзу бўлиб кўзга ташланди. Энг муҳими, унинг чўғи бутунлай ўчиб кетмади. Орадан ярим асрлар ўтгач қайтадан учкунланиб, тагин алангаланди.

¹ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.60.

² Элбек. Тил // Иштирокиюн. 1920 йил 21 март.

Аниқроғи, она тили ҳақида қайғуриш ёш авлод маънавиятига пойдевор бўлувчи болалар адабиётида ҳам кўзга ташланди. Таъбир ҳоиз бўлса, бу ҳодиса ўтган асрнинг биринчи чорагидаги анъананинг қайта тикланиши эди.

Бунда Миразиз Аъзамнинг алоҳида ўрни бор. Шоирнинг «Тил дарси»ни фалсафий, таълим-тарбиявий жиҳатдан ўзликка қайтиш дейиш мумкин. 1975 йили ёзилган бу шеър гўё дастлабки қадам эди. Шеърдан англашиладики, лирик қаҳрамон грузин боласидан катта сабоқ олади.

- Грузин тилини биласизми? – деди.
- Грузин тилини билмайман, – дедим.
- Грузин тилини ўргатайми? – деди.
- Ўргат, – дедим.¹

Фиала исмли бола «меҳмон»га ўз исми, қишлоғининг номини фахр билан айтиб дарров ўз тилини ўргата кетади. Сухбатдош бирпасда боладан «ака», «опа», «қўл», «оёқ», «мен», «сен», «китоб» каби сўзларнинг грузинчасини билиб олади; айна пайтда, ўзи ҳам Фиалага «уй», «халқ», «кўча» деган ўзбекча сўзларни ўргатаётганда манзилига етиб келади. Аммо ана шу қисқа муддатда лирик қаҳрамон кичкинтой боладан бир жаҳон сабоқ олади. Унинг ўз тилига муносабати, ифтихори онгу шуурини сергаклантиради:

Лекин қулоғимда қолди сўзларининг қўнғироғи,
Кўзларимда «билдингизми» дегандай
Кўзларининг жовдираши.

Шеър росмана дарс ифодаси бўла олганидан ташқари савол-топшириқ ҳам берилади:

- Болалар! Сиз шундай қиласизми ҳеч?
- Сизнинг шахрингизга, қишлоғингизга
- Меҳмон келса узоқ эллардан,
- Сиз ўзбек тилини ўргатасизми?
- Ўзбек сўзларининг жарангини
- Меҳмон қулоғида янгратасизми?²

Афсуски, бу саволга шеър ёзилган вақтда «ҳа» дея жавоб бериш мумкин эмасди. Шу сабабли «дарс» таъсирчанлигининг нақадар юқорилигини мустақиллик йилларида ҳис қилаётирмиз. Унда қўйилган муаммонинг долзарблиги ҳамон пасайгани йўқ. Токи

¹ Миразиз Аъзам. Сайланма. 1-жилд. – Тошкент: Чўлпон, 2005. – Б.140 – 141.

² Ўша жойда.

«Потачилининг антиқа қизчалари, болалари» каби ўзбек тилини ўргатишдан кўзларимиз қувончдан жовдираши лозим.

Шоирнинг «Қирқ болага қирқ савол» шеърисида ҳам айрим жумбоқлар учрайдики, улар кичкинтойларнинг ўз эли, миллатини англаши, уни севиши ва обод этишига қаратилган. Демак, шоир юқоридаги «дарс»ни тасодифан ўтмаган. Уни мустаҳкамлаш йўлидан боради. Энг муҳими, ёш авлоднинг эртасига умид қилади. Уларга берилган тарбия беиз кетмаслигига ишонади. М.Аъзамнинг она тили ҳақидаги шеърлари истиқлол йилларида асл моҳияти билан намоён бўлди. Шоирнинг ёш лирик қаҳрамони энди ўз она тилини катталардан кам севмайди:

**Она тилим, туркий тилим,
Ардоқлигим ўзбек тилим,
Авайлайман сени доим
Қабоқ ила кўздек, тилим.**

Таъкидлаб кўрсатилган сўзлар тўрт бандли шеърнинг ҳар бирида турли сифатлар билан қўшиб такрорланади. Бунда ўзбек тилининг қадимлиги, кўрки, донолиги, онага тенглиги учун ҳам уни алмаштириб бўлмаслиги таъкидлана борилади. Шоир она тилини авайлашни кўзу қабоққа менгзаши ҳам бежиз эмас. Кўз – инсонга берилган илоҳий неъматлар ичида энг ардоқлиси. У ёруғ олам маъноси бўлишдан ташқари инсон ботинини ўзида намоён этади. Донишмандлар одамнинг кўзига қараб кимлигини айта олишган. Кўзимизни асраш билан нафақат ҳаёт мазмунини, балки ўзлигимизни, кўнглимизни асраган бўламыз. Худди шу хусусият она тилига ҳам хослигини шоир:

**Туркий тилим, кўркли тилим,
Ўзбек тилим, кўздек тилим, –**

мисраларига жо айлаган. Муҳими, болаларга ёшлигиданоқ она тилини севишга даъват этиш ана шундай сатрлар таъсирида оммалашди. Истиқлол йилларида болалар адабиётида бу мавзу турли оҳанг ва мазмунда жилоланди. Т.Адашбоев шеърининг жажжи лирик қаҳрамони она тилининг «жаҳон бўйлаб доврўғ солган» буюк Амир Темур, Мир Алишер, Бобур мирзо шеърларидан ранг ва қиёс олган»лигини таъкидлаб:

**Шундай тилдан тонар бўлсам,
Қийма-қийма бўлсин тилим,
Алла бўлиб жаранг олган
Она тилим – жону дилим, – дея қасамёд қилади.
Шу каби шеърларнинг эндиликда бошланғич синф ўқиш китоб-**

ларидан кенг ўрин эгаллаши ҳам, аслида, маънавиятимиз ўзанларининг мустаҳкамлиги далолатидир.

**Ғиёсов Б.,
ТДШИ доценти**

МУРОДХЎЖА СОЛИХИЙ ТИЛ ИЛМИНИНГ БИЛИМДОНИ, ТАРЖИМОН СИФАТИДА

Буюк форс шоири Саъдий Шерозийнинг машҳур «Ғулистон» асарини ўзбек тилига ўгирган таржимонлардан бири Муродхўжа домла Солихий эдилар. Муродхўжа домла 1873 йили Тошкент шаҳрининг Шайхантоҳур даҳасидаги Тарновбоши маҳалласида Муҳаммад Солиххўжа Раҳматхўжа Қорахўжа эшон ўғли (1246/1830) авлодига мансуб оилада туғилган. «Муҳаммад Солиххўжа мулла Раҳматхўжа ўғли ўз даврининг таниқли олимларидан бири бўлиб, насл-насаби шайх Умар Боғистоний (691/1291 – 1292) авлодига мансубдир».¹ «Унинг ота-боболари XV – XIX асрларда шайх Хованд Тоҳур авлодлари сифатида танилганлар ва Тошкентдаги ижтимоий ва маънавий ҳаётда ўзининг донолиги, фаоллиги ва зукколиги билан ажралиб туриш баробарида маъмурий ва диний амалларни эгаллаганлар».²

«Муҳаммад Солиххўжанинг аждодлари халифа Умар ибн Хаттобдан (642 – 644) бошланиб, XIX асргача давом эттирилган».³ «Муҳаммад Солиххўжа Раҳматхўжа яратган «Тарихи жадидаи Тошканд» асарининг Тошкент тарихи бўйича муҳим манба эканлиги анча илгари эътироф этилган ва бу соҳада бир қанча тадқиқотлар чоп қилинган. «Тарихи жадидаи Тошканд» Қўқон хонлигида юзага келган ўзига хос тарихнавислик мактаби доирасида ёзилган йирик манбалардан бири бўлиб, даври, географик қамрови ва ҳажми жиҳатидан XIX асрда яратилган бошқа тарихий асарлардан ажралиб туради».⁴ Икки жилддан иборат бу асарнинг биринчи жилди Ўрта Осиё ва унга қўшни мамлакатларнинг ўрта асрлар тарихига бағишланган ва мазмунан компилятив қисмдир. Иккинчи жилдда эса XIX аср тарихи, аниқроғи, Қўқон хонлиги ва унга қўшни ҳудудлар, айниқ-

¹ Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжанинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср): Тарих фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б.21.

² Ўша ерда.

³ Қўрсатилган манба. – Б.10.

⁴ Қўрсатилган манба. – Б.21.

са, Тошкент тарихини ўрганишда бирламчи маълумотларни ўзида жамлаган.

Муродхўжа домла Солиҳий мактабда савод чиқарди, адабиёт, тарих, форс ва араб тилларидан сабоқ олди. Сўнг мадрасада таҳсилни давом эттириб, турк, форс, араб тиллари, ислом фалсафаси, жамиятшунослик, жуғрофия фанларини катта қизиқиш билан ўрганди. Шарқ тиллари, ислом тарихи, калом ва фикҳ илмларининг чуқур билимдони бўлиб етишди. «Муродхўжа домла таҳсилни Бухорода олганлар ва 1905 йили «Шарҳи Али шарҳи ақоид» асарини, 1917 йилда эса араб тилида яна бир асарни Бухорода нашр қилганлар».¹ Шундан кейин Муродхўжа домла Шайхонтохурдаги Эшонқули дўдхо мадрасасида мудarrisлик қилади. «Истеъдодли қалам соҳиби ХХ аср бошларида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этадилар».² У Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги ислоҳотчиларга мансуб бўлиб, миллатни қолоқликдан халос этишга, янги даврга муносиб кишилар қаторидан жой олишга интилди.

«Жадидчилик» деб ном олган маърифатпарварлик ҳаракатига уюшган миллат фарзандлари Туркистон халқини диний ва дунёвий илмлар билан қуроллантириш, янги усул ва услубдаги мактабларни очиш, миллий театрни яратиш, газета, журнал, китоб ноширлигини амалга оширишни биринчи галдаги вазифалардан санадилар. Жадидлар янгича маориф ва таълим, европача илм-фанни жорий этиш ва уни ёйиш тарафдори эдилар.

1917 йил май ойида Тошкентда ўтказилган мусулмон ўқитувчилари қурултойида янги усулдаги мактаблар уч: қуйи, ўрта ва юқори босқичга бўлиниши ҳақида қарор қабул қилинди. Асосий ўқитиладиган фанлар сирасида ислом таълимоти асослари, она тили, рус тили, арифметика, табиатшунослик, тарих (Ўзбекистон ва Россия тарихи), жуғрофия бор эди. Қурултойда ташкил этилган Мусулмон ўқитувчилар кенгаши раиси этиб Муродхўжа Солиҳхўжаев сайланди.³

1918 йилдан эътиборан Тошкентда янги усулдаги мактаблар кўпая бошлади. «ХХ аср 20-йилларининг бошларида тараққийпарвар олим Тошкентнинг Хадра мавзесида жойлашган Навоий

¹ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёмалар фонди. Инв.№13414.

² Ғиёсов Т. «Гулистон» асарининг моҳир мутаржими // Сиймо. 2006 йил. Ёз. – Б.34.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи боб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент, 2000. – Б.133 – 134.

номидаги таълим-тарбия техникумида фаолият кўрсатиб, миллатни уйғотиш борасида жиддий ишлар олиб борди».¹ 20 – 30-йилларда Муродхўжа домла Тошкентнинг Эски шаҳарида дарс берди. Устознинг шогирдларидан бири – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, профессор, педагогика фанлари доктори А.Зуннуновнинг ёзишича, «...домла тил қоидаларини, уни ўқитиш усулларини мукамал билган устоз эдилар».²

Муродхўжа Солиҳий шеърят илмидан ҳам анча-мунча хабардор бўлган, байтлар битган. Жумладан, 1929 йили Абдулла Қодирийнинг «Мехробдан чаён» романи босилиб чиқиши билан муаллифга бағишлаб шеърий мадҳия ёзган».³ Шунингдек, Муродхўжа домла Саъдийнинг «Гулистон»идаги аксарият шеърларни ҳам ўзига хос маҳорат билан ўзбек тилига таржима қилган. Муродхўжа Солиҳийнинг форс тилида ёзган шеърлари ҳам бор. Хусусан, «1910 йилда «Мифтаҳ ул-адаб» номли арабча китобнинг интиҳосида Муродхўжа домланинг шеърларидан намуналар жой олган».⁴

Собиқ мустабид тузумнинг қатағон сиёсати авж олган, жадидлар НКВД томонидан таъқиб қилинаётган йилларда илм фидойиси Бўстонлиқ томонларда жон сақлаб, ижод билан шуғулланишда давом этган. Афсуски, домланинг қанчадан-қанча сафдошлари, мустақиллик ва тараққиёт тарафдорлари бошига кўп кулфатлар ёғилди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида шўролар ҳукумати мамлакатда бир оз бўлса-да диндорларга эркинлик беришни лозим топди. Шу боис «1943 йилнинг октябрида Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назоратининг биринчи таъсис қурултои чاقирилди. Қурултойда муфти Эшон Бобохон ҳазратлари диний назоратнинг раиси, шайх Муродхўжа Солиҳий эса раис муовини этиб сайландилар».⁵

«1945 йилда Ўрта Осиё минтақасидаги бир гуруҳ мусулмонлар исломнинг асосий фарзларидан бири бўлмиш Макка ва Мадинага ҳаж сафарини бажо келтирдилар. Бу гуруҳга Эшон Бобохон билан Муродхўжа Солиҳий бошчилик қилдилар. Сафар қатнашчилари Ашхобод – Техрон – Бағдод – Миср орқали Жидда шаҳрига етиб

¹ Кўрсатилган асар. – Б.274.

² Зуннунов А. Ҳаёт – ибрат манбаи. – Тошкент, 2000. – Б.133 – 134.

³ Ғиёсов Т. «Гулистон» асарининг моҳир мутаржимии // Сиймо. 2006 йил. Ёз. – Б.35.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзма №13414.

⁵ Бобохонов Ш. Сўнмас зиё. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.23.

борганлар, 1945 йилнинг 15 февралда Тошкентга қайтиб келганлар».¹

«Шарқшунос олим Техрон шаҳрида эронлик шоир, «Иқдом» газетасининг муҳаррири Аббос Ҳашмий билан суҳбатда бўлган. Бу ҳақда «Иқдом» газетасида мақола ҳам босилиб чиқади. Ҳаж сафари амалга оширилганлиги ҳақидаги ахборот ва расмлар «Шарқ ҳақиқати» журналининг 1946 йил 3 – 4-сонларида чоп этилади. Мазкур ахборот, шунингдек, Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний назорати журналининг 1946 йил 3 – 4-сонларида ҳам кенг жамоатчиликка маълум қилинади».² Журналнинг 1946 йил 3 – 4-сонларида Муродхўжа Солиҳийнинг каттагина мақоласи расмлар билан берилган».³ «Ҳаж сафари чоғида Муродхўжа Солиҳий домла ўлкамизда ислом анъаналарининг тикланиши ва ривож топиши ҳақида форс ва араб тилларида маърузалар қилган. 1951 йили Муродхўжа домла «Тарихи жадидаи Тошканд» асарига тақриз ва илова ёзгани ҳақида маълумотлар мавжуд».⁴

Шайх Муродхўжа Солиҳий диний назоратнинг раҳбарларидан бири сифатида ўтмишдаги машҳур мусулмон даҳоларига тарихий ёдгорликларни тиклаш ва таъмирлаш, Ўзбекистонда исломий ўқув юртларини очиш, ислом давлатлари вакиллари, шунингдек, Ғарб мамлакатлари дин, илм ва маданият арбобларини қабул қилиш, улар билан расмий учрашувлар ва музокаралар ўтказишда жонбозлик кўрсатди. Муродхўжа Солиҳий диний назоратда фаолият кўрсатар экан, Шарқни, қолаверса, араб дунёсининг урф-одатларидан тортиб то илм-фани, адабиёти санъати ва маданиятининг нозик қирраларигача ўрганди. Хорижий мамлакатларга қилган хизмат сафарлари илгари ўзлаштирган назарий билимларини янада бойитди. Илмий салоҳият соҳиби Шарқ мамлакатлари ҳақидаги билим ва тасаввурларини таълим ҳамда жонли суҳбатлар жараёнида, оммавий ахборот воситалари учун берган шарҳлари, суҳбатлари орқали халқ ҳукмига ҳавола қилган. У киши турли Шарқ мамлакатларида сафар қиларкан, у томонлардаги диний ва жамоат арбоблари, олимлар, мутафаккирлар билан кўплаб ижодий мулоқотларда бўлган, ўзбек халқининг бой тарихий мероси, маънавияти, илм-фани ва урф-одатлари ҳақида араб ҳамда форс тилларида маърузалар

¹ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Кўлёзма №13414.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

ўқиган, кўплаб интервьюлар берган. Архивда сақланаётган қўлёзма манбаларда ёзилишича, аллома нафақат ўзбек тили, балки араб ҳамда форс-тожик тилида ҳам ажойиб нутқ маҳоратини намойиш қилган. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, хорижий тилларни соф адабий услубда ҳам ёзма, ҳам оғзаки ифода этишни мукамал ўзлаштириб амалда қўллаган таржимонлар, олимлар ниҳоятда оз. У кишининг ташаббуси билан Тошкентда ҳар йили ҳижрий тақвим чоп этилиб, диний назоратнинг журнали чиқа бошлаган. Бинобарин, диний назоратдаги халқаро ёзишмалар ва дипломатик протоколни олиб боришда ҳам катта салоҳият соҳиби хизматларини инкор қилиб бўлмайди. Раис муовинининг араб ва форс тилларини пухта ўзлаштирганлиги бу вазифаларни муваффақиятли амалга оширишда кўл келган.

Муродхўжа домла ўздан улкан ёдгорлик қолдирди. У 1909 йили буюк форс мутафаккири Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбекчага ўгириб, «Шавқи Гулистон» номи билан нашр эттирди. «Солиҳий домла ўзбек тилига таржима қилган асарнинг сўзбошисида шайх Саъдийнинг тарбиявий аҳамиятга молик «Гулистон»ни халқимизнинг беқиёс ва бой маънавиятини янада бойитиш йўлидаги яхши ишлардан бири бўлиб қолишига умид қилганлар. Бизнинг давримизда «Гулистон»нинг такроран чоп этилиши бу эзгу ниятнинг рўёбга чиққанлигидан яққол далолатдир».¹

«Гулистон» асари – форс насрининг кичик ҳажмдаги новеллаларидан иборат гўзал намунаси. Бу асар ўрта аср ҳикоятларида ўзининг нафислиги, ўткирлиги ва ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Шайх Саъдий «Гулистон» асарини яратиши билан мумтоз форс адабиётида адабий жанрнинг янги тури – новелла жанрига тамал тошини қўйди ва жанрнинг келгуси тараққиётига катта таъсир кўрсатди. «Гулистон» асари 1258 йили яратилган бўлиб, форсийдаги аслияти мактабларда асосий ахлоқ дарслиги сифатида ўқитилган. Уни ўзбек китобхонларига ўз она тилида етказишга бир неча мартаба ҳаракат қилинган. Жумладан, «XIV асрда Сайфи Саройи, XIX аср охирида Муҳаммадризо Оғаҳий асарни қисқартириб таржима қилган. 1905 йилда «Гулистон»ни Тошкентдаги Ғулomҳасан Орифжонов матбаасида Муродхўжа домла Солиххўжа ўғли «Шавқи Гулистон» деб номлаб чоп эттирдилар. Филология фанлари номзоди Раҳматилла Баракаев ўзбекча таржималар орасида (ҳат-

¹ Саъдий Шерозий. Гулистон / Мулло Муродхўжа Солиҳий таржимаси. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 6.

то XX асрда қилинган таржималарни кўзда тутганда ҳам) «Шавқи Гулистон» энг тўлиқ таржимадир деб таъкидлайди». ¹ Муродхўжа домла «Гулистон» таржимасига киришар экан, дастлаб унга тузилган ўнлаб луғат ва шарҳлар билан танишиб, улар асосида аслиятнинг ўзига хос илмий-танқидий матнини ҳам яратган. «Аслида, мулла Муродхўжанинг хизматларининг ўзиёқ катта таҳсинга сазовор, чунки таржима учун мукамал матн тузганлар». ²

«Бобомиз Туркистон маънавий-маданий ҳаётида катта из қолдирган алломадир». ³ Атоқли олим ўз тақдирини юртимиз, халқимиз озодлигию тараққиёти билан узвий боғлаган фидойи, ватанпарвар инсон эди, у мамлакатимизнинг халқаро майдонда ижобий имиджини яратиш йўлида кўп йиллар самарали фаолият кўрсатди. Олижаноблик, хушуомалалик, вазминлик, меҳрибонлик, юқори маънавият сингари ажойиб инсоний фазилатлар бу улуг зотга хос бўлган. Муродхўжа Солиҳий 1951 йили кексалиги боис нафақага чиқди ва 1953 йил 10 ноябрда вафот этди.

*Холбоева М.,
ТВДПИ доценти,
Қодирова Ш.,
ТВДПИ талабаси*

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА «ҚЎШМА ГАП ТУРЛАРИНИНГ МАЪНОДОШЛИГИ» МАВЗУИНИНГ ЎҚИТИЛИШИ

Ҳозирги она тили таълими ёшларнинг нутқий фаолиятини шакллантириш ва ривожлантиришни бош омил деб ҳисоблар экан, қўшма гап синонимияси устида доимий равишда амалий-ижодий ишлаш талаб этилади. ⁴

Қўшма гап синтаксисини ўқитиш жараёнида берилган содда гап жуфтларидан тенг боғловчилар, эргаштирувчи боғловчилар, юкломалар, оҳанг ва бошқа воситалар ёрдамида қўшма гаплар тузиш;

¹ Ғиёсов Т. «Гулистон» асарининг моҳир мутаржими // Сиймо. 2006 йил. Ёз. – Б.36.

² Саъдий Шерозий. Гулистон / Мулло Муродхўжа Солиҳий таржимаси. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.7.

³ Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. III тўплам / Масъул муҳаррир т.ф.д., проф. Ш.Воҳидов. – Тошкент, 2012. – Б.234.

⁴ Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. –Б.153.

улардан фойдаланиб турли мавзуларда кичик матнлар яратиш каби ижодий-амалий топшириқлардан унумли фойдаланиш орқали ўқувчи онгига қўшма гаплар тузиш юзасидан зарурий кўникма ва малакаларни сингдириш лозим.

Қўшма гапларни ўрганишда гап синонимияси устида ишлаш унинг мазмунини тўлиқ тушунишга, нутқни раво, ранг-баранг ҳамда жозибador қилишга ёрдам беради. Бадий матнларни лисоний таҳлил қилиш, ундаги қўшма гапларнинг қандай йўл билан тузилганини шарҳлаш, ижодий тафаккурни ривожлантириш билан бирга нутқий маҳоратнинг рисоладагидек шаклланишига ёрдам беради.

Ўқувчилар ижодий тафаккурини ривожлантиришда интерфасол усуллар ўзига хос ўрин тутди. Масалан, қўшма гаплар маънодошлигини ўрганишда «Бурчаклар стратегияси» усули яхши самара беради. Бу ҳақда қуйидаги фикрни юритмоқчимиз.

Ўқитувчи синф хонасининг учта бурчагига бир нечта қўшма гаплар ёзилган табличкаларни осиб қўяди. Ўқувчилардан ўзларига ёққан гапларнинг олдига боришлари сўралади. Улар ўз-ўзидан уч гуруҳга бўлинади. Гуруҳда нечта ўқувчи бўлса, уларнинг барчаси иштирок этади. Улардан ўз бурчакларидаги қўшма гапларнинг маънодошларини аниқлаш ва айтиш сўралади. Масалан:

1-бурчақда. *У шу қуюн чирпирагида югуриб ташқарига чиқиб кетарди-ю, лекин котиба қизда шубҳа уйғотишни истамади* (Л.Бўрихон).

2-бурчақда. *Қўшиқчининг кўзларида ёш йилтиради, овозига билинар-билинмас титроқ кирди.*

3-бурчақда. *Шундай одамлар борки, улар фақат ўзларини ўйлайдилар.*

1-бурчақдаги «*У шу қуюн чирпирагида югуриб ташқарига чиқиб кетарди-ю, лекин котиба қизда шубҳа уйғотишни истамади*» гапининг зидлов боғловчили қўшма гаплигини, унинг эргашган қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гаплар билан маънодош бўлишини айтдилар. Яъни:

У шу қуюн чирпирагида югуриб ташқарига чиқиб кетарди, котиба қизда шубҳа уйғотишни истамади.

У шу қуюн чирпирагида югуриб ташқарига чиқиб кетмади, котиба қизда шубҳа уйғотишни истамади.

У шу қуюн чирпирагида югуриб ташқарига чиқиб кетмади, чунки котиба қизда шубҳа уйғотишни истамади.

2-бурчақдаги «*Қўшиқчининг кўзларида ёш йилтиради, овозига билинар-билинмас титроқ кирди*» боғловчисиз қўшма гап бўлиб,

у куйидаги бириктирув боғловчили қўшма гап, сабаб муносабатини ифодаловчи қўшма гаплар билан маънодош ҳисобланади:

Қўшиқчининг кўзларида ёш йилтиради ва овозига билинар-билинмас титроқ кирди.

Қўшиқчининг кўзларида ёш йилтиради, шунинг учун овозига билинар-билинмас титроқ кирди.

3-бурчақдаги талабалар «Шундай одамлар борки, улар фақат ўзларини ўйлайдилар» гапининг эргашган қўшма гаплигини айтадилар. Бу гапнинг маънодошларидан бири боғловчисиз қўшма гаплигини, иккинчиси эса содда гаплигини таъкидлайдилар. Яъни:

Шундай одамлар бор, улар фақат ўзларини ўйлайдилар.

Фақат ўзларини ўйлайдиган одамлар бор.

Бу усулни амалга ошириш жараёнида ўқувчи ўйланади, изланади, ўртоғининг фикрини такрорламасликка ҳаракат қилади. Луғат бойлиги янги гаплар билан бойийди. Фикрлаш қобилияти кенгаяди, болалар ҳозиржавобликка ўрганадилар.

2. «Давом эттир» усули. Мазкур усулда ўқувчиларга ўзлари айтган қўшма гапнинг маънодошини келтириш сўралади. Шунингдек, айtilган содда гапларни қўшма гапларга ёки қўшма гапларни содда гапларга айлантириш топшириғи ҳам берилиши мумкин. Масалан:

Саховатсиз киши мевасиз дарахтдир, мевасиз дарахтни кесиб ёндиргин (Боғловчисиз қўшма гап).

Саховатсиз киши мевасиз дарахтдир, шунинг учун мевасиз дарахтни кесиб ёндиргин (Эргашган қўшма гап).

Ёки:

Билиб қўйки, сени ватан кутади (Эргашган қўшма гап).

Сени ватан кутишини билиб қўй (Содда гап).

Шундай қилиб, «Қўшма гап турларининг маънодошлиги» мавзуини ўтиш вақтида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш, уларни ижодий фикр маҳсулини тўғри, равон, мақсадга мувофиқ тарзда баён этишга ўргатиш мавзунинг мукамал ўзлаштирилишига ҳамда ўқувчиларнинг фаоллигини оширишга хизмат қилади. Бу йўналишда ташкил қилинган машғулотнинг бош мақсади ҳам грамматик қоидаларни қуруқ ёдлатиш билан чегараланмаслиги керак.

*Xolboyeva M.,
TVDPi dotsenti*

*Salimova D.,
TVDPi talabasi*

O'ZBEK TILI DARSLARIDA «AYIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR» MAVZUYINING O'QITILISHI

O'quvchilarning qo'shma gap yuzasidan egallagan bilim, ko'nikma va malakalari, asosan, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda ifodalash bilan baholanadi.

Ma'lumki, ona tilining boshqa bo'limlari kabi «sintaksis»ni o'qitishda ham innovatsion texnologiyadan foydalanish yaxshi natija beradi. «Ayiruv bog'lovchili qo'shma gap» mavzuyini o'rganishda «B-B-B» usulidan foydalanish ham maqsadga muvofiq. Quyida «Ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplar» mavzuyini o'qitishda «B-B-B» usulidan foydalanish metodikasi xususida fikr yuritmoqchimiz.

Bu usul talabalarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishlari, turli g'oyalarni bayon qilish chog'ida boshqalarning ham ilhom bilan ishlashlariga imkon beruvchi usuldir. «B-B-B» usuli faollashtirishning muhim usulidirki, unda tanho ishlash mumkin emas. Bu usuldan mavzuni muhokama qilish yoki istalgan qandaydir muammoni hal etishda foydalaniladi.

«B-B-B» usulining texnologik kartasi

Ish bosqichlari va mazmuni	Faoliyat	
	O'qituvchi	O'quvchi
I bosqich. Tayyorlov	Mazmunini aniqlaydi, maqsadni, natijalarni, baholash mezonini shakllantiradi.	
II bosqich. Kirish	Mavzuning maqsadi, natija va baholash mezonini e'lon qiladi. «Aqliy hujum» usuli maqsadni amalga oshirish vositasi ekanligini tushuntiradi. Berilgan muammoni bayon qilib, boshlash to'g'risida buyruq beradi.	

III bosqich. G'oyalarni kiritish	G'oyalarni magnitofon yoki videolenta- ga, qog'oz varag'iga yoki yozuv taxtasi- ga yozib olishni tashkil qiladi.	Muammoni yechish bo'yicha g'oya va tak- liflar haqida mulohaza yuritadilar.
--	--	--

Biz quyida «Sintaksis»da o'qitiladigan «**Ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplar**» mavzuyini o'qitish jarayonida «**B-B-B**» usulini qo'llash haqida fikr yuritmoqchimiz.

O'qituvchi darsning **1-bosqichida** quyidagi savollardan foydalanadi:

1. Ayiruv bog'lovchilari deb nimaga aytiladi va unga qaysi bog'lovchilari kiradi?
2. Sodda gap tarkibidagi uyushiq bo'laklarni bog'lovchi vositalar haqida nimalarni bilasiz?
3. Qo'shma gap qismlarining ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'lanishi haqida nimalarni bilasiz?

O'quvchilarga 5 daqiqa vaqt ajratiladi, ular o'sha vaqt mobaynida yuqorida berilgan jadvaldagi «**Bilaman**» sarlavhasi ostidagi misollar asosida ayiruv bog'lovchilarining vazifalari haqida bilganlarini doskaga yozadilar (5-6 o'quvchi bittadan ma'lumot yozishlari ham mumkin).

Izoh: O'quvchilar tomonidan yozilgan ma'lumotlar darsning yakuni-ga qadar o'chirilmaydi, chunki doskada yozilgan barcha ma'lumotlar (to'g'ri yoki xato bo'lishidan qat'i nazar) dars so'ngida yana bir marta tahlil qilinadi.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
<p>1. Navoiy goh otda, goh piyoda paydo bo'lar edi.</p> <p>2. O'ktam tolga suyanib dam cholga, dam tegirmonga qarab indamay turaverdi.</p> <p>3. Ko'z yoshi yo ko'n-gildagi g'am-g'ussaning damini kesish, yo berahmning rahmini keltirish uchun to'kiladi.</p>	<p>1. Goh shirin o'ylar xayolini olib ketar, goh yomon o'ylar yuragini olib qo'yardi (M. Ismoilii).</p> <p>2. Dam birdan kun qizib ketadi, dam bulut kelib jala quyadi (Q. Jo'ra).</p> <p>3. Bir men boraman, bir u keladi (So'zl.).</p>	

Ikkinchi bosqichda o'quvchilar juftlikda ishlab ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplar bo'yicha nima bilishni xohlaslari haqida savol shakl-lantiradilar.

Ma'lumki, dastur va darsliklarda ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplarning shakliy-mazmuniy muvofiqligi va nomuvofiqligi masalasini o'rganish e'tibordan chetda qolgan. O'qituvchi bu masalani o'rganish uchun talabalarning o'zidan foydalanadi. Darsning bu bosqichida «B-B-B» usulining ikki xil usulidan birini qo'llash mumkin.

O'qituvchi bu metodni qo'llashdan oldin «B-B-B» texnologiyasining asosiy qoidalarini talabalarga eslatadi.

1-metodda o'qituvchi guruhdagi talabalarning barchasiga savollar bilan murojaat etsa, 2-metodda guruh kichik guruhlarga bo'linib bir-birlariga savollar beradilar.

Muammoli savollar talabalarga tushunarli, qiziqarli bo'lishi lozim. Aks holda, ko'zlangan maqsadga erishmaslik mumkin.

1-metodda o'qituvchi barcha talabalarga quyidagi savollar bilan murojaat etadi:

Yuqorida keltirilgan jadvalning «**Bilaman**» sarlavhasi ostida berilgan «*Navoiy goh otda, goh piyoda paydo bo'lar edi*», «*O'ktam tolga suyanib dam cholga, dam tegirmonga qarab indamay turaverdi*», «*Ko'z yoshi yo ko'ngildagi g'am-g'ussaning damini kesish, yo berahmning rahmini keltirish uchun to'kiladi*» gaplari bilan «**Bilishni xohlayman**» sarlavhasi ostidagi «*Goh shirin o'ylar xayolini olib ketar, goh yomon o'ylar yuragini olib qo'yardi*», «*Dam birdan kun qizib ketadi, dam bulut kelib jala quyadi*», «*Bir men boraman, bir u keladi*» gaplarining shakliy-mazmuniy jihatdan o'xshash hamda farqli xususiyatlarini aniqlang va tushuntiring.

2. Jadvalda berilgan «*Goh shirin o'ylar xayolini olib ketar, goh yomon o'ylar yuragini olib qo'yardi*», «*Dam birdan kun qizib ketadi, dam bulut kelib jala quyadi*», «*Bir men boraman, bir u keladi*» gaplarining mazmuniy tuzilishini tahlil qiling.

3. Yuqorida berilgan ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplar shakl va mazmun jihatidan qanday belgilariga ko'ra ziddiyatli munosabatga kirishgan?

O'qituvchi barcha talabalarga yuqoridagi savollar bilan murojaat etadi va savollarga oid fikrlarini aytishni so'raydi.

Bu o'rinda aytib o'tish joizki, talabalarga mavzuga oid ahmoqona g'oyalarni ham aytishga ruxsat beriladi. Aytilayotgan fikrlar ichidan asosiy g'oyalar e'tiborga olinib yozuv taxtasiga yozib boriladi. «B-B-B» usulining yakunida barcha g'oyalar to'planadi va umumlashtirilib muammo yechimiga xulosa yasaladi.

2-metodda ham bir-biriga savol beradigan kichik guruh shu yoki shunday savollar bilan murojaat etadilar. Har bir kichik guruhlarga «aqliy hujum» o'tkazish uchun savollar beriladi. Bu savollar oldindan o'qituvchi tomonidan tayyorlab qo'yiladi.

Har bir kichik guruh «aqliy hujum»da aytilgan g'oyani yozib olish uchun bittadan talabani ajratadi va jarayon tugashi bilan uni guruhning barcha a'zolariga taqdim etadi.

«B-B-B»ning bu usuli qisqa davrda bir savolning bir necha jihati ishlab chiqilishi zarur bo'lganda, ayniqsa, foydalidir.

Kichik guruhlar bir-birlariga savollar bilan murojaat etayotganlarida o'qituvchi rahbar sifatida ularni boshqarib boradi.

Talabalar o'z fikrining to'g'riligini isbotlashga harakat qiladi, boshqalar fikrini rad etadi. O'qituvchi qaysi guruhga yordam ko'rsatish zarurligini sezsa ularga ko'maklashadi. Har bir guruhda hosil bo'lgan g'oyalar yozuv taxtasiga yoziladi.

Uchinchi bosqichda o'qituvchi tomonidan tayyorlab kelingan ma'lumotlar o'quvchilarga tushuntiriladi yoki o'qib beriladi.

To'rtinchi bosqichda o'quvchilar tomonidan ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplarning mazmuniy murakkablashuviga oid ma'lumotlarni doskaning «**Bilib oldim**» qismiga yozib boradilar. O'quvchilar bir vaqtning o'zida daftarlari ham yangi mavzu haqidagi ma'lumotlarni qayd qiladilar.

Beshinchi bosqichda o'qituvchi doskadagi chizmaning «**Bilishni xohlardim**» qismidagi savollarga o'quvchilarning diqqatini jalb etadi. Barcha savollarga o'qituvchi va o'quvchi tomonidan bugun o'rgangan bilimlarining tahlili asosida javob topadilar.

Oltinchi bosqichda o'quvchilar tomonidan chizmaning «**Bilaman**» qismida yozilgan fikrlar beshinchi bosqichda ko'rsatilgan tartibda, ya'ni belgilar qo'yish orqali hamda yangi o'rganilgan ma'lumotlarni oldingi bilgan ma'lumotlari bilan taqqoslagan holda tahlil qilinadi.

Dars yakunida kichik guruhlar tomonidan aytilgan g'oyalar umumlashtiriladi va mavzuga yakun yasaladi.

O'qituvchi darsda faol qatnashgan talabalarni rag'batlantiradi, zarur topshiriqni berib mashg'ulotni yakunlaydi.

O'qituvchi darsda faol qatnashgan talabalarni rag'batlantiradi, zarur topshiriqni berib mashg'ulotni yakunlaydi.

Shunday qilib, talabalarning «**Ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplar**» mavzuyini mukammal o'zlashtirishlarida «**B-B-B**» usuli alohida ahamiyatga ega interfaol usullardan sanaladi.

ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA «KO'RMOQ»
FE'LI ISHTIROKIDA TUZILGAN QO'SHMA FE'LLAR
VA IBORALARNING QO'LLANISHI

Ko'rmog fe'li ko'p ma'noli so'z bo'lgani uchun semantik doirasi keng fe'llar tarkibiga kiradi. Semantik doirasi keng fe'llar ko'makchi va yetakchi fe'l funksiyalarida turli harakat va holatlarni ifodalaydi. Ko'rmog fe'li ham ko'makchi va yetakchi fe'l vazifalarida qo'llana oladi. A.Qahhor asarlarida bu fe'lining ko'makchi va yetakchi fe'l vazifalarida qo'llanishi juda ko'p o'rinda ko'zga tashlanadi. Buni quyidagi gaplar misolida ham aniqlaymiz. *Ahmadjon mototsiklchilarning qorasini ko'rib pulemyotini taxt tutgan holda qulay paytni kutib turgan edi, o'ttiz – qirq metr naridagi bug'doy poya orasida bir nemisning boshini, undan keyin yelkasini ko'rib qoldi («Oltin yulduz»).* *Nosirov bir stakan za'faronday yaxna choyni nafas olmay shimirdi, stakanni taq etib stolga qo'ydi-da, qip-qizil, silliq, derazaning aksi ko'rinib turgan yaltiroq boshini silar ekan, kulimsirab: ... («Sinchalak»)* *Anchadan keyin Bo'taboy Ahmadjonning ko'kragidagi «Qizil yulduz» ordenini xuddi kapalakni ushlaganday ehtiyot bo'lib ushlab ko'rdi («Oltin yulduz»).* *Eshikka chiqqanda yana pisanda qildi: – Yana o'ylab ko'ring, – dedi («Oltin yulduz»).*

Ushbu sintaktik qurilmalarda *ko'rib qoldi, ko'rinib turgan, ushlab ko'rdi, o'ylab ko'ring* fe'l shakllari qo'llangan. *Ko'rib qoldi, ko'rinib turgan* fe'l shakllarida esa *ko'rmog* fe'li yetakchi fe'l funksiyasida qo'llangan. *Ushlab ko'ring, o'ylab ko'ring* fe'l shakllarida esa *ko'rmog* fe'li ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib «harakatni bajarishga urinish, sinab ko'rish, qis-tash»¹ ma'nolarini ifodalaydi.

Abdulla Qahhor *ko'rmog* fe'li ishtirokida tuzilgan qo'shma fe'llardan ham unumli foydalanadi. *Ko'rmog* fe'li ishtirokida tuzilgan qo'shma fe'llar ikki so'zning birikuvidan iborat bo'lsa-da, ulardan yaxlit bir ma'no anglashiladi. Ko'rmog fe'li ishtirokida tuzilgan barcha qo'shma fe'llarning qismlari orasida sintaktik aloqa bo'lmaydi. *Nechuk ekanki, Saida raising taklifini ma'qul ko'rmadi-yu, majlis ahli uning ra'yiga yuradi!* («Sinchalak») *Bu o'rmonda turib qaltis zarba yegan, lekin hali yanchib tashlanmagan dushmanga qarshi yangi hujumga tayyorgarlik ko'rish*

¹ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – B.363.

kerak edi («Oltin yulduz»). To'y sabab bo'lib, Muhayyoning bitta imtihoni kuzga qolgan edi, shunga tayyorgarlik ko'rmoqchi bo'lganida Salimjon: «O'sha fakultetda o'qimaysan!» – deb turib oldi, aftidan, Naimjon shu fakultetda o'qir edi («Muhabbat»).

Birinchi gapda bo'lishsiz shakldagi *ko'rmoq* fe'li *ma'qul* oti bilan birikib kelgan. Har ikki qism yaxlit holda bir umumiy leksik ma'noni ifodalaydi, ya'ni *ma'qul ko'rmoq* fe'li bo'lishsiz shaklda harakatning inkorini ifodalaydi. *Ma'qul ko'rmoq* fe'li «topmoq, ... deb bilmoq»¹ ma'nosini anglatadi. Ba'zan *ma'qul ko'rmoq* fe'lini *ma'qullamoq* fe'li bilan almashtirib qo'llash mumkin. Bu ham ushbu fe'lning qo'shma fe'l ekanligidan, uning qismlari bir butun holda leksik ma'no ifodalashidan dalolat beradi. Misollarni qiyoslang: *Saida raisning taklifini ma'qul ko'rmadi, ... Saida raisning taklifini ma'qullamadi.*

Ikkinchi gapda ham *ko'rmoq* fe'li ishtirokida tuzilgan qo'shma fe'l berilgan. Bu qo'shma fe'l *ko'rmoq* fe'lining tayyorgargarlik so'zi bilan birikuvidan tashkil topadi. *Tayyorgarlik ko'rmoq* fe'li «biror ishni amalga oshirish uchun oldin harakat qilmoq» ma'nosida qo'llanadi. Bu fe'lning o'mida ba'zan *tayyorlamoq* fe'lini almashtirib qo'llash mumkin. Taqqoslang: *lekin hali yanchib tashlanmagan dushmanga qarshi yangi hujumga tayyorgarlik ko'rish kerak edi..., lekin hali yanchib tashlanmagan dushmanga qarshi yangi hujumga tayyorlanish kerak edi.*

Uchinchi gapda ham *tayyorgarlik ko'rmoq* fe'li qo'llangan. Bu qo'shma fe'l ham yaxlit holda bir leksik ma'noni ifodalaydi.

Ko'rmoq fe'lining ayrim so'zlar: *zarar, foyda, baham, tahsil, ta'lim, umr* kabi so'zlar bilan birikib qo'shma fe'llar hosil qilishi ma'lum hodisadir. Bu haqda manbalarda ma'lumotlar yetarli.² *Ko'rmoq* fe'lining *zarar, foyda, tahsil, ta'lim* kabi otlar bilan birikuvida shu so'zlarning ma'nosiga bo'liq tarzda qo'shma fe'llar hosil bo'ladi. Abdulla Qahhor asarlarida qo'shma fe'llarning mazkur ko'rinishlaridan ham unumli foydalaniladi. *Ahmadjon bir necha oy ta'lim ko'rib yaxshi pulemyotchi bo'lganidan keyin bir vaqtlar askarlikka ariza bergan kunlarida «darrov miltiq olaman-u, urushga ketaveraman» deb o'ylagani yodiga tushsa kular edi («Oltin yulduz»)*. *Saida partiya tashkilotini kuchaytirish maqsadida bulami qaytardi va masalaning tagidan xabardor bo'lgani uchun Qalandarov nafsoniyatiga botmasin degan mulohaza bilan hozir buni aytib qo'yishni lozim ko'rdi («Sinchalak»).*

¹ Akobirov S. va boshqalar. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-qism. – Toshkent, 1981. – B.456.

² Mamatov N. O'zbek tilida qo'shma so'zlar. – Toshkent: Fan, 1982. – B.204; Akobirov S. va boshqalar. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-qism. – Toshkent, 1981. – B.420.

Birinchi gapda *ta'lim ko'rmoq* qo'shma fe'li qo'llangan. Bu fe'l nutqda *ta'lim olmoq, saboq olmoq, o'qimoq, bilim olmoq* fe'llari bilan erkin almashinib qo'llana oladi.

Ikkinchi gapda esa *lozim ko'rmoq* qo'shma fe'li mavjud. Bu fe'l *lozim topmoq, lozim hisoblamoq* fe'llariga sinonim bo'ladi, ular bilan erkin almashinib kela biladi.

Ko'rmoq fe'lining ortirma nisbat shakli – *ko'rsatmoq* fe'li ham ayrim otlar bilan birikib shu otlar ma'nosiga bog'liq qo'shma fe'l hosil qiladi. Abdulla Qahhor asarlarida *ko'rsatmoq* fe'li asosida *shakllangan jasorat ko'rsatmoq, matonat ko'rsatmoq, ta'sir ko'rsatmoq, qarshilik ko'rsatmoq, g'amxo'riq ko'rsatmoq, hurmat ko'rsatmoq* fe'llari ham harakat-holat ma'nolarini ifodalash uchun qo'llanadi. *Saida tutib olib o'sal qilganini esladi-yu, shu xijolatlikni yuvish, ya'ni nutq yozish o'zining ham qo'lidan kelishini isbot qilish niyatida qarshilik ko'rsatmadi, lekin pisanda qilib qo'ydi* («Sinchalak»). Berilgan gapda *qarshilik ko'rsatmadi* qo'shma fe'li qo'llangan. Ba'zan nutqda *ko'rsatmoq* fe'li *qilmoq, etmoq* fe'llariga vazifadosh bo'lib keladi. Bu gapda *qarshilik ko'rsatmadi* qo'shma fe'li tarkibidagi *ko'rsatmadi* fe'li ham *qilmadi* fe'lga vazifadosh. Qiyoslang: *Qarshilik qilmadi – qarshilik ko'rsatmadi*. Misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, Abdulla Qahhor nafaqat *ko'rmoq* fe'lini turli ma'nolarda qo'llash bilan chegaralanadi, balki uning ishtirokida tuzilgan qo'shma fe'llardan ham unumli fo'ydalanadi. *Ko'rmoq* fe'lining ichki imkoniyatlari naqadar keng ekanligini ko'rsatadi.

Abdulla Qahhor *ko'rmoq* fe'li ishtirokida tuzilgan frazeologizmlardan ham o'rni bilan foydalanadi. Fikrni obrazli, badiiy, ta'sirchan ifodalash maqsadida yozuvchi iboralarning turli ko'rinishlarini qo'llaydi. A.Qahhor asarlarida frazeologik birliklarning *ko'rmoq* fe'li ishtirokida tuzilgan quyidagi ko'rinishlari uchraydi: *yelkamning chuquri ko'rsin, ish ko'rgan, ko'rarga ko'zi, otarga o'qi yo'q, yaxshi ko'rmoq, yomon ko'rmoq, uzoqni ko'rmoq, yuz ko'rishmoq, farzand ko'rmoq, qorasi ko'rinmoq, farzand dog'ini ko'rmoq, ko'rmaganday bo'lib ketmoq, ravo ko'rmoq* kabilar. A.Qahhor asarlarida qo'llangan frazeologizmlar erkin bog'lanmalarni ularga xos bo'lmagan ma'nolarda qo'llash hamda tashqi va ichki ta'sirsiz frazeologik ma'no hosil qilish – spontan tarzda iboralar yaratish asosida shakllanadi. *Yelkamning chuquri ko'rsin, farzand dog'ini ko'rmoq* iboralari erkin bog'lanma sifatida ham qo'llanmaydi, bu iboralar dastlab tilda frazeologizmlar sifatida shakllangan bo'ladi, ular frazeologizmlashtirish bosqichini o'tamaydi¹. Bunday frazeologizmlar A.Qahhor asarlarida

¹ Mamatov A. Frazeologik ma'nonig shakllanish jihatlariga doir // Respublika yosh tilshunoslarining an'anaviy ilmiy konferensiyasi tezislari to'plami. – Toshkent, 1995. – B.72.

faqat frazeologik ma'nosi bilan qatnashadi. *Farzand dog'ini ko'ra-ko'ra jonida jon qolmagan ayam oy-kuni yaqinlashgan sayin hali tug'ilmagan bolaning o'lib qolishidan vahimaga tushar, goh oshkora, goh pinhona yig'lar edi* («Muhabbat»).

Ushbu gapda *farzand dog'ini ko'rmoq* iborasi berilgan. U «farzanddan judo bo'lganlik sababli yurakda qolgan alam» ma'nosini anglatadi. Ibora gapda faqat frazeologik ma'nosi bilan qatnashadi, erkin bog'lanma sifatida qo'llana olmaydi. Quyidagi iboralar esa ba'zan erkin bog'lanmalar sifatida ham qo'llanishi mumkin: *Ikki ta farzand ko'rishib-di* («Sinchalak»); *Quturgan bo'lsa nima, ering Teshiktoshga olib boradi. Teshiktoshdan ikki marta o'tsang ko'rmaganday bo'lib ketasan, – dedi, keyin o'zi bormagan, ko'rmagan bo'lsa ham, Teshiktosh haqida gapirib berdi* («O'tmishdan ertaklar»).

Birinchi gapda qo'llangan *farzand ko'rmoq* frazeologizmi erkin bog'lanma sifatida qo'llanishi mumkin. Bu gapda esa frazeologik ma'no ifodalab ibora sifatida qo'llangan. Ikkinchi gapda qo'llangan *ko'rmaganday bo'lib ketmoq* frazeologizmi ham o'z ma'nosida – erkin bog'lama ma'nosida qo'llanishi mumkin. Mazkur gapda esa frazeologik birlik sifatida qo'llanib «unutmoq» ma'nosini ifodalaydi. Anglashiladiki, erkin bog'lanmalar xalq faoliyati, uning tushunchalari, til vakillarining tajribalari, hayot faoliyati, dunyoqarashi bilan bog'liq narsa-predmetlarni, voqea-hodisalarni ifodalaydi va grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. Frazeologizmlar esa ana shu omillar asosida yuzaga kelgan erkin bog'lanmalarni ularga xos bo'lmagan ma'noda qo'llash asosida shakllanadi. Abdulla Qahhor mana shunday frazeologik birliklardan u yoki bu obrazni to'laroq ochib berish maqsadida, asar g'oyasini yorqinroq aks ettirish niyatida foydalanadi. Abdulla Qahhor qo'llagan frazeologizmlar personaj nutqining tabiiyligini oshirishga, kitobxonning unga bo'lgan qiziqishi kuchayishiga, ta'sirchanlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Abdulla Qahhor frazeologik birliklardan unumli foydalanibgina qolmaydi, ularni ma'lum darajada qayta ishlab o'zbek adabiy tilining boyishiga hissa qo'shadi. Buni biz *ko'rmoq* fe'li ishtirokida tuzilgan ba'zi iboralar tahlilida ham kuzatdik. Shunday qilib, buyuk iste'dod sohibi A.Qahhor o'z asarlarida til vositalarining turli-tuman ko'rinishlaridan san'atkorona foydalanadi. Til vositalarini tanlashda xatoliklarga yo'l qo'ymaydi, balki boshqalardan ham tildan foydalanishda o'ta talabchan, didli bo'lishni talab qiladi.

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВЛИКНИНГ ШАХС РУҲИЙ ҲОЛАТИДАГИ ЎРНИ

Мулоқот жараёнида амалга ошириладиган сўзли ва сўзсиз алоқа фикр ифодалаш билан бирга мулоқот эгаларининг руҳиятини ҳам акс эттиради. Шу ўринда айтиш керакки, новербал воситалар масаласи дастлаб психологлар томонидан тадқиқ қилинган.

М.М.Саидхоновнинг «Новербал воситалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши» мавзuidaги номзодлик ишида новербал воситаларнинг ифодаланиш усуллари ва уларнинг муомала жараёнидаги ўрни очиб берилган [1]. Изланишда шахслар ўртасидаги баҳо муносабатини юзага чиқарувчи аҳамиятли жиҳатлар ҳам ёритилган.

«Нутқни янада ёрқинроқ, таъсирчанроқ қиладиган нарсаларнинг ҳаммаси экспрессиядир. Демак, нутқнинг экспрессивлиги уни ёрқин, таъсирчан, тасвирий таассуротли қилувчи воситалардир» [2, 99]. Бадиий асарлардаги бу ҳолатни очиб бериш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ. Масалан:

У ёқдан бу ёққа ўтганларнинг берган саломларига бош қимирлатиб алик оларди-ю, уларнинг кимлиги билан қизиқмас, фақат бир бурда бўлиб қолган юзига майин табассум расмини солганча ўтирарди... (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 13)

– Ҳм...шунақа деганмиди... – табиб бошини сарак-сарак қилди. Тушундим,ўғлим, тушундим.

Шундай инсонлар борки, уларнинг феъли, савияси, маънавий дунёси, характерини юриш-туришидан, гаплари ва сўзлашиш оҳангидан билиб олиш ниҳоятда мушкул. Буни англаш учун эса инсон томонидан бажарилаётган имо-ишораларни кузатиш керак бўлади. Таъкидлаш лозим, кўпгина имо-ишораларни инсон билган ҳолатда бажармайди, аксинча, ўзи билмаган ҳолда турли хил мимикаларни юзага чиқаради. Масалан, ҳозирги кунда кўпчиликда уяли телефон мавжуд, у инсонлар орасида мулоқотни амалга ошириш воситаси хисобланади.

Айтайлик, телефон гўшагини қулоғига қистириб олиб олдидаги қоғозга расм чизаётган одам учун суҳбат мавзунинг умуман қизиғи йўқ. Олдида турган бирор-бир буюм: ручка, қалам кабиларни ўйнаб ўтирган одам эса хаёлан бутунлай бошқа жойда бўлади ёки суҳбатдошини умуман эшитмаётган бўлади.

Телефонда гаплашаётган одам сигарета чекиб турган бўлса ва ахборот мавзуи уни қизиқтиролса, демак, у сигаретани оғзидан олади ҳамда гўшакни кулоғига маҳкамроқ тутлади. Агар мулоқотга кирувчининг жаҳли чиқса, сигаретани яна тутатишни бошлайди ёки чекиб бўлиб уни кулдонга қаттиқ босиб ўчиради. Жаҳл чиқиши натижасида инсон ҳар қандай вазиятда бўлиши мумкин. *Нурмат эса тутақди, Акбарни уришди, қадамини «хосиятсиз» деди, сўнг тақиллатиб гўшакни қўйиб қўйди* (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 13).

Телефон орқали гаплашаётган одам суҳбатидан мамнун бўлса, стулда чайқалиши мумкин. Бу унинг ўз ишидаги муаммоларни бемалол ҳал эта олишидан дарақдир. Телефонда гаплашаётган одамнинг бирданига ўрнидан туриб кетиши бирор яхши ёки ёмон хабарни эшитганидан далолат.

– Алло, *Матлубанинг уйими?.. Ҳа... Матлубани чақириб қўйгин, болам... Нима, ўлган?!. Қачон?..* Лариса хола ўзини йўқотди, гўшакни бағрига босганча гангиб узоқ вақт туриб қолди. Сўнг аста-секин елкалари титраб йиғлай бошлади... (У.Ҳамдам)

Агар телефонда гаплашаётган шахс ўтирган жойидан секин туриб у ёқдан бу ёққа юраверса, демак, суҳбат унинг жонига текканини ва суҳбатдоши билан хайрлашиш истагидалигини билиш мумкин. Юқоридаги оддий телефон аппарати орқали инсон психологиясини билиб олиш мумкин экан.

Ёш болаларда эса эмоционал ҳолат эркаланиб ёки йиғламсираб гапирганда, хафа ёки хурсанд бўлганда ўз тилида мулоқот қилган пайтда сезилади.

– *Дада, аям овқат пишиймади, биз қуйуқ нон еб ўтирибмиз, –* остонада ўтириб олиб шиша қопқоқларини «чика-пика» дея ўйнаб ўтирган ўғли дарвозадан кириб келган Акбарга шикоят қилди.

– *Гўшакни қилмайман дейди. Картошка жонига тегибди. Гўшакни обкеб бейсангиз бўлмайдимиз? –* катталардек гапирди болакай (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 10).

– *Нигина қиз табибга миннатдорчилигини қай йўсин билдиролмай бидиллади* (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 95).

Ёши катта инсонларда эса бу хатти-ҳаракат орқали ифодаланади. Кишиларнинг фикр-туйғуларини ифодалашга хизмат қилувчи имо-ишора (мимика) ва турли гавда ҳаракатлари (жест) ёрдамчи восита ҳисобланади [3, 83].

Акбар чўкка тушиб болаларини имлаганди, улар чопқиллаб келиб дадаларининг улкан бағрига ўзларини отди. Ота полапонларини юзларидан чўлп-чўлп ўпаркан, кўзларига аччиқ ёш келди.

– Бўлади, гўшт ҳам, овқат ҳам бўлади, болажонларим, – деди (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 11).

– Қоеун обке, – деди-да, белбоғига боғланган пичоқни қинидан суғурди (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 33).

– Ҳе, домлагинам-э (Ш.Холмирзаев. «Аросат», 267).

Мимика, айниқса, жест ўз маъноси билан турғунлашиб қолиши натижасида фразеологизмларнинг туғилишига асос бўлади [3, 85]. Гап таркибида фразеологик бирликларнинг келиши эмоцияни ифодалайди.

– Саккиз тонна!.. – капалаги учиб кетди Акбарнинг (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 11).

Сўз-гаплар ҳам сўзловчининг эмоционал ҳолатини ифодалайди. Сўз-гапнинг иштирокисиз кузатилган мақсадга (экспрессивлик, эмоционалликка) эришиб бўлмайди [3, 68].

Сўз-гапларни маъносига кўра куйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Турли хил кечинмаларни, эмоционал муносабатларни ифодаловчи сўз-гаплар: – *Ҳай, ҳай, ҳай... ҳали бунақасини кўрганам йўғиди, – «boss» энгашиб ерда ётганнинг ҳолига қаради, – нима гап, Олег, тузукмисан?...*(У.Ҳамдам) *Э, аттанг... – сўнг бирдан хотинига юзланди* (Ш.Холмирзаев. «Озодлик», 286).

2. Тасдиқ, инкорни ифодаловчи сўз-гаплар: *Ҳар сафар ана шу «маҳрум этилсин!» деган сўзлардан кейин Акбар: «Йўқ, йўқ, йўқ!» – дея бақириб уйғониб кетади ва ҳушига келгач ҳам уни такрорлайверади: «Йўқ, йўқ, йўқ!.. Ахир бу шавқатсизлик, ахир бу адолатсизлик, ахир бу ноинсофсизлик, ахир бу...»* (У.Ҳамдам. «Исён ва итоат», 5)

3. Буйруқни ифодаловчи сўз гаплар: – *Бас-э! – деб юборди шунда Шотўра* (Ш.Холмирзаев. «Озодлик», 299).

4. Таҳсин, ҳурматлашни ифодаловчи сўзлар: – *«Икки сандиқ» эртагини эсланг... Балли!* (Ш.Холмирзаев. «Кўёш-ку фалақда кезиб юрибди», 239)

5. Расмий одатни ифодаловчи сўз-гаплар: – *Кечирасиз, – деди. – Очиқиб қолган бўлсангиз керак. Марҳамат* (Ш.Холмирзаев. «Уҳ», 277).

Фонетик усулда экспрессивлик ифодалашнинг айрим кўринишлари мавжуд бўлиб, кучайтириш, кучсизлантиришдан ташқари эркалалаш, суйиш каби маъноларни ифодалайди. Бу маънолар товуш ўзгариши ва унлини чўзиш, товуш алмаштириш (Кейин: «Я ижду...» деди), товуш орттириш ва сўзни бўғинларга ажратиб, ҳар бир бўғинни кучли талаффуз қилиш усуллари билан юзага келади. – *Ич-май-*

ман эмиш (Ш.Холмирзаев. «Озодлик», 299) каби усуллар ёрдамида юзага келтирилади.

Сўзлашувда сўзларни қисқартириш ёки қўшиб юборишнинг учраши ҳам эмоционалликни ифода этади.

– *Йўқ. Мени Жўракам...* (Ш.Холмирзаев. «Оқтош», 299)

Хуллас, турли новербал воситаларни кузатиш орқали инсоннинг руҳиятини англаш мумкин. Жест ва мимикада сўзловчининг воқеликка, суҳбатдошига бўлган турлича психо-физиологик муносабатлари акс этади. Мулоқот пайтида сўз-гапларни, ибораларни қўлламаслик эса нутқнинг таъсирчанлиги, эмоционал-экспрессивликнинг сусайишига сабаб бўлиб, фикрий ғализликларни келтириб чиқаради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саидхонов М. Новербал воситалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1993.
2. Галькина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. – М., 1988. Т. I
3. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Фан, 1987.

***Ergasheva S.,
O'zMU mustaqil izlanuvchisi***

DAVLAT TILI VA AYRIM O'ZLASHMA SO'ZLARNING IMLOSI

O'tgan davr mobaynida mamlakatimiz ancha og'ir sinovlarni boshdan kechirdi. Sobiq sho'rolar davlati konstitutsiyasida SSSRdagi barcha xalq, millatlar va ularning tillari teng huquqli ekanligi ta'kidlangan bo'lsa ham, amalda rus tili davlat tili edi. Barcha ish qog'ozlari, pochta, telegraf ishlari, turli darajadagi yig'ilishlar, qurultoylar, simpoziumlar rus tilida olib borilardi. Rus tilini bilmaydigan shaxslar uzoqdagi qarindosh-urug'lari, tanish-bilishlariga oddiy bir telegramma ham jo'nata olmasdi. Mazkur holat rus tilidan boshqa tillar qo'llanish doirasining cheklanishiga olib keldi va bu til vakillarining haqli e'tiroziga sabab bo'ldi.

1988-yildan boshlab o'zbek ziyolilari ham matbuotda o'zlarining qator maqolalari bilan tilimiz haq-huquqini tiklash, uni davlat tiliga aylantirish muammosini ko'tarib chiqdilar. Bu masalaga bag'ishlangan bir qancha anjumanlar bo'lib o'tdi. Nihoyat, 1989-yil 21-oktyabrda o'zbek tili

O'zbekistonning davlat tili sifatida rasman e'lon qilindi. Buning natijasida o'zbek tili respublikada oliy darajadagi anjumanlarda ham qo'llaniladigan, davlatning rasmiy hujjatlari yuritiladigan, rivojlanish istiqboli qonun bilan belgilangan tilga aylandi. Ana shu nuqtayi nazardan bu qonunning tarixiy ahamiyati kattadir.¹

Bunday ulkan tarixiy voqeadan ikki yil o'tgach ajdodlarimizning asriy orzusi ushaldi – mustaqillik qo'lga kiritildi. Istiqlol sharofati bilan yurtimizda tarixiy ahamiyatga molik qator ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Prezidentimizning sa'y-harakatlari bilan taraqqiyot pillapoyalariga ishonchli qadamlar qo'ydik. Shulardan ayrimlarini tilga olamiz: mustaqillik qo'lga kiritilgunga qadar qabul qilingan «Davlat tili haqida»gi Qonunning ba'zi moddolari o'z kuchini yo'qotib, tahrirtalab bo'lib qolgani uchun amaldagi qonunni isloh qilish ehtiyoji paydo bo'ldi. Shuning uchun 1995-yil 21-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IV sessiyasi «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahririni qabul qildi. Yozuv va imlomizga doir o'zgarishlar ham yuz berdi. Bunday islohotlarning eng asosiy sababi mamlakatning, jamiyatning rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilishida birinchi omil bo'lgan kelajagimiz istiqbollari – yoshlar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berishdir. Istiqlolimiz, istiqbolimiz yoshlar qo'lida. Ular bizning ertangi kunimiz – kelajagimiz.

Yoshlarni yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimli, vatanparvar, keng mushohadali, buyuk davlatni barpo etish yo'lida ijodkor va faol qilib tarbiyalash bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir. Shuning uchun hukumatimiz tomonidan ta'lim tizimini isloh qilishga alohida e'tibor berilmoqda. Oliy Majlisning IX sessiyasida Kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi ta'lim tizimida keskin burilish yasadi.

Dasturda akademik litsey o'quvchilarining intellektual qobiliyatini jadal o'stirishning, chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yo'naltirilgan bilim olishning ta'minlanishi ta'kidlangan.

Hozirgi ta'limning bosh maqsadi yoshlarni erkin fikrlashga o'rgatishdir. O'z fikrini ravon, go'zal va aniq ifoda etadigan yoshlarni tarbiyalash Kadrlar tayyorlash milliy dasturining bosh maqsadi ekan, demak, savodxonlik ham mazkur sa'y-harakatlarga mushtarakdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida garchi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi lotin alifbosi va ushbu yozuv asosidagi imlo qoidalarining joriy etilishidan bir oz keyinroq qabul qilingan bo'lsa-da, milliy dasturimizning ayni maqsadiga muvofiq islohot edi.

¹ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Ilim ziyo, 2010. – B.17.

Mamlakatimizda til, yozuv, ta'lim sohalarida olib borilayotgan keng miqyosdagi islohotlar har bir tilshunos, har bir ona tili o'qituvchisining zimmasiga ulkan vazifalar yuklaydi. Ana shunday vazifalardan biri hozirgi imloimizning til me'yorlariga mosligini, barqarorligini va sofligini ta'minlashdir.

Sh.Rahmatullayev va A.Hojiyev tomonidan «O'zbek tilining imlo lug'ati» tuzilgandan so'ng mazkur asar amalda boshqa imlo lug'atlariga nisbatan mukammalligini isbotladi. Biroq har qanday ish kamchiliksiz bo'lmagani kabi, bu kitobda ham bahslarga sabab bo'ladigan o'rinlar mavjud. Shuning uchun o'zbek tilining kirill va lotin yozuviga hamda ularga oid imlo qoidalariga asoslangan yangi, nisbatan mukammal imlo lug'atini tuzish ehtiyoji tug'ilganligi bois, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining Hozirgi o'zbek tili bo'limida yangi «O'zbek tilining imlo lug'ati» tuzildi. E.A.Begmatov, A.P.Madvaliyev va boshqa tilshunoslarning sa'y-harakatlari natijasida dunyoga kelgan mazkur lug'at tuzilishi, tarkibi jihatidan hozirga qadar yaratilgan lug'atlarga nisbatan ancha puxta hamda mukammalligi bilan ustunlikka ega. Chunonchi, mazkur lug'at hozirda mavjud bo'lgan boshqa imlo lug'atlaridan quyidagi ijobiy jihatlari bilan farqlanadi:

– so'zligining boyligi, ya'ni lug'atga 85000 dan ortiq so'z va so'z shakli kiritilgan;

– imlosi qiyin va munozarali bo'lgan, hozirga qadar imlo lug'atlariga kiritilmagan so'zlarni qamrab olgan;

– nashr etilgan va etilayotgan boshqa tip lug'atlar (izohli, ensiklopedik, terminologik va b.)ning ijobiy imloviy tajribalarini hisobga olgan;

– keyingi o'ttiz yil davomida o'zbek tili imlosi amaliyotida yuz bergan, ko'pchilik tomonidan ma'qul deb topilayotgan imloviy o'zgarishlarga e'tibor berilgan;

– mustaqillik davrida o'zbek tiliga kirib kelgan yangi so'z va terminlar yozilish shakli ilmiy-imloviy baholangan holda lug'at tarkibiga kiritilgan.

Bu yangilik fanning yutug'idir. Lug'atning lotin yozuvidagi varianti O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-sonli «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida»gi qarori bilan qabul qilingan «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari»ga asoslangan holda yaratilgan.

Biroq Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da ham, E.Begmatov, A.Madvaliyev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da ham bahsga sabab bo'ladigan ayrim o'rinlar mavjud.

Ma'lumki, sof o'zbek tilidagi so'zlarga **qo'sh unli** (*taassurot*, *inshoot*, *tabiiy* – arab tilidan; *zoologiya* – yunon tilidan) va **qator unli** (*muallim*,

shojir – arab tilidan; *aviabaza* – rus tilidan, *memuar*, *million* – fransuz tilidan)lar xos emas. O'zbek tili tabiatiga yot bunday o'zlashma so'zlarning talaffuzi bilan imlosi bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Quyidagi holatga e'tibor bering:

– talaffuzda bir unli tushadi: *taassurot* – *tassurot*, *muallim* – *malim*;

– talaffuzda ikki unli orasida bir undosh orttiriladi: *shojir* – *shoyir*, *aviabaza* – *aviyabaza*;

– talaffuzda ikki unli orasida bir undosh orttiriladi, unilardan biri boshqasiga almashadi: *teatr* – *tiyatr*;

– talaffuzda qator unilardan biri undosh tovushga almashadi: *aerport* – *ayraport*.

Amaldagi imlo Sh.Rahmatullayev va A.Hojiyev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining imlo lug'ati»ga hamda imlo qoidalariga asoslangan. Ammo yozma nutqdagi deyarli barcha uslub matnlari, ba'zi so'zlarning imlosi imlo qoidalariga mos emas. O'zlashma so'zlarning ba'zilari etimologik tamoyilga tayansa (*alkoloid*, *radiator*, *mozaika*, *monolog*, *okean*), ba'zilari fonetik tamoyilga (*oktabr* – *октябрь*, *budget* – *бюджет*, *lustra* – *люстра*, *likor* – *ликёр*) tayangan. Lekin *koeffitsiyent* (*коэффициент*), *abituriyent* (*абитуриент*) so'zlarining yozilishi amaldagi imlo qoidasiga muvofiq emas.

Kirill alifbosiga asoslangan o'zbek tili imlosida *абитуриент* so'zi lotin alifbosiga asoslangan o'zbek tili imlosida *abiturent*; *коэффициент* so'zi *koeffitsent* etib talaffuz qilinsa-da, negadir imloda *abituriyent*, *koeffitsiyent* tarzida ifodalanmoqda. Vaholanki, *kinoteatr*, *biologiya*, *okean* so'zlari *kinotiyatr*, *biyologiya*, *okeyan* tarzida yaqqol talaffuz etilsa-da, etimologik tamoyilga asoslangan. Mazkur so'zlarning tabiati *абитуриент*, *коэффициент* so'zlaridan farqli-ku, ya'ni *kinoteatr*, *biologiya*, *okean* so'zlarining talaffuzida **y** tovushi orttirilgan. *Абитуриент*, *коэффициент* so'zlarining talaffuzida esa **y** tovushi mutlaqo yo'q. Demak, *абитуриент*, *коэффициент* so'zlari *abituriyent*, *koeffitsiyent* tarzida yozilishini to'g'ri deb bo'lmaydi. Hozirgi o'zbek tili imlo qoidasining amaldagi holatiga ko'ra, *abituriyent*, *koeffitsiyent* tarzida yozilishi maqsadga muvofiq. Chunonchi, mazkur so'zlarning asl lotin tilidagi shaklida ham, talaffuzida ham **y** ishtirok etmaydi: *abiturentis* (*abiturentis*), *co(n)efficiens*. Fikrimizni quvvatlash uchun lotin tilida tarkibida *ie* unilari kelgan boshqa so'zlarni ham keltirish mumkin: *homo sapiens* (хому сапиенс) – «inson ongli mavjudot sifatida», *punctum saliens* (пунктум салиэнс) – «муҳим пункт; муҳим шароит».¹

¹Словарь иностранных слов. – М., 1970. – С.10, 338, 770, 782.

Imlo qoidalarida yonma-yon keladigan unlilar imlosi shunday berilgan:

unlilar orasiga ba'zan **y** undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

– **ia**: *material, milliard, radiator, tabiat, shariat* kabi;

– **io**: *biologiya, million, stadion, radio* kabi;

– **ai**: *mozaika, ukrain, said, maishat* kabi;

– **oi**: *alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila* kabi;

– **ea**: *teatr, okean, laureat* kabi;

– **ae, oe** unlilari so'z ichida kelganda ikkinchi unli **y** aytilsa ham, asliga muvofiq **e** yoziladi: *aerostat, poema*.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar, odatda, aynan aytiladi va yoziladi: *manfaat, kauchuk, aorta*...¹

Ko'rib turganingizdek, yonma-yon keladigan **ie** unlilari haqida lug'atlarning hech birida ma'lumot berilmagan.

Ba'zi ilmiy va badiiy adabiyotlardagi matnlarda yana bir kamchilik yaqqol ko'zga tashlanadi. Alifbomizda faqat uchta harfiy birikma (*ch, sh, ng*) mavjud. Ism, familiyalar nashriyot qisqartmalarida xato yozilmoqda, masalan, *Yuriy Alekseyevich Gagarin – Yu.A.Gagarin, Yusuf Xos Hojib – Yu.X.Hojib, Yodgor Qurbonov – Yo.Qurbonov, Yayra Abdullayeva – Ya.Abdullayeva* kabi.

Kirill alifbosidagi *e, ë, ю, я* tovushlari uchun lotin alifbosiga asoslangan imlomizda alohida bir harfiy belgi berilmagan:

ë – alohida-alohida ikkita mustaqil harfdan iborat: *y* va *o*;

e – alohida-alohida ikkita mustaqil harfdan iborat: *y* va *e*;

ю – alohida-alohida ikkita mustaqil harfdan iborat: *y* va *u*;

я – alohida-alohida ikkita mustaqil harfdan iborat: *y* va *a*.

Yuqoridagilarga ko'ra, *yong'oq* so'zi *y, o, n, g', o, q*; *yurt* so'zi *y, u, r, t*; *yashil* so'zi esa *y, a, sh, i, l* harflaridan iborat. *Ya, yo, ye, yu* harfiy birikmalar emas, shuning uchun bu holatning amaliyoti nashriyot qisqartmalariga ham tegishlidir.

Demak, imlo qoidasiga ko'ra, *Yuriy Alekseyevich Gagarin – Y.A.Gagarin, Yusuf Xos Hojib – Y.X.Hojib, Yodgor Qurbonov – Y.Qurbonov, Yayra Abdullayeva – Y.Abdullayeva* tarzida yozilishi lozim.

¹ Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. O'zbek tilining imlo lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 2003. – B.8.

TIL O'RGATISHDA FOLKLOR NAMUNALARIDAN FOYDALANISH

Hayvonot dunyosi organik olam sistemasidagi yirik bo'limlardan biri bo'lib, hayvonlarning bundan 1 – 1,5 mlrd yil ilgari okean suvida mikroskopik, xlorofillsiz amyobasimon xivchinlilar shaklida paydo bo'lganligi taxmin qilinadi.¹

Turli-tuman xonaki va yovvoyi hayvon nomlari zoonimlar deb yuritiladi. Fan-texnika kundan kunga rivojlanib, taraqqiy etib borayotgan bugun zoonimlar nafaqat zoologiya fanining o'rganilish obyekti sifatida, balki boshqa bir qator sohalarida ham tadqiq etilyapti. Jumladan, zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlaridan biri – lingvokulturologiya fanida ham zoonimlar muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, lingvokulturologiyada ma'lum bir xalq tili va milliy madaniyati parallel ravishda o'rganiladi. Shu sababli lingvokulturologiya tilshunoslik va milliy mentalitetning keshishidan hosil bo'lgan fan sohasi hisoblanadi. Demak, xalq og'zaki ijodida qo'llanilgan zoonim komponentli paremlar lingvokulturologiya fanida tadqiq etiladigan muhim obyektlardan biridir. Chunonchi, *bo'ri, tulki, qo'y, mushuk, it, sher* kabi hayvon nomlarining maqol va matalarda qo'llanilishi insonlarga qarata aytiladigan qandaydir da'vat, ibrat, kinoya singari turli ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, ingliz tilidagi:

Game, the cat-and-mouse – sichqonga – o'lim, mushukka – o'yin ma'nosida qo'llanilgan maqolda *ehtiyotkorlik, hayotning har bir jabhasida sergak turish kerakligiga* ishora qilingan. Zero, mushuk va sichqon obrazlari ramziy timsollar bo'lib, ular insonlarga qarata aytilgan hamda insonlar kundalik hayot tarzida ehtiyot bo'lishlari kerakligi ushbu zoonimlar orqali ifodalangan.

Dog barks not in vain, an old – qari it bekorga hurmaydi (qari it ko'p yo'l bilar) maqolida *keksalarning donoligi va uzoq hayotiy tajribaga ega ekanligi* ko'rsatib berilgan.

Cow knows not what her tail is worth until she has lost it, the – sigir dumidan ayrilmaguncha uning qadriga yetmas (oldingdan oqqan suvning qadri yo'q) maqolida esa har bir narsani vaqtida qadrlash, e'zozlash kerakligi «sigirning dumi» so'z birikmasi orqali beriladi. Ya'ni bir qarashda keraksiz tuyulgan xohlagan narsa-predmet ayni paytda

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.– Toshkent: O'zME, 2003. 5-том. – B.271.

o'z vazifasiga ega ekanligi yoritilgan. Zero, umuman keraksiz bo'lgan «dum» ham sigir uchun yoz oyida, hech bo'lmaganda, pashsha qo'rish uchun, itlarda esa yotgan joyini toza tutish uchun qo'llaniladi. Demak, bu maqol kishilarda *boriga shukur qilish, hamma narsaning qadriga yetish* fikrlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Shunday ekan, qaysi millat va elat tilida qo'llanilmasin, zoonimlar xalq og'zaki ijodini yanada bo'yitish, insonlarda ijobiy va salbiy vaziyatlarni baholay olish, bo'layotgan voqea-hodisalarni anglash va har bir ishga to'g'ri yondashish kabi ijobiy ko'nikmalarni hosil qiladi.

Zotan, har qanday millat va elatda zoonimlar milliy ruh va mentalitetdan kelib chiqqan holda tegishli ma'nolarni anglatadi. Aynan hayvon nomlari milliy madaniyatlar orasidagi psixologik va sotsiologik o'ziga xoslik mavjudligini turli aspektlarda ko'rsatib bera oladi; murakkab lisoniy butunlik hosil qiladi va unda millatlar madaniyati haqidagi ma'lumotlar aks etadi.

Zoonim komponentli maqollar tilda turli vazifani bajaradi va insonlarning rang-barang jihatlarini o'zida aks ettiradi:

- insonlarning tashqi ko'rinishiga baho beradi;
- aqliy qobiliyatni ko'rsatadi;
- bashariyat qilmishi, o'zini tutishi, xulq-atvori (ya'ni xarakteri)ni ifodalaydi;
- ish-harakatga bo'lgan layoqatni aks ettiradi: ishchanlik, chaqqonlik, yalqovlik.

Chet tillarini o'rganish jarayonida zoonimlarni tahlil qiladigan bo'lsak, ularning umumiy lug'aviy ma'nolarini o'rganish bilan cheklanish noo'rin. Zero, o'rganilayotgan til vakillarining milliy urf-odati, an'anasi va shu millatga xos ayrim jihatlar ham o'sha hayvonlarga beriladigan ta'riflarda o'z ifodasini topadi. Bu qiyoslanayotgan yurt tarixi, urf-odati, geografik joylashuvi va lisoniy madaniyati bilan bo'g'liq. Masalan:

Fox knows much, The / but more he that catcheth him – *tulki ko'p narsani biladi, ammo uni tutgan ko'proq biladi* maqolida ikki sema mavjud bo'lib, ularni ingliz va o'zbek xalqi dunyoqarashi va fikrlash doirasidan kelib chiqqan holda tahlil qilish mumkin. Chunonchi, inglizlarda tulki donolik timsoli bo'lib, uni ovlash faqat juda mohir va aqlli ovchining qo'lidan kelishi ta'kidlanadi. Shuning uchun diqqat-e'tibor, asosan, tulkinging bilimli, dono, aqlli va ustomon ekanligiga qaratiladi. O'zbeklarda esa tulki ayyorlik ramzi, ovchining tulkini qo'lga olishi (ovlashi) uning malakali, aqlli va tulkidan ham ko'ra ayyorroq ekanligini ifodalaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, lingvokulturologiya tilshunoslikning madaniyatshunoslik bilan kesishishidan hosil bo'lgan fan sohasi, yan-

gi bir yo'nalishidir, uni rivojlantirish va tadqiq etish jarayonida yurtning xarakter-xususiyatini butunlay ochib bera oladigan xalq og'zaki ijodi namunalaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiq. Zoonim komponentli paremlar esa ushbu yo'nalishni yanada aniqroq o'rganishga salmoqli hissa qo'shadi.

*Хўжамқулова М.,
ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси*

ЛИСОНИЙ СТРУКТУРА ВА ЛИСОНИЙ ИМКОНИАТ

Ўзбек тилшунослигининг дастлабки босқичида тил бирликлари ва унинг структураси тадқиқ этилган бўлса, кейинги босқичида тил ҳамда нутқ дихотомияси изчил фарқланди. Тилшуносликнинг бугунги кун талабидаги муаммо – тил имкониятларининг маҳсули бўлмиш нутқни унинг эгаси ва контекст билан боғлиқ ҳолда ўрганиш майдонга келди.

Ҳар қандай лисоний белги шакл ва маъно бирлигидан иборат. Лекин анъанавий синтактик назарияларда тилнинг бирликлари таснифига бир ёқлама қараш нотўғри. Прагмалингвистика тил бирликларини мазмуний жиҳатдан ёритишга хизмат қилади. Тил бирликлари таҳлилидаги мазмуний ёндашишлар прагматик таҳлил тамойилларини белгиловчи асосий объект – контекст, субъект ва фаолият назариясига бевосита мурожаат қилади. Англашиладики, прагмалингвистика лисоний имкониятларнинг нутқий воқеланишини ўрганади.

Ўзбек тилшунослигида тобора оммалашиб бораётган ушбу йўналиш ўзи билан қатор муаммоларни олиб кирди. Бугунги кун тилшунослигимизнинг энг охириги (ҳозирча) зинасида турган йўналиш олдинги босқичдагилари билан қандай «қоришади»?

– тил бирликлари семантик структурасини таҳлил қилишда унинг грамматик қурилиши қай даражада муҳим?

– прагматик таҳлил тилнинг формал функциясига таянадими?

– прагматик аспектда тил қурилиши қай даражада роль ўйнайди?

Сўз бирикмаси билан гап синтактик қонуниятлар асосида фарқланади. Улардан энг асосийси предикативлик ва нопредикативлик хусусиятига кўра фарқланувчи белгилардир, яъни гап коммуникатив бирлик функциясини бажаради, чунки у предикативлик белгисига эга; сўз бирикмаси эса коммуникатив бирлик

функциясини бажармайди, чунки у предикативлик белгисига эга эмас.¹

Маълум бир пропозиция гап сифатида намоён бўлиши учун унга бошқа омиллар – сўзловчининг коммуникатив мақсади, модаллик белгилари ҳам қоришади, бу эса гапга хос грамматик категориянинг нутқий намоён бўлишини тақозо этади ва тегишли синтактик бирлик мавқе билан таъминланади.² Биламизки, WPm – гапнинг энг кичик қурилиш қолипи, яъни фикр ифодаловчи энг кичик бирлик. Масалан, *шаҳар барпо этилди* – *шаҳар барпо этилиши*. Ҳар икки мисолда ҳам пропозиция мавжуд. Биринчи гапда тугалланган оҳанг ва тугал фикр мавжуд. Шу билан бирга, сўзловчи уни қандай оҳангда айтишидан қатъи назар, тингловчига *шаҳар барпо этилиши* ҳақида конкрет маълумот бермоқда. Иккинчи мисолда эса грамматик тугаллик бўлмаганидек, сўзловчининг фикри, унинг мақсади ҳам тўлалигича намоён бўлаётгани йўқ, унинг замирида тугалланмаган жараён мавжуд. Гарчи прагматик аспект учун бу икки пропозициянинг фарқли жиҳати йўқдек туюлса-да, сўзловчи икки жараённи айтиши учун бир-бирдан фарқланувчи икки хил вазиятга, икки хил ҳолатга тушади. Демак, сўз бирикмаси ва гап ўртасидаги фарқ нафақат унинг структураси, балки мазмунида ҳам ўз ифодасини топиши мумкин.

Маълумки, нопредикатив бирикув ҳосиласидан фарқ қилувчи – сўз, сўз бирикмаси ва предикативлик функциясига эга бўлган бирлик – гап синтактик таснифга кўра, ўз навбатида, иккига бўлинади: содда гап ва қўшма гап. Шунга биноан, қўшма гап содда гапдан ҳам структур, ҳам узатилаётган ахборот миқдори ва сифат нуқтаи назаридан фарқланувчи синтактик қурилмадир. Лисоний структура жиҳатидан қўшма гап содда гапдан фарқ қилади, яъни содда гапларда шаклланган кесим битта бўлса, қўшма гапларда у бирдан ортиқ. Масалан, *Нима қиласан, қишлоққа қайтасанми?* (Ойбек) Ушбу гапдаги *қиласан* ва *қайтасанми* кесимлари синтактик қурилманинг қўшма гаплигини таъминловчи синтактик бирлиқдир. Коммуникатив нуқтаи назардан ҳам содда ва қўшма гаплар ўзаро фарқланади. Яъни содда гаплар бир фикрни, ахборотни узатиш вазифасини бажарса, қўшма гапларда бирдан ортиқ ҳукм ўз ифодасини топган бўлади.³

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солиҳўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент, 1992.

² Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2010.

³ Ўша жойда.

Кўшма гапни конструктив аспектда текшириш унинг семантикаси билан боғлиқ ҳолда амалга ошади.

Айтиб ўтганимиздек, кўшма гаплар содда гапларга нисбатан кўпроқ ахборотни ўзида мужассамлаштиради. Ахборот субъект томонидан юзага чиқариларкан, унда нутқ эгасининг мақсад ва ҳолати ҳам акс этади. Субъектнинг мақсади ҳар доим ҳам тингловчини тўғридан-тўғри ёки шунчаки маълумот билан «таъминлаш» эмас, балки ўзининг ҳолатини, қолаверса, воқеликни, вазиятни ҳам намоён этишдир. Масалан, *Мен сизни биламан, сиз бундай қилмайсиз.*

Кўрсатиб ўтган манбамизда (Сайфуллаева Р. ва бошқалар. «Ҳозирги ўзбек адабий тили») кўшма гапга шундай таъриф берилган: «Кўшма гап содда гапдан ҳам структур, ҳам узатилаётган ахборот миқдори нуктаи назаридан фарқланувчи синтактик қурилмадир».

Прагматик нуктаи назардан таҳлил қилинганда содда ва кўшма гапларни юқоридаги (ахборот миқдори ва структур) жиҳатлари билан бирга воқеликка шунчаки субъектив муносабат ифодалашини ҳам кузатишимиз мумкин. Синтактик бутунлик ҳар доим ҳам ахборот узатиш ёки олиш учун қўлланилмайди, гаплар шунчаки инсоннинг ички мақсадини ифодалаш, воқеликни айнан баҳолаш, тингловчига ўз муносабатини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. «Гапнинг семантик структурасини очиб беришда коммуникация жараёнида сўзловчининг, яъни субъектнинг роли билан боғлиқ семантикани таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга».¹ Кўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ҳар бирида, Ш.Балли таъкидлаганидек, икки хил мазмун бор. Уларнинг бири модус, яъни субъектив мазмун, иккинчиси диктум – объектив мазмун. Масалан, *Жуда сиқилиб кетдингиз, айланиб келамиз (Ў.Ҳошимов, «Дунёнинг ишлари»)*. Ушбу мисолдаги биринчи ҳукм сўзловчининг тингловчига муносабати, яъни субъект мақсади (ахборот эмас!), иккинчи ҳукм эса ахборот. Гапларнинг бири модусни ифодаласа, иккинчиси диктумни ифодалайди. Иккита содда гапнинг бирикувидан ташкил топган ушбу кўшма гап битта мақсадни ва битта ахборотни ифодаламоқда. Энди кўшма гап таркибидаги битта содда гапни олайлик, *айланиб келамиз* – бу ҳам битта мақсад ва битта маълумотни ифодаламоқда. Битта пропозицияни ифодаловчи содда гаплар ва

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент, 1992.

бир нечта пропозицияни ифодаловчи қўшма гаплар ахборот узатилиши, шу билан бирга, пропозициялардаги модусни ифодалаши билан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Шаклан қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топган бўлса ҳам, бу содда гаплар мазмунан яхлит ҳолда бирикиб умумий бир фикрни, мақсадни ифодалайди.¹ Тилшуносларимиз олиб борган тадқиқотлардан маълумки, мустақил содда гаплар қўшма гап таркибидаги содда гаплардан фарқ қилади. Аммо субъектнинг пропозицияга муносабатини ифодалашда қўшма гап таркибидаги ҳар бир содда гап бир пайтда воқеланса ҳам алоҳида-алоҳида мақсадни ифодалаши ёки, фикр ва мақсад умумий бўлса-да, воқелиқда фарқланиши мумкин. Масалан, *Биламан, у келмайди (унинг келиш-келмаслиги менинг буни билишимга боғлиқ жиҳати йўқ, мен билмасам ҳам, у келмаслиги мумкин; унинг келмаслигини аниқ билмайман (сўзловчи бу гапни ички тушқунлик билан ёки алам устида айтаётгандир).*

Албатта, синтактик бирликларнинг мазмуний таҳлилидаги грамматик ва семантик-структур ўртасидаги муносабатлар орасига кескин тарзда «хитой девори»ни қуриш хато бўлади, чунки прагматик аспект асосий объектларидан бири – контекстга асосланади. Лисоний бирликлар, синтактик бутунликларнинг нутқда воқеланиши имкониятлари чексиз бўлиб, турли ҳолларда турлича кўзга ташланади. Сўз бирикмаси содда гап ва қўшма гапни семантик-структур жиҳатдан фарқлаш борасидаги таҳлиллар баъзан параллел, баъзида оппозитив натижаларга олиб келиши мумкин. Парадигмалар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни очиб беришда синтактик бирликлар (сўз бирикмаси, содда гап ва қўшма гап)ни таҳлил объекти сифатида олдик. Бундай жараёнларни тилнинг бошқа сатҳларида ҳам кузатишимиз мумкин. Мақсадимиз «тилнинг уч босқичи»ни² ўзаро боғлаш, шунингдек, улар ўртасидаги умумий ва хусусий жиҳатларни кўрсатиб беришдан иборат.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Тошкент, 1976. – Б.290.

² Бу ҳақда қаранг: Эрназарова М. Грамматик маънода лисоний ва прагматик омиллар яхлитлиги // ЎзМУ хабарлари. 2011. №1. – Б.120.

«YULDUZLI TUNLAR» ROMANIDAGI FRAZEMALARNING SEMANTIK TAHLILI

Til birligi sifatida frazemalar alohida ahamiyatga ega. Tilshunoslikda frazemalargaberilganta'riflarturlicha. Jumladan, Sh.Rahmatullayevning fikricha: «Frazema til qurilishining lug'at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birlik bo'lib, bittadan ortiq leksemaning o'zaro semantik-sintaktik birlashuvi bilan tarkib topgan bo'ladi. Shunga ko'ra, tuzma segment birlik deyiladi; sintaktik tuzilishi jihatidan birikmaga, gapshaklga teng bo'lib, odatda, nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, lekin leksemadan ifoda jihati bilan-gina emas, mazmun jihati bilan ham farq qiladi».¹

Tarkibi bir so'zdan iborat bo'lib, narsa, belgi, shaxs, ish-harakat tushunchalarini umumiy ifodalaydigan leksik hodisa bu – so'z. Tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lsa-da, grammatik jihatdan aloqador bo'lmagan, ko'chma ma'noda qo'llanadigan leksik hodisa esa frazema dir.

Badiiy asar tili frazemalar bilan ziynatlangan bo'lsa, so'zning ta'sir kuchi oshadi, zavq bilan o'qiladi. Frazemalar so'zlashuv va badiiy uslubda ko'p qo'llanadi. Frazemalarning uslubiy-semantik xususiyatlari badiiy uslubda ko'proq namoyon bo'ladi. Frazemalarning uslubiy-semantik xususiyatlarini «Yulduzli tunlar» romani matni misolida ko'rib chiqaylik. Asarda jami 200 ga yaqin frazema qo'llangani adibning ona tilimiz ifoda imkoniyatlaridan samarali foydalanganidan darak beradi. Romandagi frazemalarni semantik jihatdan quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Harakatni bildiruvchi frazemalar:

Ro'zadorlar kunni qanday kech qilishlarini bilmay tezroq *qosh qorayishini* intazorlik bilan kutishardi². Bu gapda ro'zadorlar tezroq kech tushib, ro'za ochilish vaqti bo'lishini intazor kutishi haqida so'z yuritilgan. «O'zbek tilining frazeologik lug'ati»da bu ibora quyidagicha izohlangan: «**Qosh qoraydi** – falakda yorug'lik o'rnini qorong'ilik oldi. Sinonimi: kun qoraydi, ko'z qoraydi».³

¹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B.418.

² Qodirov P. Yulduzli tunlar. – Toshkent: O'zbekiston, 1990. – B.8 (ushbu asardan olingan keyingi iqtiboslar sahifasi qavs ichida YT harflaridan keyin chiziqcha bilan beriladi).

³ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1992. – B.353 (bundan keyin ushbu lug'at nomi O'TFL tarzida qisqartirilib, sahifasi qavsda beriladi).

Yana tag'in go'zal malika bilan yashiriqcha til biriktirib surat chizgani qizning podshoh otasiga ma'lum bo'lsa bormi, mulla Fazliddinni *tilkapor qilib tashlashlari* hech gap emas (YT, 3). Bu yerda sir oshkor bo'lsa, uni sog' qo'ymasliklari nazarda tutilgan. O'TFLda esa bu ibora ma'nosi izohlanmagan.

Ahmadbekdek, mendek jangovar beklar uchun podshoh hozir sizdeklardan qanchasining *bahridan o'tur* (YT, 18). Ushbu gapda bahridan o'tur kechmoq ma'nosida kelgan. O'TFLda: **Bahr(i)dan o'tmoq** iborasi quyidagicha izohlangan: «*Kim nimaning yoki kimning foydali deb bilgan narsasidan yoki kishisidan voz kechmoq. Varianti: bahr(i)dan kechmoq*» (30).

Bobur to'planib turgan beklarga *ko'z tashlagan edi* (YT, 46). Bu ibora bir bor qaramoq ma'nosida qo'llangan. O'TFLda **ko'z tashlamoq** *kim nimaga yoki kimga* qisqa muddat qaramoq. Varianti: nazar tashlamoq, nigoh tashlamoq (146).

Hammalari yuzlariga *fotiha tortishdi*-yu, birin-ketin ko'priikka chiqishdi (YT, 57). Gapda bu ibora duo qilmoq ma'nosida kelgan. Ushbu ibora O'TFLda **fotiha bermoq** tarzida izohlangan (281).

Ayvonda turgan Qutlug' Nigor xonim bilan Xonzoda begim ham me'morga *ko'z tikishdi* (YT, 76). Ushbu ibora uzoq muddat qaramoq mazmunini anglatgan. O'TFLda **ko'z tikmoq** *kimga yoki nimaga yoki qayerga* tikilib qaramoq deya sharhlangan. Varianti: ko'z(i)ni tikmoq (146).

2. Holatni bildiruvchi frazemalar:

– Ulusning *sho'ri qursin!* – dedi Tohir (YT, 6). Gapda ushbu frazema xalqning ahvoli og'ir bo'lganini ifodalagan. O'TFLda: **sho'ri quridi** *kimning* katta baxtsizlikka yo'liqmoq, xarob bo'lmoq. Sinonimi: sho'r(i) ga sho'rva to'kildi (298).

– Tohir yomon bir falokatni oldindan sezganday *yuragi uvushdi* (YT, 7). Siqilish, xavotirlanish ma'nolarini bildiruvchi bu frazema O'TFLda mana bunday izohlangan: **yurag(i) uvushdi** *kimning* salbiy o'y-xayol ta'sirida o'zini ruhan yomon his qilmoq. Varianti: ko'ngl(i) uvushdi (320).

– Bu yilgi ro'za yoz chillasiga to'g'ri kelgan, jazirama kunlarda tong-sahardan kechqurun qorong'i tushguncha tuz totmay och yurish ko'p odamning *sillasini quritardi* (Yt, 8). Darmonsizlanish ma'nosida kelgan bu frazema O'TFLda: **silla(si) quridi** *kimning* toliqmoq, darmonsizlanmoq. Sinonimi: tinkasi quridi (234).

Arava loylarga tiqilaverib *jonimizdan to'yirdi* (YT, 9). Ushbu ibora bezor bo'lmoq ma'nosida kelgan. O'TFLda: **jon(i)dan to'yimoq** *kim* (o'zining) yashashni istamaslik (97 – 98).

Sham yorug'ida aralash-quralash bo'lib ketgan, ba'zi joylari yirtilgan loyihalalar va chizmalar *ko'zga tashlandi* (YT, 12). Frazema gapda aniq ko'rinmoq ma'nosida kelgan. O'TFLda: **ko'zga tashlanmoq** *nima* ro'y-rost, aniq ko'rinmoq (133 – 134).

Iztirobli o'ylar tuni bilan mulla Fazliddinning ko'ziga *uyqu qo'ndirmadi* (YT, 13). Ya'ni uxlay olmadi ma'nosida kelgan. O'TFLda bu ibora berilmagan.

– Mulla Fazliddinning *yuragi taka-puka bo'lib ketdi* (YT, 14). Ushbu frazema gapda qo'rqib ketdi ma'nosida ishlatilgan, O'TFLda: **yuragi taka-puka bo'lmoq** *kim kimning nima bilan* ruhan notinch bo'lmoq (319).

Bular mening *qonimga shunchalik tashnami?* (YT, 16) Ushbu ibora o'ch olish mazmunini ifodalagan. O'TFLda: **qoniga tashna bo'lmoq** *nima kimni (o'zining)* xunoblikdan, diltanglikdan o'ta darajada betoqat bo'lmoq (350).

Agar o'sha bek sandiqdagi suratlarni qo'lga tushirsa, Axsiga eltib podshoh oilasiga ko'rsatmoqchi bo'lganmi? – degan o'y mulla Fazliddinning *ichini muzlatib o'tdi* (YT, 16). Xavotirga solmoq ma'nosida qo'llangan bu ibora O'TFLda uchramaydi.

Ana shu ishonganlaridan allaqaysisi ayg'oqchilik qilib bu gapni dorug'aga yetkazganini, endi dorug'a buni podshohga dasturxon qilib olib borishi mumkinligini sezdi-yu, *badanidan sovuq ter chiqib ketdi* (YT, 17). Matnda qo'rqib ketmoq mazmunida kelgan bu frazema O'TFLda quyidagicha izohlangan: **badanidan sovuq ter chiqib ketmoq** *nima kimning* ruhiyatida juda keskin o'zgarish sodir bo'ldi – ruhiyatini juda keskin o'zgartirdi. Varianti: a'zoyi badan(i)dan ter chiqib ketdi; badan(i) dan ter chiqib ketdi; peshana(si)dan sovuq ter chiqdi; ter chiqib ketdi (235).

Lekin u o'tlanib uyiga qaytayotganda sal *hovuridan tushdi-yu*, Uzun Hasan aytgan so'nggi gaplarda achchiq bir haqiqat borligini sezdi (YT, 18). Ushbu ibora jahldan tushish ma'nosida kelgan. O'TFLda: **hovur(i) dan tushmoq** *kim kimni (o'zining)* kibr-havo bilan, hayajonlanib qahr-g'azab qilishi pasaydi (375).

Agar surat qo'lga tushsa, u qiz ham *malomatga qoladi* (YT, 18). Bu ibora ta'na-dashnomga qolmoq mazmunini ifodalagan. O'TFLda: **malomatga qolmoq** *kim yoki nima* arzimagan narsa sababli noxush, ta'nali gaplar eshitmoq, gap-so'z bo'lmoq (169 – 170).

Mahmudni ham birdan *g'am bosdi* (YT, 20). Musibatga chalinmoq ma'nosidagi bu frazema O'TFLda: **g'am bosdi** *kimni* kuchli o'y-tashvish ostida qolmoq (369).

Qorako'z begim endi *yengil tortdi* va dadillanib ta'zim qildi (YT, 24). Tashvishdan qutulmoq mazmunidagi bu ibora O'TFLda: **yengil tortmoq kim** ruhiy azoblanish tarqadi. Varianti: qushday yengil tortmoq (81).

Umarshayx mirzo bugungi rejalari va urush tashvishlarini eslab *qovog'ini soldi-da*, indamay o'rnidan turdi (YT, 24). Kayfiyati buzilmoq ma'nosidagi ushbu frazema O'TFLda: **qovog'ini solmoq kimning** ranjiganini, xafa bo'lganini qovoqlarini quyiroqqa tushirib bildirmoq. Varianti: qovoq uymoq (349).

Mo'ysafidlar *«to'rt muchang butun bo'lsin»* deb duo qilurlar (YT, 25). Sog'-salomat bo'lsin mazmunidagi bu ibora O'TFLda keltirilmagan.

Endi o'ttiz to'qqiz yoshga kirgan va qirchillama yigit yoshini yashayotgan Mirzoning o'z o'limi haqidagi so'zlaridan haram ahli og'ir *jimlikka cho'mdi* (YT, 26). Tushkunlikka tushmoq ma'nosidagi ushbu frazema O'TFLda izohlanmagan.

Agar men bu foni *dunyodan ko'z yumsam*, hammangiz Bobur mirzoning amrini hozir mening amrim kabi bajo keltirgaysiz (YT, 26). Matnda vafot etmoq ma'nosida kelgan bu ibora O'TFLda sharhlanmagan.

Aytganing kelsin, qizim! – deb Umarshayx mirzo *yengil bir so'lish oldi* (YT, 26). Umidlanmoq ma'nosini ifodalovchi bu frazema O'TFLda izohlanmagan.

Mirzo qulab ketgan jar etagiga yetib borgunlaricha, so'ng uyulib yotgan tuproq, kesak va yog'ochlar orasidan uni topib, kavlab olgunlaricha *o'n jonidan biri ham qolmagan edi* (YT, 30). O'lar holga kelmoq mazmunidagi bu ibora O'TFLda uchramaydi.

Ahmad Tanbal Umarshayx mirzo saroyida 2-darajali beklar qatorida shuncha yil *ko'ngli cho'kib yurdi* (YT, 31). Ruhsizlanish kayfiyatini ifodalovchi ushbu frazema O'TFLda: **ko'ngli cho'kmoq kim** (o'zining) *yoki kimning* ruhsizlanmoq. Varianti: ko'ngilni cho'ktirmoq (162).

No'yon Ko'kaldosh yordamga yetib kelganda Bobur o'zini o'nglab *oyoqda turar*, biroq rangi juda oqarib ketgan edi (YT, 33). Tuzalmoq mazmunini ifodalovchi bu ibora O'TFLda berilmagan.

Shunday paytda Ko'kaldosh va tengdoshlar o'zlarini taxt vorisiga xizmat qilib yurgan yosh mulozimlar deb emas, uning sirlariga sherik bo'lgan yaqin do'stlar deb bilishar va bundan *ko'ngillari o'sib*, Boburga mehrlari oshar edi (YT, 35). Ruhiyati ko'tarilmoq ma'nosidagi ushbu frazema O'TFLda: **ko'ngli o'smoq kimning nimadan** ruhlanmoq. Varianti: ko'ngil o'sishi (163).

Ko'shkdan chiqib kelgan savdar Bobur qarshisida *qo'l qovushtirib*, ichkarida mudarris uni kutib o'tirganini aytdi (YT, 35). Hurmat bildirish mazmunidagi bu ibora O'TFLda: **qo'l qovushtirmoq kim kimga**

qo'llarini tirsakdan egib, ustma-ust qoringa qo'yib hurmat ifodalamoq (368).

Yod bo'lib qolgan bu satrlar *xayolidan o'tayotganda* Bobur daftari orasiga solingan suratni mudarrisga ko'rsatmaslikka urinib sekin oldi (YT, 36). Matnda eslash, xotirlash ma'nosida kelgan ushbu frazema O'TFLda: **xayolidan o'tkazmoq** *kim nimani* ma'lum bir muddat fikrlamoq. Varianti: xayoldan o'tkazmoq. Sinonimi: ko'ngl(i)dan o'tmoq (283).

Mudarrisning endi sal *chehrasi ochildi* (YT, 37). Kayfiyati yaxshilanmoq mazmunidagi bu ibora O'TFLda: **chehra(si) ochildi** *kimning* xafachiligining tarqalganini ko'rsatmoq, xafachiligi tarqadi. Varianti: chehra(si)ning ochilib ketishi (292).

Tuprog'i bilqillab yotgan tor ko'chadan o'tayotganlarida Boburni *ter bosdi* (YT, 44). Charchash, horish ma'nosidagi bu ibora O'TFLda keltirilmagan.

Bobur otdan tushib ustozi bilan ko'rishar ekan, birdan *ko'ngli yumshab*, ko'zlariga yosh quyilib keldi (YT, 46). Ta'sirlanish mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda: **ko'ngli yumshamoq** *kim kimning* rahmdilligi uyg'ondi (163).

Shu sababli beklar Darvesh govni yomon ko'rishar, ayniqsa, dorug'a Uzun Hasan ko'pdan beri unga *kek saqlab yurardi* (YT, 49). Matnda yovlashmoq ma'nosida kelgan bu ibora O'TFLda: **kek saqlamoq** *kim yomonlik ko'rgani, dili og'rigani* sababli ginaxon bo'lib yurmoq (127).

Siz bilan urush boshlagan iningiz Umarshayx mirzo jardan yiqilib *shunqor bo'ldi* (YT, 53). Mardlarcha halok bo'lmoq mazmunini ifodalovchi ushbu frazema O'TFLda izohlanmagan.

Besh yigit muvaffaqiyatsizlikka uchragandan *ruhlari tushib*, uylariga tarqaganlarida tong yorisha boshlagan edi (YT, 59). Umidsizlanmoq ma'nosini bildiruvchi bu ibora O'TFLda: **ruh(i) tushdi** *kim* (o'zining) ruhiy tushkunlikka berilmoq. Varianti: ruhni tushirmoq (228 – 229).

Hozir behisob tuyoqlar ostida qolib yanchilishini sezdi-yu, *dod solib* qichqirdi (YT, 60). Matnda dod-voy solish ma'nosida kelgan bu ibora O'TFLda: **dod solmoq** *kim* dod-voy qilmoq, qichqirmoq. Varianti: dod ustiga dod solmoq (175).

Agar shunday bo'lsa, mening *boshimni sen ko'kka yetkazding!* (YT, 63). Xursand qilmoq mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda: **bosh(i) ko'kka yetdi** *kimning* behad sevinmoq. Varianti: bosh(i) osmonga yetdi (47).

Lekin qallqlik odobi bunga *yo'l bermas*, Tohir Robiya bilan faqat yashiriqcha uchrashar edi (YT, 64). Monelik qilish ma'nosidagi bu ibora O'TFLda: **yo'l bermoq** *kim kimga yoki nimaga* o'zi chetlanib boshqaning o'tishiga imkon bermoq (120).

Tohir shu vaqtgacha *tishini tishiga qo'yib* uylarida bo'layotgan talon-torojga chidab o'tirgan edi (YT, 66). Arang chidamoq mazmunini ifodalovchi ushbu frazema O'TFLda: **tish(i)ni tish(i)ga qo'ymoq kim** butun his-tuyg'usini iroda kuchi bilan yengib chidamoq (263).

Hozir podshoh va uning beklariga duch kelishi kerakligi, ular bilan muomala qilishning qiyinligi *qalbiga tahlika soladi* (YT, 69). Matnda xavotirga tushmoq ma'nosida kelgan bu ibora O'TFLda: **tahlikaga solmoq kim nimani** tahlika qilishiga sabab bo'lmoq; tahlikali holatga qo'ymoq (252).

Ko'nglidagi boyagi bezovtalik ustiga olovli bir hayajon qo'shilib *yuragi qinidan chiqquday* hapriqib ketdi (YT, 70). Qattiq hayajonlanmoq ma'nosidagi bu ibora O'TFLda: **yuragi qinidan chiqayozdi kimning** betoqat bo'lmoq (321).

Har bitta g'ishtni, yog'ochni, har bir ko'za suvni pastdan olib chiqqunlaricha *tinkalari qurib ketardi* (YT, 71). Charchamoq, horimoq mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda: **tinka(si) quridi kimning** toliqmoq, darmonsizlanmoq. Varianti: tinkani quritmoq (261 – 262).

Podshoh oilasidan me'morchilik san'atini shunchalik biladigan, qadrlaydigan ittifoqdosh topilgani mulla Fazliddinning *ko'nglini ko'taribgina* qolmay, qalbida g'alati bir zavq va dadillik uyg'otdi (YT, 72). Ruhini o'stirmoq ma'nosidagi bu ibora O'TFLda: **ko'ngl(i)ni ko'tarmoq kimning nimadan** ruhlanmoq. Varianti: ko'ngil ko'taruvchi (157).

Fazliddin o'zining mana shu e'tiqodida mahkam turishga tirishar va ayollar tomondan *nigohini olib qochardi* (YT, 73). Matnda qaramaslikka intilmoq mazmunida kelgan ushbu frazema O'TFLda uchramaydi.

Bobur podshoh bo'lgandan beri o'z *ko'nglidan chiqarib* qurdirgan birinchi imorati juda kichik bo'lsa ham, unga aziz va g'animat tuyuldi (YT, 76). Matnda astoydil, chin ko'ngildan ma'nolarida kelgan bu ibora O'TFLda: **ko'ngl(i)dan chiqarmoq kim nimani yoki kimni** butkul unutib yubormoq, o'ylamay, eslamay qo'ymoq. Varianti: ko'nglidan chiqarmoq (155).

3. Belgi bildiruvchi frazemalar:

Vahimaga tushgan qo'shin birdan o'zini orqaga tashladi (YT, 60). Tahlikaga tushmoq mazmunidagi bu frazema O'TFLda: **vahimaga tushmoq kim** qo'rqqan holda o'ylanib qolmoq (60).

4. Faoliyat-jarayonni bildiruvchi frazemalar:

Tohir Robiya bilan hademay *bir yostiqaqa bosh qo'yishlariga* ishonib bexavotir yurgan edi (YT, 6). Visolga erishmoq ma'nosidagi bu ibora O'TFLda: **bir yostiqaqa bosh qo'ymoq kimlar o'zaro; kim kim bilan** oilaviy hayot kechirmoq. Sinonimi: turmush qurmoq (36).

Tangrim bizni *bir-birimizga ko'p ko'rmasin* (YT, 8). Ayirmasin, hijronni ravo ko'rmasin mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda izohlanmagan.

Yana tag'in go'zal malika bilan yashiriqcha *til biriktirib* surat chizgani qizning podshoh otasiga ma'lum bo'lsa bormi, mulla Fazliddinni tilkapora qilib tashlashlari hech gap emas (YT, 13). Matnda ittifoqlashib, kelishib ma'nosini ifodalagan bu ibora O'TFLda: **til biriktirmoq kim kim bilan** yashirin holda kelishib olmoq (255).

Podshomiz erta-indin kelib *jonimizga ora kirgay* (YT, 21). Qo'llab-quvvatlamoq mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda: **jon(i)ga ora kirmoq kimning kim** bir o'limdan qutqarib qolmoq. Varianti: jonga ora kirmoq (97).

Qizim, sen mening eng bebaho gavharlarimdansen. Bu xatarli asnoda seni *qanotim ostidan* chiqarmagaymen! (YT, 27) Panoh bo'lmoq ma'nosidagi bu ibora O'TFLda: **qanot(i) ostidan kimning** panohidan, himoyasidan, qaramidan (344).

Mushkul ishga *bel bog'labsiz* (YT, 41). Matnda kirishmoq mazmunida kelgan. O'TFLda bu ibora: **bel bog'lamoq kim nimaga** shaylanmoq, otlanmoq. Varianti: bel(i)ni bog'lamoq (31).

Yana bir necha kishi Boburga yuzlanib *ko'ngil so'radi* (YT, 47). Hol-ahvol so'ramoq mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda: **ko'ngl(i) ni so'ramoq kim kimning** boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'ramoq. Varianti: ko'ngil so'ramoq (158).

Qachondir bir vaqt taxtga chiqish va shu yurgan hamma beklarga *bosh bo'lib* g'olibona janglar qilish Boburning eng kuchli orzularidan edi (YT, 48). Rahnamolik qilmoq mazmunidagi bu ibora O'TFLda berilmagan.

Niyati buzuqligi shundan ham ayon! – dedi Uzun Hasan (YT, 51). Yomonlikni rejalashtirmoq ma'nosini ifodalab kelgan ushbu frazema O'TFLda keltirilmagan.

5. Nutq-jarayonni bildiruvchi frazemalar:

«Otlan!», «Saflan!» – deb baqirib-chaqirganlari *qulog'imga chalindi* (YT, 59). Matnda eshitilmoq ma'nosini anglatgan bu ibora O'TFLda: **qulog'iga chalinmoq nima kimning** biror gapni noaniq tarzda eshitmoq (355).

Shunda Qutlug' Nigor xonim *gap qo'shdi* (YT, 75). Fikr bildirmoq mazmunidagi ushbu frazema O'TFLda uchramaydi.

Xulosa qilib aytganda, «Yulduzli tunlar» romanida frazemalarning deyarli barcha turlaridan mahorat bilan foydalanilgan. Asarda holatni bildiruvchi frazemalar eng ko'p qo'llangan bo'lsa, eng kami belgi bildiruvchi frazemalardir. Romandagi 60 ta frazemani semantik tahlil qilgan bo'lsak, shulardan 15 tasi O'TFLda uchramaydi. Bu hol adibning

yangi frazemalar ijod qilganini ko'rsatib, uning ona tilmizning yashirin imkoniyatlarini yorqin namoyon eta olganidan darak beradi. Frazemalar asarning lisoniy va badiiy-estetik qimmatini yuksaltirib, romanning o'qishli, qiziqarli bo'lishini ta'minlagan; ta'sir kuchini oshirgan.

*Ro'ziqulov Sh.,
TDU qoshidagi AL o'quvchisi*

O'ZBEK TILINI O'RGANISH BORASIDAGI AYRIM MULHAZALAR

Tilshunoslikda shunday bir tushuncha mavjudki, u kishilik jamiyatida insonlarning eng muhim aloqa quroli bo'lib, inson tafakkuri ham ushbu ijtimoiy hodisa bilan birga takomillashib boradi. Bu tildir. Insonning oliy darajaga ko'tarilishi, bugungi kundagi maqomiga erishishida ham tilning o'rni va ahamiyati ulkandir. Har bir shaxsning botiniy va zohiriy olami, tafakkuri ham uning tili, so'zlayotgan so'zi, fikrlaridan ma'lum bo'ladi. Bu o'rinda fikrni yaratuvchi organ ham aqliy faoliyat bilan yaxlit butunlikni tashkil etuvchi til ekanligini aytib o'tish lozim. Sababi, dilning kaliti hisoblanmish til nafaqat shaxsning o'z «men»ini anglashi, tushunib yetishi, balki milliy o'zlikni anglashi, milliy ong va tafakkurning amaliy ifodasi, ajdodlarning avlodlar bilan ruhiy va ma'naviy bog'liqligi, tutashuvi omili hamdir. Demak, til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lgan muhim ijtimoiy hodisa, tafakkurning borliq shakli ekan. Aloqa materiali bo'lmish til, uning rivoji jamiyat ravnaqiga uyg'un holda kechadi. Til – borliqni bilish, so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimon, insoniyat tomonidan jamg'arilgan bilimlar u orqali avloddan avlodga ham yetkaziladi.

Shu sabab fikr realligi til bilan, uning rasmiy dalili esa yozuv bilan akslanadi. Til milliy madaniyatning shakli sifatida ma'naviy boyliklarni zamon va makonda abadiylashtiradi. Til shunday qudratga egaki, uning yordamida sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganish mumkin. Hatto ongda shaklsiz, tuzilishsiz bo'lgan narsalarni inson faqat til birligi – so'z yordamida, so'z shaklida o'zlashtiradi va til vositasida o'zgalarga tushuntiradi. Har bir millat vakili tili yordamida o'zligini angelaydi, tushuncha va qarashlarini ma'lum bir tilda ifodalaydi.

O'zbek tili ham hamisha o'z o'rni va mavqeyiga ega bo'lgan. Ayniqsa, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi uning mavqeyini yanada oshirdi. Alisher Navoiy asos solgan o'zbek adabiy tili o'zining betakrorligi,

nafisligi bilan ajralib turadi. Bu tilda yaratilgan asarlarda o'zbek xalqining ruhi aks etadi. Tilimiz juda boy, har qanday ma'no ifodasiga bir necha so'z topiladi. Zero,

Navoiy bu tilda kuyladi,
Bobur vatan sog'inchida yig'ladi,
Nodira tortib oh farzand dog'ida,
Qodiriy kuyladi millat dardida.

Yoinki tildagi mehr-oqibat, qadr-qimmat degan so'zlarni olaylik. Bu so'zlarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning, o'zga tilda aynan ifodalashning o'zi mushkul. Sababi, bu tushunchalar asrlar mobaynida yurtning, millatning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ong-u shuuridan joy olgan qadim qadriyatlarining amaliy ifodasi, aksidir. O'zbek tili juda go'zal, juda qadim, shirin va rangli. Bu tilda so'zlayotgan o'zbek baralla:

Bu til jism-u rayohimdur mening,
Bu kalom jon-u jahonimdir mening, –
deb ayta oladi.

Ming afsuslar bo'lsinkim, hozirgi kunda turli jabhalarda, ayniqsa, so'zlashuv nutqida har xil jargon, argo, varvar va vulgar so'zlardan foydalanish hollari kuzatiladi. Bu til nufuzi, jamiyat ravnaqiga befarq bo'lmagan har bir shaxsni bee'tibor qoldirmaydi. O'zbek tili nihoyatda boy, undagi so'zlarning o'nlab ma'nodoshlari, shakldoshlari mavjud. Masalan:

Kuldi:

Jilmaydi, iljaydi, kulimsiradi, tabassum qildi, burni bilan kuldi, tirjaydi, og'zining tanobi qochdi, qah-qah urdi, zaharxanda qildi, xandon otib kuldi.

Yoxud Alisher Navoiy asarlari lug'atidan olingan bosh so'zi bilan bog'liq fe'llarning quyidagi omonimik holatlarini kuzataylik:

Bosh olib chiqmoq, bosh uchurmak, bosh ura kirishmoq, bosh tushirmoq, bosh indurmak, bosh o'ynamoq, bosh og'irtamoq, bosh tortmoq, bosh chiqarmoq, boshdin quymoq, boshidin quymoq, boshiga yetmoq, ollida bosh quymoq, boshi falakdin o'tmoq, xotindin bosh ko'tarmak.

Shunday bo'lsa-da, ayrim hollarda savodsizlik, tilga e'tiborsizlik ko'ngilni xira qiladi. Savodsizlikni rixinak – husnbuzarga qiyos etish mumkin. Chunki navqiron, barvasta yigitning yuziga chiqqan bitta-ikkita husnbuzar hech qanday og'riq ham, kasallik ham emas, ammo u inson yuzini, husnini buzadi. Shunga ko'ra, rixinakni husnbuzar deb atashadi. Ona tilimiz, davlat tilimiz ham ana shunday barvasta, ana shunday

navqiron, fusunkordir. Uning ertaga o'z taraqqiyot yo'lidan og'masligi, yanada go'zallashishi turgan gap. Ammo quyidagi omillar kishini o'yg'a toldiradi:

– tildagi iboralarning og'zaki nutqda buzib qo'llanilishi, natijada mantiqiy izchillikning butunlay yo'qolishi:

– «Kampirning dardi *g'ozada*» emas, Kampirning dardi *g'ozada* (*g'oz*a so'zi upa-elik ma'nosida);

– *Otamning* o'lishini bilganimda somon sotib olardim emas, balki *Otimning* o'lishini bilganimda somon sotib olardim;

– ko'pgina binolarning kirish qismida «*Hush kelibsiz!*» (bo'g'iz undoshi – h va chuqur til orqa undoshi – x tovushlarining farqlanmasligi) kabi orfografik xatolar;

– endigina ish boshlagan savdo shaxobchalarining «*Biz ochildik*» kabi birikmalarni qo'llashi (yoki rus tilidagi so'zlarning lotin alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvida yozilishi, so'zma-so'z tarjima qilinishi);

– turli ijtimoiy saytlarda shevaga xos so'zlar, o'ta qo'pol, iste'mol doirasi chegaralangan so'z va iboralardan keng foydalanish;

– azal-azaldan o'zbek millatiga xos bo'lgan kengfe'llik, tavoze, ko'p bor o'ylab bir bor so'zlash, sharqona madaniyatning go'zal ifodasi o'rniga turli chetdan kirgan, dag'al so'zlarni aytish va hokazo.

Dono xalqimiz: «Tilingda bo'lsa boling, kulib turar iqboling», – deb bejizga aytmagan. Shunday ekan, o'zbek tilida to'g'ri, ravon, ifodali so'zlash, yozish, ona tilining sofligi va boyligi uchun kurashish, uning iste'mol doirasini kengaytirib borish har bir o'zbekning, O'zbekiston fuqarosining oliy burchi sanaladi. Xurshid Davronning quyidagi satrlari fikrimizning ayni haqiqat ekanligiga yorqin misoldir:

O'z tilini unutgan xalqning

Osmonida porlamas quyosh,

Nur o'rnida to'kiladi tosh.

Demak, millat ruhi – tilni saqlab qolgan xalqqa yashaydi, tili va ma'naviy olamiga tayanib yurti, tarixi, o'zligini tiklaydi, saqlab qoladi. O'z ruhiyatiga ega bo'lgan millat hech qachon o'zligidan voz kechmaydi. Shunday ekan, tilimizning yanada ravnaq topishi uchun jon kuydirsak farandlik burchimizni ado etgan bo'lamiz. Zero, biz o'zbeklarning tafakkur ummoni behad yuksak, betakror hamda beqiyosdir. Tilimizda ana shu ummonning tomchilari aks etadi. Millionlarni birlashtirgan, millatning ma'naviy belbog'i bo'lmish ona tiliga doimo daxldorlik hissi bilan yashash har bir o'zbek millati vakili uchun yuksak sharaf hamda ulkan mas'uliyatdir.

ОНА ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ

Маълумки, юртимиздаги ислохотлар, ўзгаришлар, янгиланишлар таълим соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бугун билим масканларида анъанавий дарс ўтиш усулларидадан воз кечиб, янги замонавий педагогик технологиялар асосида таълим беришга эътибор кучайтирилди. Она тили машғулотларини янги педагогик технологиялар асосида ташкил этиш натижасида ўқитувчилар дарс типлари ва дарс шаклларида мос методлар танлашни, кўрсатмали ва техник воситалардан унумли ҳамда ўринли фойдаланишни ўзлаштириб олдилар; синфдан ва мактабдан ташқари тўғараклар, конференциялар, экскурсиялар, қувноқлар ва зукколар мусобақаси уюштириш, олимпиадаларга тайёрланиш, деворий газета чиқариш, кўрғазмали қуроллар ясаш, она тили хонасини жиҳозлаш каби ишларни йўлга қўйдилар.

Она тилидан дарс берувчи ўқитувчи ҳақиқий ижодкор бўлиши лозим. Ўқув машғулотларини замонавий шакл ва усулларда олиб бориш, ўқувчиларни ҳам шунга тайёрлаш, уларни машғулот жараёнида мақсадли бошқаришни билиш ўқитувчилик фаолиятининг бош мезони саналади. Сўнгги йилларда она тилини ўқитиш методикаси соҳасида дарсларни янги типлар ва усулларда, яъни замонавий педагогик технологиялар асосида ташкил этиш талаб қилинмоқда. Бундай дарс турларига мусобақа, баҳс-мунозара ҳамда интерфаол методли дарслар киради, уларни амалда қўллаш самарадорликни ошириши шубҳасиз. Жумладан, баҳс-мунозара дарсини самарали ўтказиш учун ўқувчилар муҳокама қилинадиган матн ёки мавзу бўйича кенг тушунчага эга бўлишлари, уни ўқиб ўзлаштиришлари даркор.

Нафақат шу турдаги дарсларда, балки ҳамма вақт ўқувчи ишловчи, фикрловчи, изланувчи, назорат қилувчи вазифасини бажариши лозим. Шунинг учун ўқитувчи ўқувчилардан баҳс-мунозара дарсининг қуйидаги талабларини бениқсон бажаришини талаб этиши керак:

- баҳс-мунозарада фаол иштирок этиш;
- сўзловчи фикрини диққат билан тинглаш;
- ўз фикрини шошмасдан батафсил ифодалаш;

- мунозара давомида суҳбатдошига нисбатан хурматни сақлаш;
- нутқ одоби ва маданиятига риоя қилиш;
- мавзу доирасидан четга чиқмаслик, ўз фикрини исботлашда аниқ ва ишонарли далиллар топиш;
- бахслашаётганларнинг ҳақ эканлигини билса уни ўз вақтида тан олиш ва ҳоказо.

Баҳс-мунозара дарслари қўйилган талаблар асосида олиб берилса, ўқувчининг нутқий маданияти шаклланади.

Она тили таълимида мусобақа дарсларини ўтказишдан мақсад ўқувчининг она тили дарсидан олган билимларини синаб кўриш, ўзаро мунозара-мулоқот жараёнида тил имкониятларидан фойдалана билиш, нутқий маҳорат, тез ва аниқ фикрлаш даражасини, муаммоли вазиятлардан чиқа билиш малакасини баҳолашдан иборат.

Мусобақа дарслари ўқувчиларда фаоллик, топқирлик, зукколик фазилатларини шакллантиради, уларни мустақил ижодий мушоҳада юритишга одатлантиради, зарур ва фойдали кўникмаларни ҳосил қилишга ёрдам беради.

Самарали дарс шаклларида бири – мусобақа дарси она тили машғулотларининг қизиқарли ўтиши ва ўқувчиларнинг фаол иштирокини таъминловчи воситадир. Мусобақа дарслари учун мавзулар: «Нутқ товушларининг сири», «Сўз ҳарфидан сўз ясанг», «Тиниш белгилари мусобақаси», «Сўзшунослик анжумани», «Заковат дарслари» ва ҳоказо.

Она тили машғулотларини интерфаол усуллар асосида ташкил этиш ўқувчиларда билим олишга мустақил ҳаракат қилиши, келажакда мустақил касб эгаси – мустақил инсон бўлиб етишишига шароит яратиб беради. Кўринадики, мазкур усулдан фойдаланиб ўтилган дарс машғулоти ўқувчиларнинг мустақиллигига таянади.

Шу ўринда интерфаол услубнинг моҳияти ҳақида қисқача сўз: интерфаол – «интер» – ўзаро, «акт» – ҳаракат, яъни ўзаро ҳаракатланмоқ ёки ким биландир суҳбат, мулоқот қилмоқни англатади.¹ Бошқача айтганда, ўқитишнинг интерфаол услубларини билиш ва уларни амалда қўллаш муаллим фаолиятини ташкил этишнинг махсус шакли бўлиб, унда ўқувчиларга билим ва малакаларни эгаллаш вазифаси мустақил иш сифатида топширилади. Машғулоти жараёнида эса топшириқ айна шу йўл билан ўқувчилардан қабул қилинади, нотўғри ўринлар тўғриланади, ўқувчи мавзуга қўйилган

¹ Ишмухаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент, 2008. – Б.14.

мақсад асосида йўналтириб турилади. Демак, ўқувчи ўзи ҳаракат қилади, синфдаги бошқа ўқувчилар билан эркин мулоқотга киришади. Интерфаол услуб таълим тизими олдида қўйилган энг олий мақсадларга олиб борувчи самарадор усуллардан бири эканлигини кўрсатади.

***Habibullayev U.,
Angren politexnika KHK***

ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILAR MA'NAVİYATINI O'STIRISH

O'quvchilarning ong-tushunchalarini rivojlantirishda, ularning ma'naviyatini shakllantirishda maqol janri muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Ona tili darslarida o'quvchilar ma'naviyati va tafakkurini o'stirish maqsadida «Nasihatli maqollarning davomini toping» o'yinidan foydalanish mumkin. Bu o'yindan so'z turkumlari mavzusi o'tib bo'lingach, takrorlash darslarida, foydalanish mumkin. Bunda nuqtalar o'rniga zarur so'zni qo'yib, uning qaysi so'z turkumiga oidligi, uning grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi:

Bir kishi ariq qaziydi,
Ming kishi ... ichadi.

Birini birov berar,
Ko'pini —...

Yomg'ir bilan yer ko'karar,
... bilan el.

Kishi bersa ko'rimli,
Mehnat bersa...

Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan, xalq donoligini ifodalaydigan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmatli so'zlar, chuqur ma'noli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo'lib, hayotning turfa masalalarini qamrab oladi. Ko'pincha maqol o'git, nasihat xarakterida bo'ladi: «Yer haydasang — kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda», «Hunari yo'q kishining mazasi yo'q ishining» kabi.

Maqol – xalq og‘zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri, unda turfa badiiy ifoda vositalari – ohangdosh tovushlar takrori mavjud bo‘ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega so‘z ustalarining o‘lmas satr hamda hikmatli so‘zlari ham ko‘pincha xalq maqollariga o‘xshab ketadi. Masalan, Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida aytgan bir qancha hikmatli so‘zlari shular jumlasidandir: «Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatraqatraqa yig‘ilib daryo bo‘lur», Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz» va hokazo.

Ma‘lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o‘rganishda ham bu bosqichlarga e‘tibor berilishi kerak. Maqollar matn mazmuni bilan bog‘liq bo‘lib, ular matn g‘oyasini o‘quvchilarga lo‘nda, aniq yetkazish uchun xizmat qiladi. Bu vaqtda o‘quvchilarga maqollar o‘qitiladi, ulardan maqol ma‘nosini bilganlaricha izohlab berish so‘raladi. O‘quvchilar javobini o‘qituvchi to‘ldirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollar yordamida ona tili darslarini shakllantirish o‘qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuni va unda ilgari surilgan g‘oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish zarur. Iloji boricha maqollarni dars rejasiga kiritish, izohli lug‘atlar (Masalan: Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovning «Hikmatnoma» asari. O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 1990)dan ularning ma‘nosini oson izohlaydigan, soddada til bilan tushuntirish mumkun bo‘lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o‘qituvchi «Maqollar to‘plami» va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo‘lishi kerak.

Bugungi kunda xalq og‘zaki ijodi namunalarning yaratilishi nisbatan kamaygan bo‘lsa-da, xalqimiz tomonidan bunyod etilgan bebaho boylikni har tomonlama o‘rganish, ularni millat ko‘rki darajasiga yetkazish yo‘lida zahmat chekayotgan olimlarning ishlari diqqatga sazovor.

Xalq tilining asosiy ko‘rinishlaridan biri – og‘zaki ijod namunalari tilini fonetik, leksik-grammatik va stilistik tomondan tadqiq qilish, o‘zbek adabiy tili bilan folklor asarlari tilining o‘zaro munosabatini o‘rganish, umumta‘lim maktablarining ona tili darslarida maqol va matallardan foydalanish asosida innovatsion texnologiyalar ishlab chiqish tilshunosligimizning muhim masalalaridan biridir.

Umumta‘lim maktablarining ona tili darslarida maqol va matallardan foydalangan holda «Koop-koop», «O‘z o‘rningni top», «Klaster», «Raqamli maqollarni davom ettir» kabi texnologiyalarni qo‘llash, darsni guruhlararo bellashuv tarzida o‘tkazish ta‘lim jarayonining jonli va qiziqarli bo‘lishiga yordam beradi. Bu usullardan yangi bilim berish jarayonida, bilim va malakalarni mustahkamlash darslarida foydalanish

dars samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini orttiradi.

Innovatsion texnologiyalarga asoslangan ona tili darslari o'quvchiga ta'lim jarayonining subyekti, ya'ni faol ishtirokchisi, o'qituvchiga esa shu jarayonning tashkilotchisi sifatida qarashni taqozo etadi. Bunday darslarda o'quvchi faol ishlovchi shaxs bo'lib, u butun mashg'ulot jarayonida egallagan bilimlarini xotirada tiklaydi, aqliy faoliyat usullarini bajarib ma'lumdan noma'lumga qarab boradi.

Ona tili darslarida maqol va matallardan foydalanish natijasida o'quvchilarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllanadi.

Innovatsion texnologiyalar asosida o'tiladigan har bir dars o'quvchilarning faol bo'lishi, o'tilgan mavzuni chuqur o'zlashtirishi, shuningdek, o'qituvchiga har bir o'quvchining bilim saviyasini aniqlab olish imkoniyatini beradi. Mustaqil ishlar vositasi bilan hosil qilingan bilim va malakalar ta'limning keyingi bosqichlarini puxta o'zlashtirish uchun zamin hozirlaydi.

*Холбекова М.К.,
Фазилова К.Б.,
ГулДУ катта ўқитувчилари*

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА НОАНЪАНАВИЙ ДАРСЛАР

Бозор иқтисодиёти шароитида таълим мазмунига қўйиладиган талаблар янада кучайди. Педагогик фаолиятда амалга оширилган кўп йиллик иш тажрибалари ва кузатишлар ўқитувчи ҳамиша ўз устида ишлаши, билим, кўникма ва малакаларни такомиллаштириб бориши кераклигини кўрсатмоқда. Мустабид тузумдан қолган қолипда ўқувчиларга таълим бериш услублари энди эскирди. Бугунги кунда мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизнинг узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш, янги сифат босқичига кўтариш, унга илғор педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилиш ҳамда таълим самарадорлигини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. «Таълим тўғрисида»ги Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши билан узлуксиз таълим тизими орқали замонавий кадрлар тайёрлашнинг асоси яратилди.

Фан-техника тараққий этган ҳозирги давр талаби шуки, ўқувчилар ижодий изланишлари ва мустақил фикрлашлари учун ўқитувчи янги педагогик технологиялардан, ноанъанавий дарс турларидан кенг фойдаланиш лозим. Ўқитувчи педагогик маҳоратининг кундан-кунга ўсиб бориши, ўқув жараёнида янги педагогик ва ахборот технологияларини қўллаши унинг педагогик фаолиятида амалга ошади.

Интерфаол методлар қўлланадиган машғулот бошида ўқитувчи ўқув жараёни қатнашчиларини кичик гуруҳларга ажратади. Гуруҳларни жойларига ўтказиб, уларга тайёрланишга вақт ажратади ва тақдимот қоидалари билан таништиради, ўқувчиларнинг тайёрланишлари учун шароит яратади. Текшириш, мустақамлаш, баҳолашга мос тарқатма материаллар тайёрланади.

Масалан, «Сифат сўз туркуми»ни ўтаётганда ўқитувчи биринчи слайдда турли рангларни акс эттириб ўқувчилардан уларга сўроқ беришларини сўрайди. Микрогуруҳлар фикрини жамлагач хулоса чиқаради. Демак, нарса-предметнинг рангини билдирган сўзлар сифат дейилади. Хўш, сифат яна қандай белгиларни билдиради? Ўқувчилар маза-таъм, ҳид, вазн-оғирлик, ўрин-пайтга муносабат, характер-хусусият, ҳолат, шакл-кўриниш, ҳажм-ўлчов билдирувчи сўзлар ҳам қандай? қанақа? сўроқларига жавоб беришини аниқлайдилар. Навбатдаги слайдда мавзу бўйича ақлий ҳужум саволлари берилади. Кейин экранда ҳар бир тушунчанинг изоҳи келтирилган слайдлар орқали таништирилади. Кейинги слайдда мутафаккир ва олимларнинг сўзларидан намуналар берилади ҳамда ўқувчилар ушбу слайддан сифат сўз туркумига оид сўзларни аниқлайдилар.

«Тилнинг **ширинлиги** ва хулқнинг **поклиги** сен учун ҳар қандай **оғир** ишни енгиллаштиради, **тор** ризқингни кенгайтиради, етолмаган мақсадларингга етказади, одамлар сени севади ва сенинг фойданг учун меҳнатини аямайди» (Абдулқодир Нурий ал-Барзанжий, «Муктатафоти адабийя» (Одобга оид термалар).

Кейин кичик гуруҳлар бир-бирларига саволлар беришни бошлайди. Кичик гуруҳлар томонидан саволлар дарс давомида айтилган далиллар, мисоллар, фикрларни яна ҳам ойдинлаштириш мақсадида, ўз гуруҳининг фикрларини таъкидлаб, исботлаб, қолганларнинг ҳам шу фикрга қўшилишига даъват қилиш учун берилиши мумкин. Ўқувчилар эркин ҳолда чиқишлари билан барчага таъсир кўрсатишга, фикрларини маъқуллашга интиладилар. Ўқитувчи бундай ҳолатга шароит, имконият яратган ҳолда баҳс-мунозарани самимийлик билан бошқаради.

Ўқитувчи, ҳар иккала томоннинг саволлари, фикрлари, маъқуллайдиган сўзлари тугагач, улар томонидан айтилган мулоҳазаларни умумлаштиради ва ўзининг бу масала ҳақидаги фикрини баён этади. Кичик гуруҳ иштирокчилари томонидан тушган саволларга керакли жавобни беришга ҳаракат қилади.

Ҳар иккала кичик гуруҳнинг баҳслашаётган пайтида ўқитувчи иложи борица уларга халақит бермасликка, ўз фикр-мулоҳазасини билдирмасликка, савол бермасликка ҳаракат қилади, ҳеч қайси кичик гуруҳга ён босмаган ҳолда мулоқотни бошқаради. Кичик гуруҳлар ҳимояси вақтида тартиб сақланиши ва мулоқот ўтказишга қўйилган талаб, қоидаларнинг тўлиқ бажарилишига эришишга ҳаракат қилинади.

Интерфаол услубларнинг ҳаммаси ўқувчиларга таълим билан бир қаторда:

- жамоа билан ишлаш маҳорати;
- ижодий фикрлаш;
- муомалалилик;
- ҳушфеъллик;
- кўникувчанлик;
- ўзгалар фикрини ҳурмат қилиш;
- фаоллик;
- ишга ижодий ёндашиш;
- ўз фаолиятининг самарали бўлишига қизиқиш;
- ўзини баҳолаш каби қатор тарбиявий характердаги сифатларни ҳам шакллантириш имконини беради.

Ўқитувчи кичик гуруҳлар томонидан берилган жавоблар ёки қоидаларга изоҳ бериб уларни баҳолайди, сўнгра машғулотни яқунлайди.

Хуллас, шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчиларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатиб келинган эди. Замонавий педагогик технологиялар қўлланган машғулотлар ўқувчиларнинг билимларни ўзи қидириб топишига, мустақил ўрганиб таҳлил қилишига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзи келтириб чиқаришига қаратилган. Ўқитувчи бу жараёнда шахс ва жамоанинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади, айна чоғда, бошқарувчилик, йўналтирувчилик вазифасини бажаради.

СПОРТ ЖУРНАЛИСТИКАСИДА ТИП МУАММОЛАРИ

Спорт журналистикаси (Sport journalism) спорт воқеалари, спортга оид ахборотлар, шу мавзудаги ахборотларни йиғиш, сақлаш, таҳлил қилиш, дастурлаш каби вазифаларни бажарадиган журналистика шакллари, типларидан биридир.

Илк спорт журнали Америкада 1820 йили нашр этила бошлаган. Демак, бу соҳанинг илдизини том маънода шу йилларга тақаш ўринли. Кўп ўтмай бу соҳа тез ривожлана бошлади. 1835 йилга келиб спортга оид нашрлар сони 7 тага етди. Бироқ ахборот бозори уларнинг ҳаммасига ҳам кенг йўл очиб бермади.

Айтиш керакки, ўша пайтларда спорт билан шуғулланиш аксарият зиёлилар учун уят саналган. Юқори табақага хос ягона спорт тури от пойгаси ҳисобланган бўлса, паст табақага хос спорт тури сифатида боксни эътироф этишган. Спорт билан шуғулланиш уят саналган бир вақтда бу соҳани ёритиш, шу мавзуларда қалам тебратиш гоят мушкул эди. Лекин бу ҳолат соҳа вакилларининг йўлига тўғаноқ бўлолмади. Спорт нашрларига материал тайёрлайдиган муаллифлар исмларини беркитиб, тахаллус билан ижод қилишган. Зеро, бу турдаги ОАВда ишлаш уларнинг обрўсига путур етказиши мумкин бўлган.

Спорт журналистикаси тарихига назар ташланса, табиий бир тенденцияга дуч келинади. Яъни спорт журналистикаси айрим спорт турларининг оммалашшига сабабчи бўлган эса, баъзи спорт турлари ҳам спорт журналистикаси ривожига ўз ҳиссасини қўшган. Мисолларга мурожаат қилсак. АҚШдаги фуқаролар уруши бейсболнинг миллий спорт тури сифатида шаклланишига туртки бўлди. 1869 йили АҚШда бейсбол бўйича биринчи профессионал лига тузилган. Мусобақалар бўйича натижалар ва бошқа махсус статистикалар спорт нашрларидан жой ола борган. Газетачилар спортчиларнинг соғлиғи билан боғлиқ, уларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қиладиган мавзуларни кўтара бошлашган.

Сўнгра ОАВ атлетикани соғлом турмуш тарзи гарови сифатида тарғиб эта бошлади. АҚШ жамиятида спортнинг обрўси ошиб борди. 1880 – 1890 йилларга келиб спортга бўлган қизиқиш кучайди. Томошабинлар наздида, бейсбол биринчи рақамли спорт тури

мақомини олади. Бокс эса оддий, кўнгилочар, олишувларда такомиллашган профессионал жанг сифатида шакллана бошлаган.

1883 йилга келиб «Pulitzer New-York world» газетасида биринчи спорт бўлими очилади. «New-York sport» журналида 1895 йилдан илк бор спорт рубрикаси ташкил этилади. Шундан эътиборан спорт журналистикасида жанрлар шакллана бошлаган дейиш мумкин.

Техниканинг ривожини, телеграфнинг пайдо бўлиши спорт натижаларининг мамлакат бўйлаб тез тарқалишига ёрдам берган. 1880 – 1890 йилларда нашрларда спорт бўлимлари ва доимий рукнлар очилиб, улар спортни оммалаштиришга хизмат қилади. 1918 йилга келиб спорт журналистикаси ўзининг мустақкам ўрни, мавқеига эга бўлади. Бу вақтда деярли барча газеталар йирик спорт воқеаларига яхши эътибор бергани юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Бугунги кунда спорт журналистикаси мустақкам ўринга эга, алоҳида бир соҳа сифатида ихтисослашди. Мазкур жараён ихтисослашган журналистларни майдонга келтира бошлади. Бошқа соҳаларда бўлгани каби, спорт журналистикасида ҳам ютуқ ва камчиликлар, ечимини кутаётган муаммолар мавжудлигини таъкидлаш ўринли. Мисол сифатида телевидение, радио ва матбуот материалларида кузатилган айрим жузъий хато ва камчиликларни келтирамиз.

Аввало, спорт журналистлари нутқида учраётган умумий камчиликларга диққат қаратсак. Бу ҳақда «Интерактив журналистика» китобида шундай дейилади:

«Эфирдаги нутқ тўғри, соф, аниқ, мантиқий изчил, таъсирчан, тушунарли бўлиши керак, аммо кўпинча бошловчилар нутқида қуйидаги камчиликлар учрайди:

- шева сўзларидан фойдаланиш;
- русча сўзлардан фойданиш;
- жаргон сўзларни ишлатиш;
- жумлаларнинг мантиқий изчиллигига риоя қилмаслик;
- нутқ ритмининг бузилиши».¹

Айтиб ўтиш керакки, юқорида саналган камчиликлар нафақат спорт журналистикаси вакиллари, балки журналистиканинг бошқа йўналишларида фаолият юритаётган шахслар нутқида ҳам учрайди. Биламизки, спорт журналистикасида энг кўп қўлланилидиган жанр репортаж ҳисобланади. Сўз қўллашдаги хатоликлар, нутқ ритмининг бузилиши, пафосга кенг йўл бериш, шева сўзларидан

¹ Ортиқова Ю. Интерактив журналистика. – Тошкент: Мумтоз суз, 2011. – Б.72.

фойдаланиш каби камчиликлар ҳам айнан шу жанрда тайёрланган материалларда кўп учрайди. Масалан, «Фалончи тўпни қабул қилиб олди», – дейилади бир репортажда. Маълумки, қабул қилиш сўзи расмий услубга хос жумла. Қолаверса, футболчи тўп қабул қилиб унинг устида ишламаса ёки расмий идораларда муҳокамалар ўтказмаса. Бизнингча, «Фалончи тўпни олиб, фалончига узатди», – дейилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

«Ёшлар» радиоканали «Спорт» муҳарририяти журналистлари томонидан соат 17.00 дан 19.00 гача олиб борилган эшиттиришлардан бирида баъзи бошловчилар талаффузида қ ўрнига к товушининг ишлатилганини кузатиш мумкин. Чунончи, он-лайн репортаж пайтида журналист *54 килограмм вазнда* иборасини *54 кило вазнда* шаклида қўллади. Шунингдек, спорт шарҳловчилари орасида баъзи мақолларни бузиб ишлатиш ҳоллари ҳам кўзга ташланади: бошловчи Улуғбек Ҳақимжонов *минг марта эшитгандан, бир марта кўрган яхши* фразеологик иборасини *минг бора гапиргандан, бир бора кўрган яхши* тарзида бузиб ишлатди.

Баъзи даврий нашрлар ҳам бундай камчиликлардан холи эмас. «Ўзбекистон овози» газетасининг 2013 йил 5 октябрдаги 119-сонида «Ёш футболчилар мусобақаси» мақоласи чоп этилган. Унда шундай жумлалар келтирилган: *«Пойтахтимизда футбол бўйича махсус интернатлар тарбияланувчилари ўртасидаги мусобақа якунланди»*. Шу ўринда жумла тўлиқ тузилмаганини кўришимиз мумкин. Гапга *«бўлиб ўтаётган»* жумласи қўшилганда, у мукамал бўлар эди: *«Пойтахтимизда бўлиб ўтаётган футбол бўйича махсус интернатлар тарбияланувчилари ўртасидаги мусобақа якунланди»*.

«Фаррух Дўстов – кейинги босқичда!» сарлавҳаси остида чоп этилган навбатдаги мақолада эса («Ўзбекистон овози», 121-сон) бадий бўёқдорликка эга жумлаларнинг ноўрин қўлланганини кўра-миз: *«Баҳсларнинг дастлабки босқичида Фаррух Дўстов ҳамда тунислик Малик Жазирий «дуэти» Владимир Игнатик (Белорусь) – Лунаш Лачко (Словакия) жуфтлигини доғда қолдирди»*. Бу ўринда *«доғда қолдирди»* жумласи ўз ўрнида ишлатилмаган. Жиддий баҳсларни шарҳлаганда бу каби ҳис-ҳаяжонли, бадий бўёғи кучли сўзларни қўллаш шарт эмас. Бунинг ўрнига *мағлубиятга учратди* ёки *ютди* сўзини ишлатиш кифоя эди.

Журналист материал тайёрлашда ғоя, мавзу, йўналиш ва жанр-танлашда мустақил бўлиши мумкин. Лекин асосий восита – тил ихтиёрий ўзгартирилмайди. Демак, ҳар бир журналист адабий тил

нормаларига риоя этиши керак. Зеро, нутқ маданияти халқнинг, биринчи навбатда, ёшларнинг услуги ва лингвистик тарбиясига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.¹

**Usarova G.,
TDPU magistranti**

ONA TILI TA'LIMIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy talablaridan biri ilg'or pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kiritish, o'quvchilarni mustaqil bilim olishga, erkin fikrlashga o'rgatishdir. Maktabda o'tiladigan barcha fanlar qatori ona tili mashg'ulotlarida zamonaviy ham pedagogik texnologiyalardan foydalanish yaxshi samara berayotganligi hech kimga sir emas. Shunday ekan, ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayoniga turli xildagi ilg'or pedagogik texnologiyalar tatbiq etish lozim.

Chunonchi, hozirgi kunda ilg'or o'qituvchilarning ijodiy izlanishlari natijasida bir qancha zamonaviy ta'lim usullari ishlab chiqildi.² Bu usullardan samarali foydalanish o'qituvchidan o'z fanini puxta bilishni, ilg'or zamonaviy o'qitish usullaridan samarali foydalanish yo'llarini kashf eta olish va amalda qo'llay bilishni talab qiladi. Shundagina o'qitish sifati ham, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi ham yuqori bo'ladi.

Biz maqolada quyi sinflarda didaktik o'yinlar asosida tashkil etiladigan dars mazmunini ochib berishga harakat qildik. Buni 5-sinfda o'tiladigan «*So'zning o'z va ko'chma ma'nolari*» mavzuyi misolida yoritishni ma'qul topdik.³ O'tgan darsda uyga berilgan vazifalar so'rab mustahkamlangach, yangi mavzuni to'g'ridan to'g'ri ijodiy ish bilan boshlaydi. Bunda, 1-topshiriq shartiga ko'ra, o'qituvchi o'quvchilarga (har bir partaga) oq qog'oz tarqatib chiqadi va unga *bosh*,

¹ Сенкевич М.П. Культура радио-телевизионной речи. – М.: Высшая школа, 1997. – С.10.

² Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. – Toshkent: Sharq, 1999. 1-maxsus son.

³ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov B., Je'raboyeva Z. Ona tili: 5-sinf uchun darslik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – B.172.

lab, ko'z so'zlarini o'qib eshittira turib quyidagi topshiriqni aytadi, topshiriq shartiga ko'ra, ular bu so'zlar haqida bilganlarini yozishlari kerak. Bunda ular inson a'zolarining xususiyatlarini anglatuvchi so'z birikmalarini yozishadi, hatto qobiliyatli o'quvchilar bu so'zlarning ma'nolari anglashilgan rasmlarni ham taqdim etadilar va ma'nolarini izohlaydilar. Shu yo'l orqali darsning yangi mavzusiga qadam qo'yiladi. Yangi mavzuga kirish bosqichi amalga oshirilgach 2-topshiriqqa o'tiladi. Unda o'qituvchi asosiy e'tiborni ko'chma doskadagi quyidagi so'zlarga qaratadi. Ko'chma doskada quyidagi so'zlar yozilgan bo'ladi: *ishning boshi, ko'chaning boshi, daryoning labi, piyolaning labi, derazaning ko'zi, buloqning ko'zi; temir intizom, oltin kuz*. O'quvchilar bu so'z birikmalaridagi *bosh, lab, ko'z, temir* va *oltin* so'zlarining qaysi ma'noda kelganligini aytadilar. Ikkala topshiriqni bajarib bo'lgandan so'ng o'quvchilarning javoblarini umumlashtiradi va umumlashgan fikrlardan kelib chiqqan holda shu hodisani nazariy jihatdan qoidalashtiradi. Quyidagi qoidani keltirib chiqaradi: *So'zlarning nutq jarayoniga bog'liq bo'lmagan atash ma'nosi o'z ma'nosi sanaladi. So'zning nutqda boshqa so'zlarga bog'lanib hosil qiladigan yondosh ma'nosi ko'chma ma'no hisoblanadi. Masalan, odamning ko'zi – o'z ma'nosida, uzukning ko'zi – ko'chma ma'noda.*

O'z va ko'chma ma'no birikib ko'p ma'noli so'zlarni hosil qilishi haqidagi nazariy ma'lumot quyidagi slayd yordamida tushuntiriladi.

O'Z MA'NO

1. *Ko'ylakning yoqasi*
2. *Odamning ko'zi*
3. *Oltin uzuk*
4. *Tosh ko'cha*
5. *Yumshoq tuproq*

KO'CHMA MA'NO

- daryoning yoqasi*
- uzukning ko'zi*
- oltin qo'l*
- tosh yurak*
- yumshoq ko'ngil*

Mustahkamlash maqsadida darsning keyingi bosqichlarida turli xildagi grammatik o'yinlarni tashkil etish mumkin.

1. «*Qo'sh daraxt*» o'yini: Bu o'yin darslikdagi 487-mashq asosida¹ tashkil etiladi. Mayda-mayda oq qog'oz parchalariga yozilgan so'zlardan o'z ma'nosida qo'llanganlarini bir-biriga moslab birinchi daraxtga, ko'chma ma'nodagilarini esa bir-biriga moslagan holda ikkinchi daraxtga ilib qo'yishlari kerak. Bunda sinfdagi o'quvchilar ikki guruhga ajratilib musobaqa uyushtiriladi. Har bir o'quvchidan o'zi ilib qo'ygan qog'oz parchasidagi so'zlarni yodda saqlab qolish talab etiladi. To'g'ri va tez bajargan guruh rag'batlantiriladi.

¹O'sha joyda.

2. «Uch soʻz» oʻyini: Bu oʻyinda sinfdagi uchta qator uchta jamoa sifatida ishtirok etadi. Bu oʻyin darslikdagi 488-mashq asosida¹ tashkil qilinadi. Shu mashqdagi **gul, shirin, issiq** soʻzlari doskaga yozib qoʻyiladi. Har bir guruh vakillari chiqib doskadan oʻzlari uchun ajratilgan joyga oʻsha soʻzlar ishtirok etgan maqollardan yozishi kerak. Kam vaqt ichida koʻp topgan oʻquvchi topshiriq gʻolibi sanaladi. Qolganlar esa mustaqil ravishda daftariga bilganicha maqollardan yozishi shart. Ular ham yuqorida qoʻyilgan shartga amal qilishlari lozim. Bunday oʻyinlardan darsda unumli foydalanish mumkin. Bunda, albatta, darsga ajratilgan vaqtni toʻgʻri taqsimlash darkor.

Xullas, ona tili oʻqituvchisi har bir darsda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanib dars oʻtishi zarur. Chunonchi, ona tili darolarida bilim olishni osonlashtiruvchi, qiziqtiruvchi taʼlim usullaridan foydalanish taʼlim jarayonining yanada samarali boʻlishini taʼminlovchi qudratli omildir.

*Муҳаммадиева М.,
УЗМУ талабаси*

ДАВЛАТ ТИЛИ МЕЪЁРЛАРИГА АМАЛ ҚИЛИШ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Миллатнинг бутун борлиғи, аввало, унинг тилида намоён бўлади. Зотан, тил миллатнинг дунёни билиш, англаш, туйиш воситасидир. Минг йиллар давомида сайқалланган ўзбек тили имкониятлари дунёдаги ҳеч бир тилдан кам эмас. Бироқ она тилимизнинг кўрку чиройи, жозибали ифода имкониятларини пўлат зирҳдай бетаъсир деб бўлмайди. Бошқача айтганда, турли салбий омиллар унинг бетакрорлигига дахл қилиб, мавқеига путур етказиши турган гап. Мазкур иллатлар бугун кичкина кўринса-да, уларга бепарво қараш келажакда улкан маънавий жароҳатларни келтириб чиқариши мумкин.

Миллатнинг кўзгуси, ўзликни билдириб, кўрсатиб турувчи она тилига бўлган безътибор муносабат ўзини шу миллат фарзанди деб биладиган маънавиятли инсон қалбини изтиробга тўлдиради. Аслини олиб қараганда, тил софлигини таъминлаш, унинг қонуниятларига оғишмай амал қилиш ҳар бир тил вакилининг маънавий бурчидир. Шу ўринда хўш, бугун мазкур бурчга қай даражада содиқмиз тарзидаги савол туғилиши табиий. Маънавият кўзгуси саналган она

¹ Oʻsha joyda.

тили софлигига нечоғлик эътиборли бўляпмиз? Унинг бой имкониетларидан тўғри ва ўринли фойдалана оляпмизми?

Мавзуга илмий нуқтаи назардан ёндашилса тил софлигига салбий таъсир кўрсатаётган бир неча омилларни кўрсатиш мумкин. Бугун пешлавҳаларда мантиқсиз жумлаю бирикмаларнинг қўлланилиши, уларнинг жамоат жойлари, идора ва ташкилотларда бемалол жойлаштирилиши ҳар қандай маърифатли киши кўнглига озор етказди. Бир неча хилдаги имловий хатоликларнинг оммавий нашрлар, жумладан, газета ва журналларда тез-тез учраши эса янада ачинарлидир. Кўча рекламалари, пешлавҳалардаги ёзувларнинг хатосиз, ўзбек тили меъёрларига оид қонунчилик талабларидан келиб чиқиб ёзилишига эришишнинг, наҳотки, чораси бўлмаса? Бир қарашда кўзимиз ўрганиб, эндиликда оддий бўлиб туолган бундай хатоликларни, аслида, эътиборсизлик ва лоқайдлик маҳсули дейиш мумкин. Ҳолбуки, «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг 7-моддасида давлат тили расмий амал қиладиган доираларда адабий тил қоидалари ва меъёрларига риоя этилиши белгилаб қўйилган.

Тил софлигига салбий таъсир кўрсатаётган омиллардан яна бири кўшиқларда чет тилидаги сўзларни ишлатишдир. Бир қатор хонанда ва гуруҳларнинг енгил-елпи кўшиқларида ажнабий сўзларнинг ўринсиз қўлланилиши она тили учун жон куйдирадиган ҳар бир кишининг ғашини келтиради.

Мисол учун, бир мусиқий гуруҳнинг «Хайр, қизалоқ» номли кўшиғи шундай жумлалар билан бошланади:

Сан билан *отдуши* севишганим рост,

Нима бўлди, тушунтир манга оз-моз.

Айни шу кўшиқда *короче*, *по любому*, *безтольк*, *милая*, *так что* каби русча сўзлар такрор ва такрор қўлланадики, бу нафақат ижрочининг, балки матн муаллифининг ҳам савиясидан дарак беради. Биз юқоридаги матнни шеър, ижод намунаси деб атамадик, зеро, у шеър талабларига мутлақо жавоб бермайди.

Кароче, санам ёшмассан, миянгни ишлат,

Аданг бойвачча, бизни қилмайди *признавать*.

Севдим, ўлдим-куйдим деганларинг *безтольк*,

Энди мани унутиб ҳаммасига қуй *стоп*.

Европада кўшиқ учун матн иккинчи даражада туриши, асосан, оҳангга эътибор қаратилиши сир эмас. Аммо биз, аждодлари «Шашмақом», «Тановар»ларни яратган, асрлар давомида ундан лаззат олиб келган халқ учун бундай кўшиқлар ярашмаслиги аниқ.

Тилда учраётган бундай хатоликлар аҳолининг, айниқса, ёш авлоднинг маънавий оламига ҳам салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Қўшиқларнинг фарқига борадиган, нозик жумлаларни илғай оладиган киши-ку, майли, бироқ яхши-ёмонни фарқлолмайдиган ёшларимиз-чи? Мактаб ўқувчиларининг бундай қўшиқларни севиб тинглаётганини, ота-оналарни бу ҳолат ташвишга солмаётганини ҳозирда кўплаб кузатиш мумкин. Энг ачинарлиси, катталарнинг лоқайдлиги, бепарволиги, беқунтлиги жабрини теварак-атрофга янгилик қидириб қарайдиган болалар тартади.

Қонунчиликда тил борасида аниқ меъёрлар белгиланган экан, нега аксарият кишилар, жумладан, хонандалар ҳам унга риоя этишмайди? Умуман, «Давлат тили тўғрисида»ги Қонунни ким қанчалик билади?

Албатта, ҳеч қандай муаммо ўз-ўзидан юзага келмайди. Шу маънода ҳаётда адабий тилнинг чиройига доғ бўлиб тушаётган айрим камчиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлаётган омиллар ҳам борки, уларни аниқлаштирамасдан туриб нуқсонларни бартараф этмоққа уриниш худди ташхис қўймасдан беморни тузатмоққа уриниш кабидир. Хўш, тилда учраётган камчиликлар қаердан пайдо бўлмоқда: оиладами, маҳалла-қўйдами, мактабдами ёки олий ўқув юртида? Аслида, ҳаётдаги ютуқлар ҳам, камчиликлар ҳам ўзимизга боғлиқ. Ютуқларнинг асл манбаси саботу ирода, азму шижоатда бўлгани сингари, нуқсону камчиликларни ҳам шахс табиатидаги бепарволик, лоқайдлик, ўзбилармонлик, нописандлик, манманлик, мақтаниш сингари иллатлардан изламоқ даркор. Шу маънода кимдир хатога йўл қўйиб буни ўзи билмаганда, ён-веридагилар одамийлик нуқтаи назаридан ўша нуқсонни кўрсатиш учун масъулдир.

Дунёдаги кўплаб халқлар орасида ўзбек миллати қиёфасини белгилаб берган асосий белги – ўзбек тилига муносабат ҳам барчадан дахлдорликни талаб қилади. Ўзгага мақтаниш ёки ўзини кўз-кўз қилиш мақсадида русча, инглизча сўзларни нутқида аралаштириб қўллаш гўзал юздаги хунук доғ кабидир.

**TINISH BELGILARINING QO'LLANISHI
(AKADEMIK LITSEYLARNING 1-KURSLARI UCHUN
ONA TILIDAN DARS ISHLANMASI)**

Mavzu: Tinish belgilarining qo'llanishi

Darsning ta'limiy maqsadi:

O'quvchilar ongida tinish belgilarining qo'llanish o'rinlari yuzasidan bilim va ko'nikmalar hosil qilish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi:

O'quvchilarda oilaga va ona tabiatga mehr-muhabbat tuyg'usini uyg'otish, muomala madaniyatini, insonparvarlik xususiyatlarini shakllantirish.

Darsning rivojlantiruvchi maqsadi:

O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, erkin fikrlashga o'rgatish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish.

Darsning turi: aralash, egallagan bilimlarni mustahkamlash darsi.

Darsning metodi: darsga oid o'yin, o'g'zaki va yozma mashqlar bajarish, muammoli vaziyat, guruhlarda ishlash.

Darsning jihozlari: darslik, mavzuga oid ko'rgazma, magnitofon, gullar.

Darsning shiori: *Donayi dur so'zni afsona bil,*

So'zni jahon bahrida durdona bil (A.Navoiy).

Darsning borishi.

1. Tashkiliy qism.

a) salomlashish;

b) davomatni aniqlash;

c) sinf xonasi va o'quvchilarning darsga tayyorgarligini tekshirish.

O'tilgan mavzuni so'rash:

Magnitofon tasmasidan she'r eshittiriladi. O'quvchilarga diqqat bilan eshitib she'riy matnga qanday tinish belgilar qo'yilganligini aniqlash topshiriladi.

Assalom, ulug' xalq o'zbekim,

Dili pok, qutlug' xalq o'zbekim.

Assalom, hur taqdir istiqlol,

Iqbolim, sharafim o'zligim.

Tong bilan yangraydi madhiya,

Porlaydi yuksakda quyoshim.

Yil ko'rkam, el ko'rkam, dil ko'rkam,

Karvoning boshlayver, yurtboshim!

O'quvchilar guruhlarga bo'linishgan

1-guruh – «O'zbekiston»;

2-guruh – «Barkamol avlod»;

3-guruh – «Istiqloq»;

Guruhlarga topshiriqlar beriladi.

1-topshiriq: Matnda fonetik hodisalarga uchragan so'zlarni aniqlang.

2-topshiriq: Undalmalardagi unilarga ta'rif bering.

3-topshiriq: Nima uchun matnda aynan shu tinish belgilar ishlatilgan?

Guruh a'zolari topshiriqlarga javob berayotgan vaqtda o'qituvchi uya vazifani tekshirib chiqadi.

O'qituvchi: Bugun siz dars davomida o'zingizni baholab borasiz. Sizga besh imkoniyat berilgan, bular:

1. Uya vazifa.

2. Mustaqil ish.

3. Taqdimot.

4. Mustahkamlash.

5. Ijodiylik.

Har bir guruhning stoli o'rtasida guldonda novdalar turibdi. Mana shu novda barg chiqarishi, gulga kirishi sizning qo'lingizda. Barcha o'quvchilar o'z novdasiga ega, oldingizda barglar, gullar bor. Siz har bir imkoniyatdan foydalanganingizda novdaga birin-ketin zeb berasiz hamda guruhingizga ham ball keltirasiz. Birinchi imkoniyatdan foydalandingiz, barglarni joylashtiring.

Mustaqil ish. Berilgan chizmalar orqali gap tuzing.

1. - _____ ! - _____ , _____ .

2. - _____ ! - _____ - , _____ .

3. - _____ ! - _____ , _____ -

Berilgan mustaqil ishni guruh a'zolarining hammasi bajaradilar, to'g'ri javob uchun yana bir imkoniyatni qo'lga kiritadilar.

Ikkinchi topshiriq:

Taqdimot.

O'qituvchi: Aziz o'quvchilar, siz «Nuqta va vergulning qo'llanilishi», «So'roq va undov belgilarining ishlatilishi», «Qavs va ko'p nuqtaning ishlatilishi» mavzularini o'zlashtirgansiz. Guruh sardorlari konvertlarni oladilar hamda berilgan mavzular yuzasidan taqdimot qiladilar.

Mustahkamlash.

142-mashq, 144-mashq, 148-mashq bajariladi. Taqdimot shartida berilgan mavzular guruhlarga almashtirib beriladi. Masalan: «O'zbekiston» guruhi «Nuqta va vergulning qo'llanilishi» mavzusini taqdimot qil-

gan bo'lsa, 144-mashq shartiga ko'ra, so'roq belgisining qo'yilish o'rinlarini izohlaydi.

Ijodiylik.

«Sirli sandiq»da uch xil topshiriq yozilgan mevalar mavjud. Ularni guruh sardorlari oladilar va guruh a'zolari bilan birgalikda javob hozirlashadi.

1. Faraz qilamiz. Siz oliy ta'lim muassasasiga qabul qilingiz. Talaba bo'ldingiz. Ota-onangiz va ustozingiz tabrigini o'g'zaki va yozma ravishda ifodalang. O'tilgan tinish belgilarining turli o'rinda qo'llanishiga e'tibor bering.

2. Sizning yashayotgan joyingizdan uzoqda do'stingiz istiqomat qiladi. Uni Navro'z bayrami bilan tabrikلامoqchisiz. Do'stingizga tabrik xati yozing. Telefonda qanday tabrik jo'natgan bo'lardingiz? O'tilgan tinish belgilarning turli o'rinda qo'llanishiga e'tibor qarating.

3. Tinish belgilari haqida, bugungi darsimiz haqida, dars taassurotlari, darsdan nima olganligingiz haqida fikrlaringizni jamlab, she'riy usulda bayon qiling. Ijod mahsulungizda, albatta, o'tilgan tinish belgilarning turli o'rinda qo'llanishiga e'tibor bering.

Darsni yakunlash.

Eng ko'p, ya'ni besh imkoniyatni ham qo'lga kiritgan o'quvchilar «Eng faol o'quvchi», guruh a'zolari imkoniyatlarining yig'indisi hisoblanib, «Eng faol guruh» nominatsiyasi beriladi.

Uyga vazifa. Test yechish.

*Abduhamidova L.,
O'zMU talabasi*

AYRIM INGLIZ TILIDAGI IBORALARNING O'ZBEK TILIDAGI MUQOBILLARI

Iboralar har bir tilning jozibasini, millatning dunyoqarashi va madaniyatini o'zida aks ettiruvchi muhim imkoniyat-vositadir. Shunga ko'ra, o'zbek tilshunosligida ham badiiy asarlardagi frazeologizmlar alohida tadqiqot obyekti bo'lganligi ma'lum.¹

Shuningdek, bir tildagi iboraning ikkinchi tilga tarjima uslubi o'ziga xos, unga bevosita ikkinchi tildagi xalqning dunyoqarashi nuqtayi na-

¹Раҳматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент, 1955.

zaridan yondashish kerak. Ayrim ingliz tilidagi iboralarning o'zbek tilidagi muqobillarini ingliz tiliga tarjima qilingan Shukur Xolmirzayevning «Hayot abadiy» («Life is eternal») va Tohir Malikning «Erkin» («Erkin») asarlari misolida ko'rib o'tamiz.

– The head agronomist of the collective farm was **seriously told off** at the meeting.

Yuqoridagi ibora o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjima qilinganda «jid-diy koyilmoq» degan ma'noni bildiradi. Bu tilimizdagi «tanqid yemoq» frazemasiga to'g'ri keladi.

– Sovхозning bosh agronomi Nodir Ro'ziqulov majlisdan qattiq **tanqid yeb chiqdi** («Hayot abadiy»).

– Nodir **came clean about what he did...**

– Nodir **aybini bo'yniga olgan edi...** («Hayot abadiy»)

– He **made** Nodir **upset**, besides he called out for his dog and bel-lowed at it so much.

«Made upset» iborasi «xafa qilmoq» tarzida tarjima qilinadi. Badiiy matnda quyidagi ma'noda keladi:

– Nodirning **ta'bini tirriq qildi**, buyam yetmaganday, itini ayvonga chaqirib unga shunday baqirdiki... («Hayot abadiy»)

– He **squatted down** at it, and his **heart sank** when he caught a whiff of mother's milk.

– Uning ustiga cho'nqaygan edi, bolasining ona sutini eslatuvchi isi dimog'iga urdi-da, **ko'ngli buzilib ketdi** («Hayot abadiy»).

O'zbek tilida shunday iboralar borki, ularning ingliz tilidagi ma'no-doshi, ekvivalenti mavjud emas. Shuning uchun tarjimada iboraning ma'nosini berish uchun oddiy so'z birikmasidan foydalaniladi.

– He couldn't see his daughter even for last time, **failed to bid good-bye** to his wife.

– Qizchasini ham ko'rib diydoriga to'yolmadi, xotinidan ham **rozilik ololmadi** («Hayot abadiy»).

– They were trying to bury him in a hurry as if they wanted him **to disappear out of sight** as soon as possible.

– Muncha shoshilishmasa? **Ko'zdan yo'qolsin deganday** go'rga tez-tez tuproq tashlaydi-ya («Hayot abadiy»).

– Both Nodir's father and mother **gained their strength** back after running to seed because if that anguish.

– Ota ham, ona ham asta-sekin g'am bukkani **qaddini tiklashdi** («Hayot abadiy»).

– The iron door of the prison squeaked **heartbreakingly** at first, and then it closed clanking in a trice.

– Qamoqxonaning temir eshigi avvaliga **yurakni ezadigan** darajada g'ijirladi, so'ng shiddat bilan sharaqlab yopildi («Erkin»).

– Erkin knew very well that other families were also suffering from these troubles and that **blood was running cold** with fear to wait for the time their doors would be knocked at.

«The blood was running cold» iborasi «qonning sovuq yugurishi» ma'nosini beradi. O'zbek tilidagi «yurak hovuchlamoq» frazemasi nazarda tutilsa, yozuvchi tomonidan ilgari surilgan badiiy g'oya oydinlashadi.

– Erkin shu onda boshqa xonadonlar ham tashvish o'tida qovurila-yotganini, eshiklarning taqillashini xavotir bilan, **yurak hovuchlab** kuta-yotganini bilardi («Erkin»).

Yuqoridagi holatni yana kuzatishimiz mumkin:

– «If my father had been alive he would have also...» he thought and his **heart seemed to miss a beat.**

– «Tirik bo'lganlarida dadam ham...» – deb o'yladi-yu, **yuragi orga-ga tortib ketdi** («Erkin»).

Bir xil ma'no munosabatni bildiruvchi iboralar ham mavjud.

– She came here looking for a measly encouragement, yet she realized that hoping for encouragement was like **expecting a flower to grow on the stone.**

Bu ibora «gulning toshda o'sishidan umid qilmoq» tarzida tarjima qilinadi. O'zbek tilidagi ekvivalenti «cho'kayotgan odamning xasga yopishishi» birligidir.

– Bu yerga dalda ilinjida kelgan edi. U bildiki, daldaga umid qilish **cho'kayotgan odamning xasga yopishishiday bir gap.**

Xulosa qilib aytganda, turli tillardagi iboralarning qiyosiy tahlili o'sha millatning turmush darajasi bilan yaqindan tanishish va tilning xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

*Ishonxonova I.A., Toshkent farmatsevtika instituti
qoshidagi akademik litsey o'qituvchisi*

«HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI» DARSLARIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

«Hozirgi o'zbek adabiy tili» fani akademik litseylarda 3 yil davomida uzluksiz o'qitiladigan chuqurlashtirilgan fanlardan biri hisoblanadi. Akademik litseydagi ta'limning asosiy maqsadi o'quvchini oliy ta'lim-

ga yo'naltirish ekanligini yoddan chiqarmagan holda shuni ta'kidlash zarurki, «Hozirgi o'zbek adabiy tili» fani bo'yicha o'quv mashg'ulotlarida egallagan bilim test sinovlarida juda katta ahamiyatga ega. Darslarimiz qiziqarli o'tishi uchun turli usullardan foydalanishimiz maqsadga muvofiq. Bunda an'anaviy usullardan tashqari zamonaviy usullar ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan xabardor bo'lish zamon talabiga aylangan. O'z ustida ishlovchi pedagog o'quv mashg'ulotlarini innovatsion texnologiyalar asosida olib boradi. O'qitishning zamonaviy metodlari bo'yicha o'quv mashg'ulotlarida o'quvchilar faolligi muhim o'rin egallaydi. Yangi usuldagi darslarda o'quvchilar o'z fikrlarini erkin bayon qiladilar, o'zaro mavzuni muhokama qiladilar, tahlilda ishtirok etadilar, xulosa chiqaradilar. O'z fikrlarini dalillar bilan isbotlab taqdimotlarda qatnashadilar.

O'qitishning zamonaviy usullaridan biri – kichik guruhlarda ishlash. Bu juda samarali va hammabop usul hisoblanadi. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» fani bo'yicha ko'plab mavzular tushuntirilganda bu usulni qo'llash mumkin. Masalan, «Morfologiya» bo'limidagi bir qancha mavzularni misol keltiramiz:

1. «Ot va uning uslubiy xususiyatlari» mavzusi. O'quvchilarni quyidagi guruhlariga bo'lamiz:

a) «Vatan» guruhi. Bu guruh a'zolari o'rin-joy otlariga ta'rif beradilar va misollar keltiradilar;

b) «Farzand» guruhi. Bu guruh a'zolari shaxs otlariga ta'rif beradilar va misollar keltiradilar;

d) «Bilim» guruhi. Bu guruh a'zolari faoliyat-jarayon otlariga ta'rif beradilar va misollar keltiradilar;

e) «Kitob» guruhi. Bu guruh a'zolari narsa-buyum otlariga ta'rif beradilar va misollar keltiradilar;

f) «Mehr» guruhi. Bu guruh a'zolari mavhum otlarga ta'rif beradilar, misollar keltiradilar va hokazo. Yuqoridagi guruhlariga bir xil matn ham berish mumkin, ular o'zlari mansub guruhga tegishli otlarni ajratib oladilar. Bunday topshiriqlar o'quvchilarni faollashtiradi, ularning shaxsiy fikrlarini shakllantiradi.

2. Sifat mavzusi. Bu mavzuda ham o'quvchilarni sifat yasovchi qo'shimchalar nuqtayi nazaridan guruhlariga ajratamiz:

a) «Go'zal» guruhi. Bu guruh o'quvchilari xususiyat sifatlariga ta'rif beradilar va o'z fikrlarini misollar yordamida tushuntiradilar;

b) «Muattar» guruhi. Bu guruh a'zolari hid sifatlariga ta'rif beradilar va misol keltiradilar;

d) «Shirin» guruhi. Bu o'quvchilar maza-ta'm sifatlari haqida o'z bilimlarini namoyish qiladilar;

e) «Zangori» guruhi. Bu guruh rang-tus sifatlarini tahlil qilib berishadi. Ro'yxatni yana davom ettirish mumkin.

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish zarurki, o'quvchilar nafaqat o'zlari mansub guruhga tegishli sifatning ma'no turlariga misol keltiradilar, balki ana shu sifatlarni hosil qiladigan qo'shimchalarga ham to'xtalib o'tadilar. Agar sifatlarni tub va yasama, asliy va nisbiy sifatlarga ajratib bersalar maqsadga muvofiq bo'lardi.

Bizning akademik litseyimizda asosiy yo'nalish tabiiy bo'lgani bois, o'z o'quv mashg'ulotlarimizni tabiiy fanlar bilan bog'lagan holda o'tkazishga harakat qilamiz. Ayniqsa, sifat mavzusida bu tajriba qo'l keladi. O'simliklar va hayvonot dunyosiga oid rasmlar o'quvchilarga tarqatiladi (ular rangli bo'lishi shart, chunki rang-tus sifatlari bor). Har bir guruh a'zolari suratlardagi o'simlik va hayvonlarning sifatlaridan o'zlariga tegishlisini topib yozadilar.

Yuqoridagi topshiriqlardan tashqari guruhlarga turli xil suratlarni berish mumkin. Ular sifatlarni qatnashtirgan holda matn tuzishlari lozim. Bu o'quvchilardagi ijodkorlikni oshiradi.

Fe'l mavzusi. Juda keng bo'lgani, unga ko'p soat ajratilgani bois bu mavzu bo'yicha kichik guruhlarda ishlashning bir necha shakllari bo'lishi mumkin. Masalan, fe'llarning ma'no turlari bo'yicha jismoniy faoliyat fe'llari, aqliy faoliyat fe'llari, nutqiy faoliyat fe'llari va holat fe'llar kabi guruhlarni tuzish mumkin. Fe'l nisbatlari mavzusi ham alohida guruhlarda muhokama qilish uchun olinishi mumkin. Agar biz bu mavzu bo'yicha o'quvchilarning bilim doirasini kengaytirsak, ular o'zlik nisbatini majhul nisbatdan aniq ajratadigan, ikki va undan ortiq fe'l nisbati qo'shimchasini olgan fe'llarning nisbatini aniqlashda qiynalmaydigan bo'ladilar. Yoki fe'lning vazifa shakllari nazarda tutiladigan bo'lsa, shu mavzu o'quvchilarni to'rt guruhga ajratib, sof fe'l shakli, harakat nomi shakli, sifatdosh va ravishdosh shakli haqida ma'lumot beruvchi ilmiy matnlarni tarqatish lozim. Matnlarda vazifa shakllari haqida to'liq ma'lumot bo'lishi shart, chunki akademik litseylar uchun mo'ljallangan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» 2-bosqich darsligida bu mavzu yo'q. Shu sababli o'quvchilarga darslikda berilmagan ma'lumotlarni o'zlashtirib olishlari uchun imkoniyat yaratishimiz lozim. O'qituvchi vazifa shakllarining mayda detallariga ham o'quvchilar diqqatini jalb etishi kerak. Masalan, harakat nomining turlanishi, -(u)v qo'shimchasi bilan bog'liq tovush o'zgarishlari, sifatdoshning tuslanishi, otlashishi, bo'lishsiz shaklini hosil qilishdagi tovush o'zgarishlari, sifatdoshning tuslanishi, otlashishi, bo'lishsiz shaklini hosil

qilishdagi tovush o'zgarishlari, ravishdosh jarangsiz tovush bilan tugagan fe'llarga qo'shilganda sodir bo'ladigan tovush o'zgarishlari.

O'qitishning ilg'or texnologiyalari foydali tomoni shundaki, o'quvchilar ma'lumot olish bilan birga o'zlariga mavhum bo'lgan dalillarni tushunib oladilar, o'z fikrlarini muhokama qiladilar, mavzu yuzasidan qarashlarini shakllantiradilar.

Mutaxassislarning fikricha, inson ma'ruza eshitish orqali **5%** ma'lumotni o'zlashtirar ekan, bunda u nofaol ishtirokchi bo'ladi.

O'qiganda esa **10%** ni o'zlashtirarkanmiz. Bugungi kunda kitob va darsliklarni o'qishga kam vaqt ajratilayotganini nazardan qochirmang.

Eshitish va ko'rish orqali **20%** ma'lumot bizning bilimlar bazamizga qo'shilar ekan. Bunda bizga o'qitishning texnik vositalari yordamga keladi.

Ko'rgazmali qurollar asosida o'quvchi **30%** bilimni o'zlashtiradi. Shu o'rinda slaydlar, maketlar, diagrammalar, tarqatma materailar, bukletlar bizga yordamga keladi.

Guruhlardagi muhokamalar yordamida **50%** li natijaga erishamiz. Chunki guruhlarda o'quvchilar o'z fikrlarini bayon qiladilar, talashib-tortishadilar, o'z qarashlarini himoya qiladilar.

Mustaqil tadqiqot va amaliy mashg'ulotlar **70%** foyda beradi. O'quvchi ma'ruzada eshitgan ma'lumotlarining shuncha foizini o'zlashtirishga erishadi.

O'zini o'qituvchi sifatida sinab ko'rish esa **90%** o'zlashtirish demakdir. Bunda o'quvchi o'zi bilgan ma'lumotlarni boshqalarga tushuntiradi va hammadan ko'p yutuqqa erishadi.

Yuqoridagi ma'lumotlarga tayangan holda shuni ta'kidlash lozimki, kichik guruhlarda ishlash usuli o'quvchining o'z qobiliyatini ko'rsatish maydonidir. Bu maydonda bilim va ko'nikmalar haqiqiy imtihondan o'tadi.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
---------------	---

ТИЛ ТАРИХИ. МАНБАШУНОСЛИК. МУМТОЗ МАНБАЛАР ТИЛИ

Дадабоев Ҳ. «Девону луғотит турк»да эркак жинсини ифодаловчи лексемалар	4
Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий»да «вақт» тушунчасини билдирувчи лексемалар	12
Холманова З. Iк lotin alifbosiga o'tish jarayoni	17
Убайдуллаев А. «Луғати туркий»даги қадимги туркий тилга оид лексик бирликлар	24
Худойбердиев Ж. «Девону луғотит турк» асарида юқори ва қуйи чинликлар тилида қўлланган сўзлар	27
Тоғаев Т. «Чигатой гурунги» ҳақида баъзи мулоҳазалар	30
Асанов Э. Талас қабртош битиклари туркий-рун тошбитиклари контекстида	34
Холмуродова М.Ғ. «Qutadg'u bilig»da metaforaning badiiy-estetik mazmun ifodalashdagi o'рни	38
Нишонова Ш. Ўзбек тилшунослигида морфемик бирликларни ўрганиш тарихидан	42

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ. ОНОМАСТИКА. УСЛУБШУНОСЛИК. ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Mirzakarimova Z. Metonimiya natijasidagi ko'chma ma'noning subyektiv bo'yoq kasb etishi	45
Сағатова Л. Маъно кўчишига асосланган лексик бирликларнинг ифодаланиши	49
Аҳмедов С. Тилшуносликда топонимларнинг ўрганилиши	52
То'xtaboyeva Z. Hamid Olimjon ijodida badiiy tasvir vositalarining qo'llanishi	55
Суюмова С. Ўзбек тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли луғатларда берилишига доир	59
Mirsodiqova M. Paronimiya va qofiya	63
Abdulhakimova O. «Saddi Iskandariy» dostonidagi ayrim arxaiк so'zlar tahlili	66
Мамбетова Л. Фонетик воситалар ёрдамида экспрессивликнинг ҳосил қилиниши (Т.Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романи мисолида)	70
Ёдгрова С. Сўзловчининг ўзи ҳақидаги нутқида камтарлик акти	73
Эназаров Т., Даурова Х. Номшуносликка хос махсушлашиш	75
Қодирова Б. Ранг билдирувчи сўзлар	83

Ахатова М. «Ўзбек тилининг фаол сўзлар луғати»да тасаввуфий истилоҳларнинг ифодаланиши.....	85
G'aniyeva I. O'xshatish va qiyoslashning o'zbek tilida ifodalanishi	87
Қаршиева Б. Автомобилсозликка оид матнлардаги терминларни инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш ҳақида баъзи мулоҳазалар	90

МОРФОЛОГИЯ ВА СИНТАКСИС

Нишонова Ш. Тилшуносликда фузия ҳодисаси хусусида	94
Турдалиева Г. Макон маъносидagi бирикмалар синонимияси	96
Джапарова У. Келишik категориясининг турк тилшунослигида ўрганилиши	99
Хамракулов А. Функциональный статус вставных конструкций в романе В.Набокова «Отчаяние» (На фоне конкретного микроконтекста).....	103

СОЦИОЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА. ПРАГМАЛИНГВИСТИКА. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ. КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ

Усманова Ш. Социолингвистикада психолингвистик ва социологик тушунчаларнинг талқини	106
Менглиев Б., Ибрагимов Ж. Тил илми ва ижтимоий буюртма	109
Бекмухамедова Н. Ўзбек танишув эълонларининг ўзига хос хусусиятлари	112
Азимова И. Аграмматик афазиядаги спонтан нутққа хос айрим жиҳатлар.....	114
Искандарова Г. Нутқий онтогенезда сўз маъносининг тараққиёти	119
Максумова С. Шеърятда интертекстуаллик прагматик-коннотатив маъно ифодалаш воситаси сифатида.....	122
Валиева Г.Х. Ўзбек халқ мақолларида миллий менталитет ифодаси	125
Ибрагимов Ж. Лингвистик прагматика нимани ўрганadi?	129
Насруллаева Г. Антропоцентрик метафора таснифига доир.....	133
Исаева М. Қариндошлик асосидаги шахс номларининг гендер хусусиятлари	136
Тошева Д. «Тулки» компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари.....	143
Абдурахмонова Н. Машина таржимасида лингвистик таҳлил масаласи.....	148
Rasulov N. Mashina tarjimasida omonimlarni muqobil so'zlarga almashtirish masalasi	152
Saydaliyeva M. Internet lingvistikasi tartibli kommunikativ paradigma sifatida	155
Очилова З. Билингв бола нутқини машқлар ёрдамида ривожлантириш	157
Аширбаева С. Замонавий тилшуносликда «лакуна» тушунчаси.....	160
То'xtayeva S. Og'zaki nutqning buzilishi hodisasi	163
Yo'ichiyeva D. Talabalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari	167
Abdukarimova N. Badiiy matnning gender tadqiqi xususida	170
Комилова Г. Паремаларда оила билан боғлиқ қарашлар ифодаси	173
O'rozova I. Metaforaning paremalar semantikasida tutgan o'mi	178

Рустамова М. Илтифот муносабатларининг ёш билан боғлиқлиги 182

ТИЛ ЎРГАНИШ – ДАВР МУАММОСИ

Фаттахова Д. Средства речевой выразительности узбекского языка фигуры..	185
Маҳмудова С.И., Тошалиева С.И.	
Хорижий тил таълимига доир баъзи мулоҳазалар	188
Менглибаева Г. Ўрта махсус таълим босқичи	
талабаларига чет тили ўргатишнинг аҳамияти.....	191
Жамилова Б. Аждодларнинг тилга муносабати – ибрат намунаси	194
Ғиёсов Б. Муродхўжа Солиҳий	
тил илмининг билимдони, таржимон сифатида	198
Холбоева М., Қодирова Ш. Она тили дарсларида «Қўшма	
гап турларининг маънодошлиги» мавзуининг ўқитилиши	203
Xolboyeva M., Salimova D. O'zbek tili darslarida «Ayiruv bog'lovchilari	
yordamida bog'langan qo'shma gaplar» mavzuyining o'qitilishi	206
Mirzakarimova Z. Abdulla Qahhor asarlarida «ko'rmoq» fe'li	
ishtirokida tuzilgan qo'shma fe'llar va iboralarning qo'llanishi	210
Шаймарданова А. Эмоционал-экспрессивликнинг	
шахс руҳий ҳолатидаги ўрни.....	214
Ergasheva S. Davlat tili va ayrim o'zlashma so'zlarning imlosi	217
Tosheva D. Til o'rgatishda folklor namunalaridan foydalanish.....	222
Xўжамқулова М. Лисоний структура ва лисоний имконият	224
Abdulhakimova O. «Yulduzli tunlar» romanidagi	
frazemalarning semantik tahlili	228
Ro'ziqulov Sh. O'zbek tilini o'rganish borasidagi ayrim mulohazalar.....	235
Турдалиева Г. Она тили машғулотларини янги	
педагогик технологиялар асосида ташкил этиш	238
Habibullayev U. Она тили дарсларида о'қувчилар ма'naviyatini o'stirish	240
Холбекова М.К., Фазилова К.Б. Она тили таълимида	
инновацион технологиялар ва ноанъанавий дарслар	242
Муллаева С. Спорт журналистикасида тил муаммолари.....	245
Usarova G. Она тили ta'limida zamonaviy	
pedagogik texnologiyalardan foydalanish.....	248
Муҳаммадиева М. Давлат тили меъёрларига	
амал қилиш ҳақида айрим мулоҳазалар	250
To'uchiyeva M.U. Tinish belgilarining qo'llanishi	
(Akademik litseylarning 1-kurslari uchun ona tilidan dars ishlanmasi)	253
Abduhamidova L. Ayrim ingliz tilidagi iboralarning o'zbek tilidagi muqobillari ...	255
Ishonxonova I.A. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darslarida	
yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati.....	257

Илмий нашр

ЛИНГВИСТ

V

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Хуршид ИБРОҶИМОВ
Саҳифаловчи: Алимардон АҚИЛОВ
Мусаҳҳиҳ: Отабек БОҚИЕВ

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 07.01.2014 й.
Босишга рухсат этилди: 14.04.2014 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими 60x84 $1/16$
Arial гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Ҳисоб-нашриёт т.: 14,35. Шартли б.т.: 15,35.
Адади: 100 нусха.
Буюртма № 24

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77.
e-mail: akademnashr@mail.ru
web-site: www.akademnashr.uz